

SOCIAL VETENSKAPLIG TIDSKRIFT

Årgång 25 • Nummer 3-4 • 2018

Tvångsvård eller frivillig placering? Socialsekreterares resonemang om barns placering när en förälder utövat dödligt våld

Lina Ponnert 191-210

Institutioner för ensamkommande barn – hur kan man förstå en snabbt expanderande och turbulent vård- och omsorgsmarknad?

Åsa Backlund, Tommy Lundström & Katarina Thorén 211-229

I en annan situation? Erfarenheter av att vara man, född utanför Europa och arbeta på äldreboenden

Palle Storm 231-249

Vad säger skoldokumentation om elever vars föräldrar har missbruksproblem?

Elisabet Näsman & Karin Alexandersson 251-268

Gränssytor under förhandling – om socialtjänstens ansvar för stöd till kvinnor som utsatts för våld i nära relationer

Veronica Ekström 269-286

En scenariobaserad analys av ett IT-avbrott i socialtjänsten – anpassningar och social redundans

Carin Björngren Cuadra 287-307

Det dubbla utanförskapet – HVB-placerade ungas tankar kring fenomenet mobbning

Hélène Lagerlöf 309-326

Höga förväntningar på kontaktpersoner? En studie av föräldrapraktiker och insatsen kontaktpersoner för ungdomar inom socialtjänsten

Mona Franséhn, Helena Johansson & Therése Wissö 327-347

Nya avhandlingar 349-353

Nya böcker 355-358

Socialvetenskaplig tidskrift utges av FORSA (Förbundet för forskning i socialt arbete) med stöd av Forskningsrådet för hälsa, arbetsliv och välfärd (FORTE).
Socialvetenskaplig tidskrift utkommer med fyra nummer per år.

Redaktion:

Adress:

Socialvetenskaplig Tidskrift, Socialhögskolan, Lunds universitet, Box 23, SE-221 00 Lund.

Fax: 046-222 94 12 Hemsida: <http://www.soch.lu.se/socialvetenskaplig-tidskrift>

Redaktionen är sammansatt av forskare som representerar skilda vetenskapliga discipliner och forskningsområden. Avsikten är att redaktionen för Socialvetenskaplig tidskrift skall cirkulera mellan universitets- och högskoleorter med utbildning och forskning inom ämnesområdet socialt arbete.

Redaktör och ansvarig utgivare:

Professor Anna Meeuwisse, tel. 046-222 31 57, e-post anna.meeuwisse@soch.lu.se

Korresponderande redaktör:

Docent Torbjörn Hjort, tel. 046-222 30 61, e-post torbjorn.hjort@soch.lu.se

Redaktionssekreterare:

Doktorand Mikael Bengtsson, tel. 046-222 01 14, e-post mikael.bengtsson@soch.lu.se

Redaktionsledamöter:

Christofer Edling, sociologi; Robert Holmberg, psykologi; Katarina Jacobsson, socialt arbete; Susanna Johansson, socialt arbete/rättssociologi; Björn Johnson, socialt arbete/statsvetenskap; Åsa Lundqvist, sociologi; Lars Plantin, socialt arbete; Kerstin Svensson, socialt arbete.

Redaktionsråd:

Jan Blomqvist, Stockholm; Thomas Boje, Roskilde; Felipe Estrada, Stockholm; Sven Hort, Växjö; Margareta Hydén, Linköping; Stig Larsson, Lund; Lisbet Lundahl, Umeå; Britta Lundgren, Umeå; Cecilia Modig, Stockholm; Diana Mulinari, Lund; Ingrid Sahlin, Lund; Tapio Salonen, Malmö; Johans Tveit Sandvin, Bodö; Eva-Maria Svensson, Göteborg; Hans Swärd, Lund; Marta Szebehely, Stockholm; Sandra Torres, Uppsala.

Prenumeration:

Prenumerationspris per år, SEK	Sverige	Norden	Övriga länder
Enskild	210:-	240:-	250:-
Institution	375:-	410:-	420:-

FORSA tillhandahåller tidskriften åt medlemmarna.

Enskilda nummer av tidskriften kostar 110:-, dubbelnummer 150:-.

Annonspriser:

Helsida 4.000 kr

Halvsida 2.500 kr

För prenumerationsfrågor:

Nätverkstan Kultur

Box 311 20, 400 32 Göteborg

Tel: 031-743 99 05

maria.felle@natverkstan.net

För frågor om medlemskap i Forsa:

Var god se www.forsa.nu

Språklig bearbetning: Gun Malmros

Engelsk översättare: Alan Crozier

Layout: RPform

Tryck: Norra Skåne Offset, Hässleholm

ISSN: 1104-1420

© Författarna och Socialvetenskaplig Tidskrift

Lina Ponnert

Tvångsvård eller frivillig placering?

Socialsekreterares resonemang om barns placering när en förälder utövat dödligt våld

Compulsory care or not? Social workers' discretionary reasoning when children need out-of-home care due to homicidal violence

The aim of this article is to analyse social workers' discretionary reasoning when children need immediate and long-term out-of-home care due to homicidal violence. In Sweden, children may be placed in out-of-home care without legal proceedings as a voluntary support measure even in serious cases of maltreatment, if the child's custodians give their consent to such care. However, a formally given consent might be questioned if it is not regarded as adequate or enough to provide the child with the appropriate care. This article explores how Swedish social workers reason about their discretion to suggest a voluntary placement or compulsory care for children in these cases of serious violence, and some legal dilemmas in practice. The study is based on six qualitative group interviews with fourteen Swedish social workers from four municipalities. Two constructed vignettes were used in the interviews. The article highlights what arguments social workers use to justify compulsory care or a voluntary placement and how different legal arguments might be put forward. The article illustrates how social workers find it difficult to legally justify an immediate compulsory-care decision in these cases, yet most of them claim that they would, in time, initiate a legal proceeding and suggest compulsory care.

Lina Ponnert är docent i socialt arbete och universitetslektor vid Socialhögskolan, Lunds universitet.

Kontakt: lina.ponnert@soch.lu.se

Inledning

Barns utsatthet i att uppleva våld i sin närhet har fått ökad uppmärksamhet i forskning under 2000-talet (Eriksson, 2013). Kartläggningar tyder på att cirka 14 procent av barn i Sverige någon gång bevittnat (psykiskt och fysiskt) våld mellan vuxna i familjen (Jernbro & Janson, 2017). När våld förekommer mellan föräldrarna löper barnen högre risk att utsättas för såväl fysiskt våld (se t.ex. Annerbäck et al., 2010; Hamby et al., 2010; Hester, Pearson & Harwin, 2007; Holt, Buckley & Whelean, 2008; Janson, Jernbro & Långberg, 2011; Jernbro & Janson, 2017) som andra omsorgsbrister (Hamby et al., 2010). I en tidigare svensk studie uppges att risken för fysiskt våld mot barnet ökar 10 gånger när våld förekommer mellan föräldrarna (Janson et al., 2011), medan risken för att barnet själv ska bli slaget varierar mellan 45 och 70 procent i internationella studier (Holt et al., 2008). I dag finns kunskap om att barn påverkas av våldets effekter, oavsett om de bevittnar våldet eller själva utsätts för våld varmed det kan betraktas som psykisk misshandel (se t.ex. Eriksson, 2007; Evans, Davies & DiLillo, 2008; Holden, 2003; Øverlien, 2010). De psykologiska konsekvenserna för barnet är flera och ofta allvarliga med traumarelaterade symptom (se t.ex. Osofsky, 2000; Øverlien, 2010). Några menar att det kan vara svårare för barnet att uppleva våld mellan föräldrarna än att själv bli slagen, då våldet riktas mot den person som ska tillgodose barnets trygghet och skydd (Lyckner & Metell, 2001; McAlister Groves, 2001).

Lagstiftningen gällande barn som utsatts för våld har förstärkts på senare år i Sverige, bland annat ska en utredning alltid inledas av socialtjänsten vid misstanke om att ett barn utsatts för eller bevittnat våld mellan närstående (6 kap. 1 § SOSFS 2014:4). Samtidigt bygger barnavårdens ideologiska och juridiska utgångspunkter på frivillighet och samarbete med vårdnadshavare, vilket i vissa fall kan vara i konflikt med barns skyddsbehov. Forskning har till exempel visat att en normativ föreställning om barns rätt till kontakt med sina föräldrar kan få som konsekvens att barns skyddsbehov och rädsla åsidosätts i familjerättsliga beslut om barnet (Bruno, 2015; Eriksson, 2010). Detta tyder på att det kan finnas problem med hur barnets bästa tolkas i relation till andra rättsliga värden.

Våld i hemmet kan medföra att barn behöver placeras utanför det egna hemmet. Frivilliga placeringar sker med stöd av *socialtjänstlagen* (2001:453), medan tvångsvård sker med stöd av *lagen* (1990:52) *med särskilda bestämmelser om vård av unga* (hädanefter LVU). Vid frivillig placering har föräldern fortsatt inflytande över barnets vård, det är endast vid LVU-vård som socialtjänsten (i stället för vårdnadshavaren) kan besluta om frågor som rör till exempel barnets skolgång, vårdinsatser och kontakter med anhöriga (se 11 § LVU). Frivillighetsprincipen är en viktig utgångspunkt i svensk sociallagstiftning (1 kap. 1 § SoL; 1 § LVU 1 st.). Placering av barn utanför hemmet kan därmed som regel ske som ett frivilligt bistånd (4 kap. 1 § SoL) utifrån socialtjänstlagen (SoL) när vårdnadshavarna samtycker till placeringen, också när omsorgsbrist förekommer. Samtidigt ska ett uttalat samtycke bedömas och prövas utifrån om barnets vårdbehov kan tillgodoses genom frivillig placering (1 § LVU 2 st.). Även om förutsättningarna för tvångsvård är förhållandevis preciserade, krävs

alltså en tolkning av rekvisiten i LVU och eventuellt samtycke i relation till det enskilda fallet. Frivillighet som utgångspunkt när barn placeras till följd av omsorgsbrister är ovanligt betraktat ur ett internationellt perspektiv och har problematiserats i relation till barns skyddsbehov (se t.ex. Leviner, 2011; Leviner, 2017; Ponnert, 2007). Det är därmed av särskilt intresse att studera hur socialsekreterare resonerar om samtycke och frivillighetsprincipen när barn befinner sig i en allvarlig situation som kräver placering.

Syftet med den här artikeln är att undersöka och analysera hur socialsekreterare resonerar om val av rättslig vårdform, när barn måste placeras utanför det egna hemmet på grund av att den ena föräldern¹ med våld orsakat den andra föräldrarnas död. Även om den typen av fall är ovanliga, kan resonemang utifrån extremfall (där en placering oundvikligen krävs) synliggöra hur frivillighetsprincipen tolkas i fall av allvarligt våld. Lagens utformning innebär att barnen som blir kvar antingen kan tvångsomhändertas eller placeras frivilligt med föräldrarnas samtycke. Trots det saknas tidigare kunskap om vilka resonemang och argument som ligger till grund för socialsekreterares rättsliga bedömningar i de här fallen. Hur resonerar socialsekreterare om den våldsutövande föräldrarnas samtycke och förutsättningarna för tvångsvård respektive frivillig placering? Vilka föreställningar om barnets bästa ger socialsekreterarna uttryck för och vilka rättsliga dilemman kan skönjas? Artikeln baseras på 6 gruppintervjuer med 14 socialsekreterare.

Strukturellt handlingsutrymme och diskretionärt resonerande

Socialsekreterares bedömningar och beslut kopplas ofta till deras handlingsutrymme att göra självständiga bedömningar i relation till klienters olika behov. Molander (2016) menar att professionellt handlingsutrymme består av en strukturell aspekt (*discretionary space*) och en resonerande aspekt (*discretionary reasoning*) (se även Molander & Grimen, 2010). *Det strukturella handlingsutrymmet* anger ramarna och gränserna för handlingsutrymmet och möjliga handlingsalternativ. Dworkin (1977, s. 31) menar dock att "discretion, like the hole in a doughnut, does not exist except as an area left open by a surrounding belt of restriction". Handlingsutrymme kan därmed betraktas som relativt, beroende på hur individer resonerar omkring och använder det. *Den resonerande aspekten av handlingsutrymmet* är kopplat till den kognitiva aktiviteten, det vill säga hur professionella resonerar sig fram till ett rättfärdigt beslut inom det strukturella handlingsutrymmets gränser, och är särskilt relevant att analysera när handlingsreglerna är vaga (*weak warrant*) och innefattar en obestämd/osäker situation (Molander, 2016, s. 25–45). I den här artikeln analyseras hur socialsekreterare resonerar i situationer där både frivillig placering och tvångsvård utgör möjliga handlingsalternativ, inom ramen för det strukturella handlingsutrymme som lag-

¹ I den här studien är barnets föräldrar också rättsliga vårdnadshavare för barnet varför begreppen används synonymt i artikeln.

stiftningen utgör. Den idealtypiska bilden av lagar är att de anger tydliga regler för handling som beslutsfattare enkelt kan inordna sina beslut under. I realiteten tillkommer dock osäkerhetsfaktorer när lag ska tolkas och tillämpas i praktiken, eftersom varje situation är unik. Därmed krävs resonerande om hur olika faktorer kan viktas mot varandra för att komma fram till ett beslut som kan rättfärdigas (Molander & Grimen, 2010, s. 174–177). Genom att studera diskretionärt resonerande kan man förstå hur professionella kan komma fram till olika beslut, eftersom resonerandet kan fånga gapet mellan information och slutsats (Molander, 2016, s. 17). Diskretionärt resonerande ger också en bild av professionellas normativa föreställningar om vad som är *best judgement* och *good reasons* relaterat till olika fall. Molander pekar på att krav på formell rättssäkerhet (likabehandling), individuell behovsprövning och en idé om att bedömningar ska vara likartade överlag bidrar till en komplexitet i bedömningsarbete (Molander, 2016, s. 28–36). Den normativa kontexten för den här studien utgörs också av forskning och kunskap om barns utsatthet i våldssituationer. Det kan därmed finnas en normativ spänning mellan frivillighetsprincipen i lagstiftningen som utgångspunkt för barns placering och barns rätt till skydd. Nedan redogörs för ytterligare några rättsliga utgångspunkter av betydelse för studien som en viktig del av det strukturella handlingsutrymme som socialsekreterare har att navigera inom (för utförligare beskrivning, se Lundgren, Thunved & Sunesson, 2018).

Några rättsliga utgångspunkter

För att barn ska kunna placeras utanför hemmet utan vårdnadshavarnas samtycke (tvångsvård) på grund av brister i hemmiljön krävs ”en påtaglig risk för att den unges hälsa eller utveckling skadas”, utifrån något missförhållande som återfinns i 2 § LVU (miljöfallen)² samt att det ”kan antas att behövlig vård inte kan ges den unge med samtycke av den eller dem som har vårdnaden om honom eller henne och, när den unge har fyllt 15 år, av honom eller henne själv” (1 § LVU 2 st.).

De missförhållanden som kan föranleda tvångsvård på grund av brister i hemmiljön som är relevanta för studien är: fysisk misshandel, psykisk misshandel och brister i omsorgen (2 § LVU)³. Till psykisk misshandel räknas bland annat fall där barn växer upp med våld mellan föräldrarna och brister i hänsynen till barnets behov (Prop. 2002/03:53, s. 53, s. 82). Exempel på brister i omsorgen är vanvård och att barnets behov av känslomässig trygghet och stimulans allvarligt eftersätts, till exempel på grund av psykisk störning hos föräldrarna eller allvarliga konflikter mellan föräldrarna (Lundgren, Thunved & Sunesson, 2018; lagkommentar 2 § LVU). Gränsen mellan psykisk misshandel och brister i omsorgen är inte tydlig

2 Tvångsvård på grund av den unges eget beteende är också möjligt utifrån 1 och 3 §§ LVU.

3 Även ”otillbörligt utnyttjande” (t.ex. sexuella övergrepp) och ”annat förhållande i hemmet” kan vara skäl för tvångsvård enligt 2 § LVU men rör situationer som faller utanför denna studie (se t.ex. Lundgren et al., 2018; lagkommentar 2 § LVU).

(Prop. 2002/03:53) och kan inrymma likartade situationer. Missförhållandet ska innebära en konkret och inte ringa risk för barnet, men barnet behöver ännu inte visa tecken på skada (Prop. 1989/90:28, s. 62–63 och 107).

En central förutsättning för tvångsvård är även att barnet inte bedöms kunna ges den vård som krävs på frivillig väg utifrån socialtjänstlagen, att samtycke till behövlig vård saknas (se 1 § LVU 2 st.). ”Samtyckesrekvisitet” innebär att även barn som utsätts för allvarliga brister i omsorgen kan placeras frivilligt utifrån socialtjänstlagen, om vårdnadshavarna samtycker till placeringen. Samtycket ska dock avse ”behövlig vård”, vilket bland annat innebär att samtycket ska omfatta hela den föreslagna vården, vidare ska vårdnadshavaren inte förväntas ingripa i vården på ett för barnet störande sätt (SoU 1979/80:44, s. 99–101). Det måste finnas grundade skäl för att bedöma ett samtycke som otillförlitligt, det räcker till exempel inte att ett samtycke lämnas i ett sent skede (SOSFS 1997:15⁴, s. 16–17; se även Leviner, 2017). Om vårdnadshavaren inte kan förstå innebörden av ett samtycke, på grund av exempelvis allvarlig psykisk störning, kan det också vara ett skäl för LVU (SOSFS 1997:15, s. 15; se även Leviner, 2017, s. 133–134). Om barnet behöver skyddas från kontakt med vårdnadshavaren, och om restriktioner i umgänget med föräldern är nödvändigt, kan LVU också behöva tillämpas, då möjligheten till sådana restriktioner inte finns i socialtjänstlagen (se t.ex. SOSFS 1997:15, s. 16–17, s. 70). LVU kan även vara aktuellt om ”barnet hastigt blir utan vårdnadshavare, t.ex. på grund av dödsfall, eller när vårdnadshavaren inte går att få tag på” (Lundgren et al., 2018; lagkommentar 2 § LVU). I äldre förarbeten anges också:

När frågan om vård uppkommer till följd av att barnet utsatts för allvarligare misshandel eller liknande övergrepp måste dessutom barnets anspråk på trygghet vägas in vid bedömningen av vad som är behövlig vård. Även om det inte finns någon mer påtaglig anledning att befara att vården avbryts eller störs kan det i sådana fall ofta vara motiverat att tillämpa LVU för att säkerställa att inte barnet kan flyttas utan socialnämndens medgivande. (SoU 1979/80:44, s. 100)

Vad som är bäst för den unge (barnets bästa) ska också vara avgörande vid beslut enligt LVU (1 § LVU 5 st.). Principen om barnets bästa infördes i LVU 1 juli 2003 för att tydliggöra LVU:s syfte som skyddslag och undvika den föräldrafokusering som LVU emellanåt hade tolkats utifrån (Prop. 2002/03:53, s. 76 och 105). Samtidigt preciseras inte innebörden i barnets bästa i lagstiftningen (Lundgren et al., 2018; lagkommentar 1 § LVU), då detta ska kunna bedömas från fall till fall. Socialsekreterares bedömning är därmed av stor vikt i det här avseendet.

4 SOSFS 1997:15 gällde vid tidpunkten för studiens genomförande men upphävdes under 2018. En ny handbok om tillämpningen av LVU planeras men saknas i skrivande stund. En stor del av innehållet i de allmänna råden från 1997 rör dock information om lagstiftning, förarbeten och rättspraxis. En orsak till upphävandet var bl.a. att frågan om verkställighet av LVU när den unge befinner sig utomlands var daterad, en fråga som inte berörs i den här studien.

Formell beslutsprocess och omedelbart LVU-omhändertagande

Tvångsvård föreslås av socialtjänsten, men förvaltningsdomstolen är beslutsfattare (4 § LVU). Utgångspunkten är att socialtjänsten ska ansöka om LVU hos förvaltningsrätten och barnet placeras då först efter att förvaltningsrätten fattat beslut om LVU. Vid akuta situationer finns dock möjlighet till ett omedelbart LVU-omhändertagande, där socialnämnden kan besluta att ett barn omgående ska placeras med stöd av 6 § LVU. För det krävs att det är "sannolikt" att vård med stöd av LVU behövs och att förvaltningsrättens beslut "inte kan avvaktas med hänsyn till risken för den unges hälsa eller utveckling eller till att den fortsatta utredningen allvarligt kan försvåras eller vidare åtgärder hindras" (6 § LVU). Omedelbara LVU-omhändertaganden kan inte överklagas, men måste prövas av förvaltningsrätten inom en vecka (7 § LVU). Vidare måste även LVU-omhändertaganden som fastställts av förvaltningsdomstolen följas av en sedvanlig ansökan om tvångsvård utifrån förutsättningarna i 1 och 2 §§ LVU, för att vården ska kunna bestå mer än några veckor (se 7–9 §§ LVU).

Metod och material

Artikeln grundar sig i sex kvalitativa gruppintervjuer med 14 svenska socialsekreterare där två fiktiva vinjetter utformade i vardera tre faser diskuterades. Syftet med att välja gruppintervjuer var att olika argument och resonemang för beslutsfattande skulle kunna diskuteras mellan deltagarna och därmed synliggöras. Vinjettformatet kan vara lämpligt när känsliga ämnen ska diskuteras i grupp då intervjupersonerna tar ställning till samma fall, förutsatt att vinjetterna är trovärdiga och lätta att förstå (Jergeby, 1999, s. 23). Bedömningar relaterat till dödligt våld kan vara känsligt eller etiskt problematiskt att diskutera, exempelvis om någon har egen erfarenhet av arbete med sådana fall, men vinjettformatet innebar att alla socialsekreterare kunde utgå från samma fiktiva fall i diskussionerna. En nackdel med vinjettstudier är att de inte nödvändigtvis återspeglar hur intervjupersonerna hade agerat i en verklig situation då bedömningssituationen är konstruerad och hypotetisk, styrkan ligger istället i att belysa attityder, värderingar och handlingsberedskap hos de som intervjuas (Kullberg & Brunnberg, 2007). Eftersom fokus i studien är resonemang i relation till val av rättslig vårdform när en förälder utövat dödligt våld, finns det också ett värde i att synliggöra socialsekreterarnas värderingar i relation till denna typ av fall och relevant lagstiftning. I praktiken brukar socialsekreterare resonera kring svåra ärenden tillsammans med kolleger i arbetsgruppen, varför gruppintervjuer bedömdes vara mer lämpliga än individuella intervjuer för att fånga resonemangen. I kvalitativa studier kan också vinjetter där någon eller några aspekter av fallet fördjupas eller kompliceras i flera steg, vilket är fallet i den här studien, bidra till att synliggöra mekanismer och processer bakom en viss värdering (Kullberg & Brunnberg, 2007).

Vinjetter och intervjuguide

Vinjetterna konstruerades med utgångspunkt i projektets frågeställningar samt kunskap och forskning om vanligt förekommande problem i barnvårdsärenden (se t.ex. Hughes & Huby, 2004). Utgångspunkten var att vinjetterna skulle vara realistiska, givet den extrema situation dödligt våld mellan föräldrar innebär. Våld i hemmet sammanfaller ofta med psykosociala problem i familjen och andra omsorgsbrister (Hamby et al., 2010; Hester et al., 2007; Holden, 2003), vilket återspeglas i vinjetterna genom till exempel förekomst av psykisk ohälsa och konflikter som påverkar barnen. Dödligt våld utövat mot en förälder gentemot den andra är dock den faktor som resulterar i att en placering av barnen genast måste genomföras. Vinjetternas faser relaterar till olika rättsliga överväganden som socialsekreterarna ställs inför under ärendets gång: val av rättslig vårdform (socialtjänstlagen eller LVU), placeringsalternativ och vårdnadsöverflyttning.

En semistrukturerad intervjuguide användes och socialsekreterarna fick diskutera kring: första åtgärd, tvångsvård eller frivillig placering, våldet som riskfaktor, placeringsalternativ, föräldrakontakt och vårdnadsöverflyttning. I diskussionen har socialsekreterarna rört sig mellan olika rättsliga överväganden, men resonemangen om vårdform var främst knutna till faserna 1 och 2 i vinjetterna, varför dessa redogörs för mer detaljerat än fas 3. Analysen visade att liknande resonemang och argument förekom gällande rättslig vårdform i båda vinjetterna, eftersom konsekvenserna för barnen i stort var desamma. Av utrymmeskäl redogör jag därför utförligt endast för vinjett 1 (för en sammanfattning av båda vinjetterna, se Ponnert, 2017). Eftersom vinjett 1 diskuterades först i gruppintervjuerna är det i relation till den vinjetten som de mest utförliga resonemangen om rättslig vårdform återfinns och alla citat i artikeln (utom två) är resonemang knutna till vinjett 1.

Sammanfattning av vinjetter

Vinjett 1

Fas 1: Sociala jouren har akut placerat två pojkar, 5 och 6 år gamla, på ett barnhem under natten då fadern häktats och är misstänkt för att ha berövat modern livet. Barnen var hos släktingar och bevitnade inte händelsen. Fadern har erkänt gärningen och vill ha psykiatrisk vård och att barnen placeras i ett "bra familjehem". Fadern har haft psykiska problem med depression och har en månad tidigare sökt hjälp inom psykiatri. Barnen och modern bodde för ett år sedan i skyddat boende eftersom fadern hade hotat och misshandlat modern inför barnen vid flera tillfällen, vilket han också dömdes för. Familjen återförenades när fadern sökte hjälp för sin aggressivitet och ärendet avslutades då på socialtjänsten.

Fas 2, tre månader senare: Barnen har placerats i jourhem under utredningen. Fadern önskar att barnen placeras hos hans syster med familj, vilket han tror skulle underlätta kontakten med barnen. Barnen har också en ensamstående moster som vill ta hand om dem.

Fastern menar att våldsgärningen är ett uttryck för faderns psykiska ohälsa och att han kommer att kunna ta hand om barnen efter avtjänat fängelsestraff. Mostern anser att fadern är olämplig som förälder då han alltid varit aggressiv och kontrollerande, och att kontakt med barnen måste ske utifrån barnens behov. Fadern samtycker inte till placering hos mostern. Barnen tycker mycket om båda släktingarna. Barnen uttrycker på olika sätt att de mår dåligt av det som hänt, de saknar sin moder och visar ambivalenta känslor för fadern.

Fas 3, ett år senare. Fadern har dömts till 10 års fängelse för mord och barnen är placerade i familjehem. Familjehemmet anser att en vårdnadsöverflyttning till dem vore bäst för barnen, som visat stor oro i samband med att vården övervägs var sjätte månad. Den äldste sonen vill inte ha någon kontakt med fadern.

Vinjett två

Vinjett två utgår från en pojke på 10 år och en flicka på 12 år som behöver placeras då modern är misstänkt för att ha orsakat faderns död. Modern hävdar nödvärn och motsätter sig i fas två att barnen är fortsatt placerade hos sina morföräldrar (som dittills fungerat som jourhem). Modern är då dömd till fängelse i två år för vållande till annans död. I fas tre är modern på väg att frigges och har gift sig med en ny man som hon träffat under fängelsetiden och vill att barnen ska bo med dem. Barnen önskar bo kvar hos morföräldrarna. Det finns en historia av ömsesidigt våld mellan föräldrarna, och familjen är känd av socialtjänsten.

Samtliga intervjupersoner fann vinjetterna trovärdiga, men i två gruppintervjuer hade deltagarna funderingar kring att barnen i vinjett 1 inledningsvis placerats på barnhem. Det kan handla om organisatoriska skillnader, eftersom andra socialsekreterare inte reagerade mot den här formuleringen.

Intervjuerna

Information om forskningsprojektet samt förfrågan om deltagare till gruppintervjuer skickades till sju kommuner av varierande storlek via e-post till enhetschefer/sektionschefer inom socialtjänsten. Ett krav var att alla intervjudeltagare skulle arbeta med, eller ha tidigare erfarenhet av arbete med barnavårdsutredningar. Deltagarna behövde däremot inte ha tidigare erfarenhet av fall där förälder utövat dödligt våld. Utifrån de socialsekreterare som gav informerat samtycke att medverka i studien, baseras studien på sex gruppintervjuer med fjorton socialsekreterare från fyra kommuner av varierande storlek i Sverige; en större kommun (mer än 200 000 invånare), två kommuner av medelstorlek (50 000–200 000 invånare) samt en mindre kommun (mindre än 50 000 invånare).

Gruppintervjuerna genomfördes hösten 2014 och våren 2015. Varje intervju tog cirka 90 min, och två eller tre socialsekreterare deltog i varje intervju. Samtliga intervjupersoner arbetar med barn och unga inom i socialtjänsten (myndighetsarbete), eller har erfarenhet

av sådant arbete. Eftersom det huvudsakligen är kvinnor som arbetar inom socialtjänsten, är endast en av intervjupersonerna man. Minst tolv intervjupersoner hade socionomexamen, en hade omsorgsexamen medan utbildningsbakgrunden är okänd för en person. Yrkeserfarenheten varierade från 5 månader till 40 år, alla utom en hade minst 2 års erfarenhet. Medianåldern på intervjupersonerna var 42 år. I alla gruppintervjuer fanns minst en deltagare (totalt nio stycken) som uppgav att de arbetat med eller på annat sätt kommit i kontakt med liknande fall i sitt arbete, till exempel som kollega. Intervjupersonerna återges i citaten som nummer (1–14) och benämns socialsekreterare, även om deras yrkestitlar vid intervjun kunde skilja sig åt.

Bearbetning och analys

Efter intervjuerna gjorde jag anteckningar om intressanta teman och diskussioner som framkommit. Intervjuerna skrevs ut i sin helhet, därefter läste jag upprepade gånger igenom utskriftarna med fokus på olika rättsliga handlingsalternativ. Eftersom intervjuerna som helhet berör frågor som rör vårdform, placeringsalternativ och vårdnadsöverflyttning har analysen genomförts i flera omgångar och under en längre tidsperiod, med fokus på olika frågor och perspektiv. I ett första skede analyserades vilka olika diskurser som framträdde gällande val av placeringsform i intervjuerna (Ponnert, 2017). I den här artikeln är dock de rättsliga förutsättningarna av större betydelse och har utgjort en viktig tolkningsram i analysen för att förstå socialsekreterarnas resonering.

I bearbetningen av intervjuerna utifrån temat rättslig vårdform har jag samlat all intervjutext om tvångsvård och frivillig placering i ett eget dokument samt färgmarkerat avsnitt i varje intervju som rör resonemang om vårdform. I den processen framträdde ett antal preliminära arbetsteman om hur socialsekreterare resonerar om förutsättningarna för tvångsvård. Därefter har jag vid flera tillfällen återgått till närläsning av de enskilda intervju-utskriftarna och samtidigt gjort separata anteckningar där olika teman prövats och reviderats. I den processen har jag också lagt vikt vid hur olika teman relaterar till varandra och till sammanhanget i intervjun som helhet. Materialet har anonymiserats, och citat som hade kunnat möjliggöra identifiering av någon enskild person har valts bort.

Resultat och analys

Socialsekreterarnas resonemang pendlade mellan vad de ansåg hade varit bäst för barnen (önskvärd handling) och de rättsliga förutsättningarna för LVU som en väsentlig del av det strukturella handlingsutrymme de hade att förhålla sig till (möjlig handling). I intervjuerna resonerades utifrån att barnen troligtvis hade levt med våld i sin närhet under lång tid och de långtgående konsekvenserna för barnens psykiska mående. Att misshandla en förälder liknades i en intervju vid (psykisk) misshandel av barnen (jfr Prop. 2002/03:53), i flera andra intervjuer ansåg socialsekreterare att situationen kunde ses som uttryck för brister i omsor-

gen. Att det fanns minst ett missförhållande utifrån 2 § LVU föreföll därmed vara klart. Samtliga socialsekreterare ansåg att tvångsvård var nödvändigt i fas två i båda vinjetterna, utifrån att föräldern då framförde krav på var barnen skulle bo någonstans och alltså inte samtyckte till hela den planerade vården.

11: Sen är det ju det med samtycket här, nu samtycker han *inte* till att de placeras hos mostern och där är vi ju inne på det, hur mycket kommer han att styra och ställa. Det blir ju tydligt här att nu börjar det lite grand och då faller ju det här med samarbetet och samtycket, som *jag* ser det. (Intervju 5)

Här betraktades tolkningen av samtyckesrekvisitet som förhållandevis oproblematiskt, vilket kan relateras till att förarbeten och rättsfall tydligt anger att ett samtycke ska avse "hela den behövliga vården" (SoU 1979/80:44, s. 99–101; Lundgren et al., 2018). Det som vållade diskussioner och som krävde mer av diskretionärt resonering för att nå en rättfärdigande lösning handlade om hur ett uttalat samtycke i vinjetternas inledande fas skulle tolkas, om ett omedelbart LVU-omhändertagande krävdes eller om ansökan om tvångsvård behövde göras på sikt.

Resonemang om rättslig vårdform i det akuta skedet

Även om majoriteten av socialsekreterarna betraktade tvångsvård som ett rimligt placementsalternativ på sikt för barnen, fanns det olika sätt att se på nödvändigheten av ett omedelbart LVU-omhändertagande för att skydda barnen i det akuta skedet.

Föräldern samtycker och det fysiska skyddet för barnen finns ju där

Ett huvudargument för att inleda barnens placering på frivillig väg var att en häktad förälder inte kan utgöra en fysisk fara för barnen. Barnens akuta skyddsbehov utifrån LVU kopplas därmed till fysiskt skydd.

10: Jag tänker att han sitter ändå i häkte och han kommer bli frihetsberövad längre tid, så det talar ju på något sätt också för en SoL-placering egentligen. För då är det inte skydd för barnen på det viset, för de är ju redan skyddade från honom. (Intervju 5)

Att föräldern samtycker till barnens placering betraktas som ytterligare ett argument för frivillig placering i det akuta skedet, eftersom det också finns osäkerhet om huruvida ett omedelbart LVU-omhändertagande skulle hålla i en rättslig prövning.

9: Nu är ju han häktad så det kanske inte håller i rätten för ett omedelbart [omhändertagande] utifrån att han samtycker. (Intervju 4)

Tidigare studier har visat att socialsekreterares bedömningar påverkas av hur de ser på bevisföringen i relation till domstolen som beslutsfattare (Becket, McKeigue & Taylor, 2007; Ponnert, 2007). Att undvika tvångsvård kan också vara ett sätt att undvika risker förknippade med rättsprocessen och en osäker vårdssituation för barnet (Ponnert, 2007). Resonemang om frivillig placering kunde också backas upp med att rättslig form för placeringen var mindre viktig i det akuta skedet, det viktigaste beslutet handlade i stället om var barnen skulle placeras någonstans.

- 4: Det är inte viktigast att utreda hans föräldraförmåga i det här läget, utan det viktiga är att utreda, vad behöver barnen?
3: Precis, och vilka är barnen?
4: Ja.
3: Och hur kan man matcha dem mot ett lämpligt familjehem?
4: Precis. (Intervju 2)

Att fokusera på var barnen ska bo och skjuta frågan om LVU på framtiden, kan därmed framställas som ett sätt att hålla fokus på barnen.

Omedelbart LVU-omhändertagande som administrativ lösning och redskap för barnens psykiska skydd

I båda vinjetterna påtalade socialsekreterare att häktningen kan medföra att föräldrarnas inställning inte kan eller hinner fastställas, vilket gör ett omedelbart LVU-omhändertagande nödvändigt. Omhändertagandet blir då mer av en administrativ akutlösning än något som görs utifrån en aktiv bedömning av barnens vårdbehov eller sannolikheten för att LVU krävs.

Ett annat sätt att resonera var att betrakta den rättsliga vårdformen som ett viktigt redskap för att säkra barnets psykiska skydd, även i det akuta skedet. Ett omedelbart LVU-omhändertagande framställs då som bäst för barnet, eftersom det inte blir några luckor i vården i avvaktan på att socialtjänsten ska färdigställa sin utredning och ansöka om tvångsvård. I stället får socialtjänsten omgående full beslutanderätt över barnets vård (jfr 11 § LVU). Ett omedelbart LVU-omhändertagande kan därmed *också* betraktas som ett sätt att hålla fokus på barnet, utifrån att det förenklar vårdplaneringen om socialsekreterare inte behöver förhandla med föräldern.

- 7: Frivilligt eller LVU?
Intervjuare: Ja, hur tänker man kring det?
(tystnad)

7: Ja, det är ju den frågan som är så jättesvår tycker jag faktiskt ... Jag tycker att man skulle gå in med ett omedelbart omhändertagande enligt LVU *direkt* för att man sen kan släppa det. Och bara jobba på med det man behöver jobba med, alltså fokusera på barnen. För jag

menar SoL-placering, vilket vi gjorde i X kommun, då behöver man ha så mycket kontakt, alltså mer med kanske pappan eller pappans advokat och jaga och få samtycke och sådana saker, som jag egentligen hade tänkt, ja, men det tar vi sen nu tar vi detta ... sådana osäkerhetsmoment. (Intervju 3)

Socialsekreteraren ovan var dock tveksam till om det finns fog för att bortse från förälderns uttalade samtycke i fallet rent juridiskt. Även socialsekreterare som ansåg att ett omedelbart LVU-omhändertagande vore en önskvärd handling av utredningsskäl kunde därmed landa i att det kanske inte var möjligt på grund av den frivillighetsprincip som lagstiftningen utgår från (1 kap. 1 § SoL; 1 § LVU 1 st.). I en intervju resonerades utifrån att ett LVU-omhändertagande även var påkallat eftersom barnen kunde betraktas som övergivna barn, då det inte finns någon tillgänglig förälder som kan utöva sin föräldraförmåga. Att föräldern är frihetsberövad betraktas utifrån detta sätt att resonera som ett skäl *för* LVU-omhändertagande, snarare än något som säkrar barnets fysiska skydd.

4: Men sen ska man inte glömma, här finns egentligen ingen vårdnadshavare, så de här barnen kan man ju bedöma som övergivna barn.

5: Ja, det kan man.

4: Egentligen, om man vill använda sig av LVU:n utifrån det. Det finns ju ingen vårdnadshavare som kan vara aktiv vårdnadshavare för de här ungarna, så det är frågan om man inte ska göra LVU på grund av det. (Intervju 2)

Ett argument som ytterligare kan stärka resonemanget ovan är att det också finns starka skäl att ifrågasätta föräldraförmågan utifrån våldshandlingen. I samma intervju menade socialsekreterarna att förälderns samtycke därmed inte kunde garantera barnens behövliga vård varmed ett omedelbart LVU-omhändertagande var befogat.

4: Men det handlar ju om att säkra för barnen, rättssäkerhetstänket för barnen. Så att då kan man inte förlora tid heller med att köra en ansökan. Det tar ju ett antal veckor att göra det. Det gör man ju sen naturligtvis.

3: Jag tänker också, vad skulle man ha för syfte med att göra en ansökan egentligen?

4: Nej.

5: Nej, det sätter ju inte barnen i-

4: Därför du gör ju en ansökan i alla fall, men då måste du ju säkra när du gör ett omedelbart-en sexa, så tar du [det] härifrån och framåt.

3: Ja, precis. Och tiden däremellan om man *inte* skulle göra ett omedelbart, det blir ju-

4: Javisst, den blir ju jätteostabil.

Intervjuare: Men när ni pratar säkra för barnen och att göra ett omedelbart, är det då

att man liksom inte har tid att vänta på om pappan skulle börja dividera om en frivillig placering, är det för att undvika det som-

4: Finns ingen anledning att vänta på att han ska börja dividera, vi har ju barnens bästa för ögonen. Vad han gör i det här läget, det är egentligen mindre viktigt, det är barnen, det är där vi har vårt ansvar, att gå och se till att barnen har det bra och att det finns människor som har rätten och legaliteten att företräda barnen. Men är det så att vi gör en SoL-placering så har vi ju inte sett till att de har de, då ligger det fortfarande öppet.

5: För det handlar ju också om umgänge och hur ska det se ut, det är ju vi som kan, ja-

4: Och sen allt annat med skola och alla kontakterna, därför då ska det gå via pappan hela tiden. Och i det här läget, när vi inte kan bedöma någonting om hans föräldraförmåga, så känns det som att man lämnar barnen åt vargarna på något sätt.

3: Ja, verkligen.

4: Att vi vänder lite ryggen till dem, att det här blir nog bra ska ni se, "klapp, klapp".

(Intervju 2)

I citatet ovan resoneras även utifrån *barnets bästa* som ett skäl att bortse från förälderns samtycke, utifrån den instabilitet en frivillig placering skulle innebära för barnen och att förälderns föräldraförmåga först behöver bedömas utifrån det som hänt (jfr SoU 1979/80:44, s. 100). Ett uttalat samtycke blir utifrån detta sätt att resonera inte styrande för val av rättslig vårdform, i stället läggs vikt vid att lyfta fram andra faktorer som kan påvisa att "behövlig vård" inte kan ske med samtycke utifrån "barnets bästa", ens i det akuta skedet.

Resonemang om rättslig vårdform på sikt

Som tidigare påtalats ansåg alla socialsekreterare att LVU var befogat om föräldern började motsätta sig den planerade vården och ha synpunkter på var barnen skulle bo. Utöver det diskuterades om den våldsutövande föräldern över huvud taget kunde samtycka till "behövlig vård" för barnen.

Bristande förmåga hos föräldern som ett skäl för tvångsvård

Merparten av socialsekreterarna menade att en ansökan om tvångsvård troligtvis var nödvändig på sikt, oavsett rättslig grund för den akuta placeringen, på grund av *bristande förmåga hos föräldern*. Förälderns oförmåga relaterades till *förälderns psykiska hälsa och (bristande) beslutskapacitet, bristerna i föräldraförmågan utifrån våldshandlingen* samt att föräldern utifrån tid i häkte och fängelse är *förhindrad att utöva den faktiska vårdnaden* på ett adekvat sätt.

1: Nu är han ju ensam vårdnadshavare, per automatik, och då tänker jag att frågan är ju då hur mycket han kan få lov att bestämma. Både hur mycket han är kapabel med tanke på hans hälsotillstånd, men också utifrån vad som har hänt, och då får man ju överväga att tillsätta en särskild vårdnadshavare till barnen ... ja, så var det ju vid ett tillfälle.

2: Men då ska han vara riktigt illa därän ju så att han inte kan-

1: Ja att man känner att, för vi måste ju ha någon juridiskt fungerande motpart, annars måste vi ju in med LVU så att barnen får sitt skydd och rätt hjälp. Han kan ju inte styra utifrån sitt vad som ska gälla för barnen i det här läget. Utan att där måste vi ju gå in, och antingen får han godkänna det som vi bedömer är bäst för barnen, eller också får man överväga LVU eller tillsätta en vårdnadshavare. (Intervju 1)

Resonemanget om föräldrarnas psykiska hälsa knyts både till föräldraförmågan och till att socialtjänsten behöver ha en fungerande motpart om en frivillig placering ska fungera. Vidare påverkar tiden som frihetsberövad förmågan att utöva föräldraskapet.

4: Han kan ju inte vara aktiv vårdnadshavare när han sitter där han sitter, och ta ansvar för de besluten som ska tas i vardagen. För det är ju hela tiden olika beslut man behöver ta för barnens räkning i det här skedet. (Intervju 2)

Liknande resonemang framfördes om omedelbart LVU-omhändertagande, barnen bör inte utlämnas åt föräldrarnas makt då föräldraförmågan kan ifrågasättas. Resonemanget återknyter också till bestämmelser i föräldrabalken om vårdnadsöverflyttning (6 kap. 7–8a §§ FB) som en del socialsekreterare också talade om tidigt i vinjett 1. Resonemangen påvisar också några problem som är förknippade med att socialsekreterare ska bedöma föräldrarnas förmåga att samtycka till behövlig vård vid exempelvis psykisk ohälsa (se Leviner, 2017). I diskussionerna kring vinjett två förekom visserligen diskussioner om en eventuell nödvärns-situation och att det var lite mer oklart hur länge modern i vinjett två skulle vara förhindrad att utöva vårdnaden. Samtidigt landade de flesta i ett resonemang om att barnen varit utsatta för omsorgsbister också här.

7: Skyddar man inte sina barn så brister man ju oavsett om man är förövare eller den som är mer offer, för man lever ändå kvar i det och det går ut över barnen. (Intervju 3, *vinjett 2*)

Resonemangen kretsade här främst kring en *bristande förmåga att tillgodose barnens behov av trygghet*, ett resonemang som återkommer och förstärks när modern snabbt gifter om sig med en för barnen okänd man.

Samarbete och frivillighetsprincipen som skäl för frivillig vård

Några socialsekreterare resonerade utifrån att en frivillig placering ändå kunde vara möjlig och lämplig, förutsatt att samarbetet med föräldern fungerade väl.

10: Jag tänker, det är ju inte omöjligt, det låter ju troligt att det skulle gå att samarbeta med honom för han verkar ju positiv till att få hjälp och stöd. Och då är det ju ganska troligt att det blir en frivillig placering, men det kanske inte betyder att det är det inledningsvis för det. (Intervju 5)

Socialsekreteraren i fallet ovan relaterar även till hur hen har lite erfarenhet av ett likartat fall som resulterat i frivillig placering av barnen, vilket vållade diskussioner på arbetsplatsen och säger: "Men vi hade ett samtycke och vi hade ett bra samarbete med vårdnadshavaren i detta."

Samtycket beskrivs i flera intervjuer som någonting socialtjänsten "får" eller "har", snarare än något som ska prövas och bedömas. En socialsekreterare i en annan intervju uttryckte även att frivillig vård kunde vara bäst för barnen, trots våldets allvar, vilket kopplades samman med att barnen troligtvis hade behov av umgänge med sin förälder. Resonemangen nedan är kopplade till en diskussion om omedelbart LVU-omhändertagande, men visar samtidigt på hur samtycke och frivillighet kan ses som normativa ideal både i kortsiktiga och långsiktiga beslut som rör barns placering som ska viktas i relation till barns skyddsbehov.

14: Ja, och barnen har ju säkerligen ändå behov av umgänge med sin pappa, oavsett vad han har gjort. Det är ju väldigt sällan man träffar barn där man känner att det är direkt skadligt. Det kanske det är om han inte mår bra, han är ju uppenbarligen, psykiskt så har han ju nånting som inte, så va. Men kan han bli så pass stabil att han kan ha ett umgänge så är ju det nånting man ska sträva efter, tycker jag.

Intervjuare: Men du verkar lite inne också på att det skulle kunna bli ett omedelbart här i början, eller nej?

14: Ja, det är ju lite beroende på hur pappa ställer sig till det, tycker jag, men jag skulle föredra SoL absolut. Det vill man verkligen, det besparar så mycket både för barnen och för pappa och så. Men samtidigt vill man ju inte, man ska inte riskera någonting för barnen heller, utan här ...

Intervjuare: Så om han samtycker så skulle det kunna vara tillräckligt för att man börjar i den änden?

14: Ja. (Intervju 6)

Resonemang om frivillig placering som önskvärt handlingsalternativ tar därmed sin utgångspunkt i frivillighetsprincipen som rättsligt och ideologiskt ideal. Citatet ovan tyder

också på att föreställningar om att barnens bästa innefattar föräldrakontakt kan förstärka dessa idealbilder (jfr Bruno, 2015; Eriksson, 2010), samtidigt som det finns en medvetenhet om riskerna för barnen när föräldern använt våld.

Påtaglig risk som hinder för LVU i ett senare skede

Ett dilemma som diskuterades i några intervjuer var att det kunde vara svårare att få igenom en ansökan om LVU i ett senare skede.

6: Men jag funderar bara på att kommer hon ut, hon har avtjänat sitt straff, det är en SoL-placering och de vill hem, eller hon vill ha hem dem. Då behöver man ju göra ett LVU, och jag undrar om det går igenom. Om man då har en planering för hur de ska slussas tillbaka till sin mamma.

7: Nej, rent juridiskt så, absolut kan den utmaningen finnas. (Intervju 3, *vinjett 2*)

Möjligheten att ansöka om LVU i ett senare skede kan upplevas som mer begränsad än i det akuta skedet, vilket kan förstås i ljuset av LVU-lagstiftningen där det ska finnas en aktuell vårdssituation och en påtaglig risk för att den unges hälsa eller utveckling skadas. En socialsekreterare resonerade också utifrån tidigare erfarenheter och domslut gällande barn som utsatts för misshandel och menade (utifrån vinjett 1): ”Jag tänker så här, att när han kommer ut så finns inte LVU-förhållandena kvar” (socialsekreterare 13, intervju 6).

Resonemangen visar att det inte enbart är samtyckesrekvisitet i LVU som kan medföra dilemman utifrån skyddsperspektivet i LVU. Flera svenska studier indikerar att LVU används som en undantagslag i ett sent skede när barn redan tagit skada (Alexius, 2013; Leviner, 2011; Ponnert, 2007). Leviner (2014) har utifrån rättsfall diskuterat hur ”påtaglig risk” i LVU utifrån rättspraxis innebär en tolkning av barnets bästa som inte tar hänsyn till risken för barnet att skadas av en separation från familjehemmet, medan det kan utgöra ett skäl för vårdnadsöverflyttning (6 kap. 8 § FB). Alexius (2013) menar att det finns en diskrepans mellan hur begreppet påtaglig risk är tänkt att fungera utifrån lagstiftning och hur det används i praktiken. Barns behov av stabilitet vid långvarig placering kan därmed vara svårt att upprätthålla med stöd av LVU (Leviner, 2014).

LVU som undantagslag eller skyddslag?

Studiens resultat visar att socialsekreterarnas resonemang för att motivera *frivillig placering i det akuta skedet* grundas på föräldrarnas samtycke och att barnets fysiska skydd är säkrat via föräldrarnas häktning. Resonemang till stöd för *omedelbart LVU-omhändertagande* tar i stället sin utgångspunkt i begreppen *behövlig vård* och *barnets bästa* och resonemang utifrån barnets psykiska skydd, men kan också ses som en administrativ nödlösning när föräldrarnas

samtycke inte hinner eller kan inhämtas. Majoriteten av socialsekreterarna var dock tveksamma till om ett omedelbart LVU-omhändertagande skulle hålla för en rättslig prövning i förvaltningsdomstolen. Det var endast i en intervju som socialsekreterarna tydligt landade i förslag om ett omedelbart LVU-omhändertagande, trots att flera socialsekreterare påtalade att det hade underlättat utredningsförfarandet och därmed kunde vara bättre för barnen. Som LVU är formulerad kan omedelbart omhändertagande beslutas av utrednings-skäl, om det också är sannolikt att LVU-vård krävs (6 § LVU). Ett sätt att förstå att många tvekar inför den möjligheten kan vara att så länge föräldern samarbetar, finns mer akuta beslut att fokusera på än val av rättslig vårdform, exempelvis var barnen ska placeras.

Socialsekreterarna hade enklare att finna godtagbara argument för att så småningom *ansöka om tvångsvård* utifrån argument om bristande förmåga hos föräldern och en oförmåga att utöva vårdnaden om barnen. Samtidigt förekom också resonemang som talade för att en *långsiktig frivillig placering av barnen* kunde motiveras om samarbetet med föräldern fungerade väl. Även barns önskemål om att bo i ett visst familjehem kunde ha betydelse, framför allt om barnen var lite äldre (Ponnert, 2017).

Det finns i dag en kunskap om att barn påverkas av att leva med våldets effekter, oavsett om de bevittnar våldet eller själva utsätts för våld (se t.ex. Eriksson, 2007; Evans et al., 2008; Holden, 2003), samt att det känslomässigt kan vara särskilt svårt för barn att uppleva våld mellan föräldrarna (Lyckner & Metell, 2001; McAlister Groves, 2001). Majoriteten av socialsekreterarna i studien relaterade till den kunskapen och förknippade situationen i vinjetterna med begrepp som psykisk misshandel och brister i omsorgen. Några nämnde också att våld mellan föräldrarna kunde vara värre för barn än att själva utsättas för våld. Samtidigt verkar det finnas en diskrepans mellan den kunskapen och frivillighetsprincipen som rättslig och ideologisk norm, där socialsekreterare ska använda sitt handlingsutrymme i ljuset av den här kunskapen. Samtyckeskonstruktionen i LVU har problematiserats för att leda till flera tolkningsproblem (Leviner, 2017) och för att leda till en fokusering på bevisföring och föräldrars samtycke (Leviner, 2011; Ponnert, 2007). Den här studien visar på hur olikheter i socialsekreterares bedömningar kan motiveras och förstås utifrån de rättsliga ramarna och hur de tolkas av praktiker. Framför allt fanns bland flertalet en osäkerhet om de rättsliga förutsättningarna för ett omedelbart LVU-omhändertagande i fall av dödligt våld, där ett uttalat samtycke från den våldsutövande föräldern tenderar att ges större rättslig vikt av socialsekreterarna än deras bedömning av barnets bästa. Socialsekreterarnas föreställningar om vad som krävs för att LVU ska hålla i förvaltningsrättens prövning var av stor betydelse i det avseendet.

Resultaten visar att val av rättslig vårdform inte bara har betydelse för föräldrarnas inflytande över barnets vardag, utan också för vilka framtida beslut som socialsekreterare anser sig kunna föreslå. Tvångsvård anses vara svårare att motivera i ett senare skede, vilket talar för att om inte tvångsvård beslutas i nära anslutning till våldshandlingen i tid, är sannolikheten att placeringen av barnen fortlöper som ett frivilligt bistånd större. Mot detta talar

att några socialsekreterare förhållandevis tidigt menade att de skulle föreslå vårdnadsöverflyttning i vinjett 1, där det står klart att föräldern kommer att vara frihetsberövad en längre tid. En kartläggning tyder på att en vårdnadsöverflyttning föreslås i de flesta fall där en förälder dödat den andra föräldern, men att det kan ta lång tid om föräldern till exempel bestrider vårdnadsöverflyttning (Socialstyrelsen, 2013). Därmed är det viktigt att diskutera val av rättslig vårdform i väntan på en eventuell vårdnadsöverflyttning, givet det inflytande som vårdnadshavaren har vid frivilliga placeringar. Studier har påvisat att ju allvarigare våld en förälder utövar mot sin partner, desto högre blir riskerna för och påverkan på barnet (Hester et al., 2007; Jouriles et al., 1998). Vidare finns ofta samband mellan våld i familjen och andra övergrepp och omsorgsbrister (Hamby et al., 2010; Kaplan et al., 2001). Vid dödligt våld drabbas barnen ofta av långvariga emotionella problem (Kaplan et al., 2001), och när barn bevittnat dödligt våld i hemmet kan de ofta redogöra detaljerat för händelsen (Christianson et al., 2012). Det finns begränsad forskning om barn som återvänder till den våldsutövande förälderns vård i fall av dödligt våld. Kliniska erfarenheter av barn som återgår till faders vård i dessa fall tyder dock på att barnen inte sällan behövt återplaceras i tonåren på grund av våld eller andra övergrepp från föräldern (Kaplan et al., 2001).

Det kan därmed finnas skäl att ifrågasätta frivillighetsprincipen som rättslig utgångspunkt vid allvarligt och upprepat våld, vilket också tidiga förarbeten (se SoU 1979/80:44, s. 100) ger fog för. Eftersom barnets bästa ska vara avgörande vid beslut enligt LVU kan det också finnas behov av att tydliggöra hur barnets bästa ska viktas i relation till vårdnadshavares samtycke vid barns placering i de här fallen.

Referenser

- Alexius, K. (2013) Prognoser i tvångsvårdsärenden om omsorgssvikt. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 20(3–4): 186–202.
- Annerbäck, E.M., Wingren, G., Svedin, C.G. & Gustafsson, P.A. (2010) Prevalence and characteristics of child physical abuse in Sweden. Findings from a population based youth survey. *Acta Paediatrica*, 99(8): 1229–1236.
- Becket, C., McKeigue, B. & Taylor, H. (2007) Coming to conclusions. Social workers' perceptions of the decision-making process in care proceedings. *Child & Family social work*, 12(1): 54–63.
- Bruno, L. (2015) Contact and evaluations of violence. An intersectional analysis of Swedish court orders. *International Journal of Law, Policy and the Family*, 29(2): 167–182.
- Christianson, S., Azad, A., Leander, L. & Selenius, H. (2012) Children as witnesses to homicidal violence. What they remember and report. *Psychiatry, Psychology and Law*, 20(3): 366–383.
- Dworkin, R. (1977) *Taking rights seriously*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Eriksson, M. (red.) (2007) *Barn som upplever våld. Nordisk forskning och praktik*. Stockholm: Gothia.
- Eriksson, M. (2010) Children who "witness" violence as crime victims and changing family law in Sweden. *Journal of Child Custody*, 7(2): 93–116.
- Eriksson, M. (2013) Tackling violence in intimacy. Interacting power relations and policy change. *Current Sociology*, 61(2): 171–189.

- Evans, S.E., Davies, C. & DiLillo, D. (2008) Exposure to domestic violence: A meta-analysis of child and adolescent outcomes. *Aggression and Violent Behaviour*, 13(2): 131–140.
- Hamby, S., Finkelhor, D., Turner, H. & Ormrod, R. (2010) The overlap of witnessing partner violence with child maltreatment and other victimizations in a nationally representative survey of youth. *Child Abuse & Neglect*, 34(10): 734–741.
- Hester, M., Pearson, C. & Harwin, N. (2007) *Making an impact. Children and domestic violence. A reader*. London: Jessica Kingsley Publications.
- Holden, G.W. (2003) Children exposed to domestic violence and child abuse. Terminology and taxonomy. *Clinical Child and Family Psychological review*, 6(3): 151–160.
- Holt, S., Buckley, H. & Whelean, S. (2008) The impact of exposure to domestic violence on children and young people. A review of the literature. *Child Abuse & Neglect*, 32(8): 797–801.
- Hughes, R. & Hubby, M. (2004) The construction and interpretation of vignettes in social research. *Social Work & Social Sciences Review*, 11(1): 36–51.
- Janson, S., Jernbro, C. & Långberg, B. (2011) *Kroppslig bestraffning och annan kränkning av barn i Sverige. En nationell kartläggning*. Karlstad: Karlstads universitet, Stiftelsen Allmänna Barnhuset.
- Jergeby, U. (1999) *Att bedöma en social situation. Tillämpning av vinjettmetoden*. Stockholm: Centrum för utvärdering av socialt arbete (CUS).
- Jernbro, C. & Janson, S. (2017) *Väld mot barn 2016. En nationell kartläggning*. Karlstad: Karlstads universitet, Stiftelsen Allmänna Barnhuset.
- Jouriles, E., McDonald, R., Norwood, W., Ware, H., Spiller, L. & Swank, P. (1998) Knives, guns, and interparent violence. Relations with child behavior problems. *Journal of Family Psychology*, 12(2): 178–194.
- Kaplan, T., Black, D., Hyman, P. & Know, J. (2001) Outcomes of children seen after one parent killed the other. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 6(9): 9–22.
- Kullberg, C. & Brunnberg, E. (2007) Vinjetter som verktyg i välfärdsprofessioner. I: E. Brunnberg & E. Cedersund (red.) *Välfärdsolitik i praktiken. Om perspektiv och metoder i forskning*. Århus: Södertörns förlag.
- Lag (1990:52) med särskilda bestämmelser om vård av unga.
- Leviner, P. (2011) *Rättsliga dilemman i socialtjänstens barnskyddsarbete*. Stockholm: Jure.
- Leviner, P. (2014) När kan och bör placerade barn flytta hem? En oklar balansering mellan återförening och stabilitet i tre olika processer. I: A. Cederborg & W. Warnling-Nerep (red) *Barnrätt. En antologi*. Stockholm: Norstedts juridik.
- Leviner, P. (2017) Samtyckeskonstruktionen i LVU. En analys av gränsdragningen mellan frivillighet och tvång, grundantaganden om människans autonomi samt barns begränsade självbestämmanderätt. I: P. Leviner & T. Lundström (red.) *Tvångsvård av barn och unga. Rättigheter, utmaningar och gränzoner*. Stockholm: Wolters Kluwer.
- Lundgren, L., Thunved, P. & Sunesson, A. (2018) *Nya sociallagarna. Med kommentarer i bydelsen den 1 januari 2017*. Stockholm: Wolters Kluwer.
- Lyckner, B. & Metell, B. (2001) Pappans våld skaldar barnen. I: B. Metell, M. Eriksson, B. Lyckner & M. Råkil (red.) *Barn som ser pappa slå*. Stockholm: Gothia.
- McAlister Groves, B. (2001) When home isn't safe. Children and domestic violence: *Smith College Studies in Social Work*, 71(2): 183–207.
- Molander, A. (2016) *Discretion in the welfare state. Social rights and professional judgment*. London & New York: Routledge.
- Molander, A. & Grimen, H. (2010) Understanding professional discretion. I: L. Svensson & J. Evetts (red.) *Sociology of professions. Continental and Anglo-Saxon traditions*. Göteborg: Daidalos AB.

- Osofsky, J.D. (2000) Children as invisible victims of domestic and community violence. I: G.W. Holden, R. Geffner & E.N. Jouriles (red.) *Children exposed to marital violence. Theory, research and applied issues*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Ponnert, L. (2007) *Mellan klient och rättssystem. Tvångsvård av barn och unga ur socialsekreterares perspektiv*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Ponnert, L. (2017) Emotional kinship care and neutral non-kinship care. The struggle between discourses. *Child & Family Social Work*, 22(2): 1084–1093.
- Prop. 1989/90:28 *Om vård i vissa fall av barn och ungdomar*.
- Prop. 2002/03:53 *Stärkt skydd för barn i utsatta situationer m.m.*
- Socialstyrelsen (2013) *Vårdnadsöverflyttning i samband med våld i familjen*.
- Socialtjänstlag (2001:453).
- SOSFS 1997:15 *Socialstyrelsens allmänna råd om tillämpningen av lagen (1990:52) med särskilda bestämmelser om vård av unga*.
- SOSFS 2014:4 (M och S) *Föreskrifter och allmänna råd. Våld i nära relationer*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- SoU 1979/80:44 *Socialutskottets betänkande med anledning av dels propositionen 1979/80:1 om socialtjänsten, utom såvitt avser vissa följdförfattningar m.m.*
- Øverlien, C. (2010) Children exposed to domestic violence. Conclusions from the literature and challenges ahead. *Journal of Social Work*, 10(1): 80–97.

Tack

I artikeln redovisas ett delresultat från projektet "Våld mellan föräldrar med dödlig utgång. En studie om socialsekreterares bedömningar och argument kring olika rättsliga handlingsalternativ och barns behov" som har finansierats av Stiftelsen Allmänna Barnhuset. Författaren vill tacka Stiftelsen Allmänna Barnhuset och alla intervjupersoner som gjort studien möjlig. Tack även till Tilde Jarl för hjälp med utskrift av intervjuer.

Åsa Backlund, Tommy Lundström & Katarina Thorén

Institutioner för ensamkommande barn

– hur kan man förstå en snabbt expanderande och turbulent vård- och omsorgsmarknad?

Residential care for unaccompanied minors. How can a growing and turbulent care market be understood?

The number of unaccompanied minors arriving in Sweden has grown rapidly in recent years and the care of these children has become a significant part of the Swedish child welfare system. In this article, we discuss what has happened to the residential care market (known as HVB for short) in which most of these children are placed by the municipal social services. The specific questions we seek to illuminate are: Which type of residential care actors have expanded their operations? Have new actors entered the residential care market for unaccompanied minors? How can we understand changes in the residential care market in the current situation? The study is based upon the Health and Social Care Inspectorate's registry of all licensed residential care units in Sweden. We compare data for all residential care units that targeted unaccompanied minors in 2014 with an updated register from March 2016. The residential care units are categorized based on organizational type (municipal, large and small private companies, municipal entrepreneurs, and non-profit organizations) and the article illustrates the composition of organizational type. The results show that despite the growing need for residential care for unaccompanied minors, the composition of organizational type has not changed significantly since 2014. However, the number of beds for unaccompanied minors is higher than for traditional HVBs, and it has increased between 2014 and 2016. The study also indicates that the composition of residential care for unaccompanied minors differs from the residential care market for other groups of children and young people.

Åsa Backlund är fil.dr i socialt arbete och universitetslektor vid Institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet.

Tommy Lundström är professor vid Institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet.

Katarina Thorén är socionom, fil.dr i tjänstvetenskap och universitetslektor vid Institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet.

Kontakt: asa.backlund@socarb.su.se

Inledning

Hösten 2015 inleddes den snabbaste expansionen inom social barnvård som förekommit i Sverige. Under en kort period byggdes institutionsvården för barn och ungdomar ut i en takt som aldrig tidigare skådats. Bakgrunden var det stora antalet ensamkommande barn som sökte asyl i Sverige. Under 2015 tog Sverige emot drygt 35 000 ensamkommande barn, de flesta under några få månader på hösten. Det var en kraftig ökning från året innan då antalet var drygt 7 000. Än större blir ökningen om man jämför ytterligare ett par år tillbaka i tiden (Migrationsverket, 2017). Mottagandet av ensamkommande barn utgör i dag en betydande del av den sociala barnvårdens verksamhet. Artikeln behandlar en del av en större forskningsstudie om hur mottagandet av de här barnen organiseras och utformas i den kommunala socialtjänsten och vid de institutioner (s.k. HVB) där de flesta barn placeras i dag.

Utbyggnaden av institutionsvården för de ensamkommande barnen har skett inom ramarna för socialtjänstlagen i form av så kallade HVB (hem för vård eller boende). HVB för ensamkommande barn regleras och kontrolleras enligt samma regelverk som andra HVB (fortsättningsvis kallade traditionella HVB), det vill säga sådana som riktar sig till barn och ungdomar med någon typ av social problematik (Lundström & Sallnäs, 2014). Antalet ensamkommande barn som söker asyl i Sverige har sedan årsskiftet 2015/2016 minskat kraftigt (under 2016 kom enligt Migrationsverket 2 199 barn), framför allt till följd av en restriktivare migrationspolitik, och kommunerna har därmed behövt anpassa sig till ett minskat behov av HVB-placeringar för denna grupp. Artikeln handlar dock främst om hur det såg ut i början av 2016 när efterfrågan och utbudet av HVB för ensamkommande var mycket stort. Expansionens konsekvenser har väckt uppmärksamhet i den offentliga debatten och bland annat lett fram till att regeringen gett Konkurrensverket i uppdrag att undersöka hur marknaden fungerar. Konkurrensverket konstaterar i sin avrapportering att den stora efterfrågan på HVB-platser dragit åt sig vad man skulle kunna kalla mindre seriösa företag som förväntade sig att tjäna snabba pengar och att kommunerna knappast mäktat med att sköta sina åtaganden, när det gäller kontroll och uppföljning av de HVB som anlitas. Inte heller har Inspektionen för vård och omsorg (IVO) haft möjlighet att granska alla nya HVB på ett adekvat sätt, vilket ökat osäkerheten om kvaliteten på de nya verksamheterna (Konkurrensverket, 2017).

Syftet med den här artikeln är att analysera hur utbudet av tillgänglig HVB-vård förändrades i samband med den stora tillströmningen av ensamkommande barn hösten 2015 och vilka faktorer som kan förklara förändringarna. Vilka aktörer var det som expanderade sin verksamhet? Vilka var de nya aktörerna på marknaden? Hur kan de företag som etablerade sig karaktäriseras? Hur kan förändringar i utbudssidan förstås mot bakgrund av hur marknaden, kontrollen och regelverken såg ut i samband med den stora tillströmningen hösten 2015? Med utbud avser vi de institutioner (HVB för barn och unga) som finns tillgängliga för kommunerna när de ska placera ensamkommande barn. Artikeln ska ses som ett bidrag

till forskning om de allmänt sett förändrade villkor för välfärdsproduktion som vuxit fram sedan 1980-talet (se t.ex. Hartman, 2011), men också till en växande mängd forskning om HVB-vårdens villkor på en vårdmarknad med särskilda villkor (Meagher et al., 2016; Forkby & Höjer, 2008; Sallnäs & Wiklund, 2018).

Teoretiskt ansluter artikeln till analyser av hur new public management (NPM, se Christensen & Lægreid, 2002; Pollitt & Bouckaert, 2011) påverkat den offentliga sektorn och särskilt produktionen av vård och omsorg, genom att bidra till tillkomsten av marknader. Att NPM har fått stort genomslag inom vård och omsorg kan förklaras utifrån en rad aspekter. Det gäller framför allt föreställningen om att NPM-reformer ska leda till en förbättrad effektivitet genom ökad konkurrens. Forskning om NPM har dock visat på varierande resultat (Blomqvist, 2016; Hartman, 2011). De studier som undersökt privatiseringar på välfärdsområdet inom ramen för NPM visar att mixen av statliga, privata och ideella producenter varierar mellan länder, olika sektorer och över tid (Brennan et al., 2012; Hartman 2011; Wiklund 2011). Mixen mellan offentligt producerad omsorg, sådan som produceras av privata företag och de omsorgsarrangemang som drivs av ideella organisationer är kopplade till komplexa institutionella processer som ser olika ut på olika fält.

Ur ett marknadsperspektiv råder specifika institutionella villkor för den vårdmarknad som utgörs av HVB. Detta eftersom HVB är en tjänst som till skillnad från till exempel privatskolor inte erbjuds direkt till en fritt väljande brukare, utan det är kommunerna som köper tjänsterna på marknaden eller erbjuder dem genom egenetablerade HVB. Ibland brukar man kalla marknader som privatiseras för kvasi-marknader för att betona just det faktum att de inte är "fria" eftersom staten har inflytande över dem genom olika typer av regleringar, eller genom att den offentliga sektorn köper tjänster å konsumenternas vägnar (Le Grand, 1991; Kirkpatrick, Kitchener & Whipp, 2001).

Det råder i princip fri etableringsrätt för att starta HVB, men ett privat företag måste till skillnad från en kommun ha tillstånd från Inspektionen för vård och omsorg (IVO) för att öppna ett nytt HVB. Finansieringen av den traditionella HVB-vården sker genom att kommunerna själva betalar en dygnsavgift för varje enskilt barn, medan kommunerna får bidrag för de ensamkommande barnen. I det sistnämnda fallet kan kommunen använda pengarna för att placera de ensamkommande barnen vid ett eget HVB eller via en plats som köpts på marknaden (Meagher et al., 2016; Konkurrensverket 2017). Det faktum att kommunerna får ersättning från staten för de ensamkommande barnens placering är något som i väsentligt avseende skiljer marknadsvillkoren för HVB för ensamkommande barn från dem som råder för traditionella HVB. Till det kommer att kommunerna vid tiden för den stora tillströmningen av ensamkommande barn inte behövde söka tillstånd för att starta ett nytt HVB. Uttryckt i marknadstermer kan det sistnämnda, via statliga regleringar, ses som en sorts konkurrensfördel för kommunerna, särskilt i ett läge när det krävs snabba lösningar för att erbjuda tak över huvud för en stor mängd barn och handläggningstiderna drar ut på tiden (Konkurrensverket, 2017).

De anförda exemplen illustrerar att även om vi kan notera en allmän privatisering av ett flertal välfärdsområden så skiljer sig de institutionella villkoren åt mellan olika fält men också mellan mycket närliggande fält. I analyser av vårdmarknader krävs därför att man tar hänsyn till de specifika institutionella villkor som utmärker dem. I det sammanhanget är statliga regelverk och ekonomiska incitament särskilt viktiga att ta hänsyn till i analysen (Le Grand, 1991; Meagher et al., 2016).

De ensamkommande barnen i vårdlandskapet och forskningen

Sedan 2006 har kommunerna det huvudsakliga ansvaret för det praktiska mottagandet av ensamkommande barn. För socialtjänstens del innebär det att utreda och tillgodose barnens behov av insatser, främst i form av boende. Ett viktigt argument för att ansvaret för de ensamkommande barnens mottagande flyttades från Migrationsverket till kommunerna, var den så kallade normaliseringsprincipen – att samma regler och omvårdnadssystem ska gälla alla barn i Sverige (Prop. 2005/06:46). Det innebär att socialtjänstens arbete med de ensamkommande barnen ska följa samma principer och lagstiftning som gäller för socialtjänstens övriga barnvårdsarbete. Ansvaret för de ensamkommande barnen delas med staten genom Migrationsverket, som har ett övergripande ansvar för barnen under asylprocessen. Mottagandet regleras via olika former av överenskommelser mellan kommunerna och Migrationsverket, och kommunerna har rätt till ersättning från staten för mottagandets kostnader enligt särskilda schabloner. Hur mottagningssystemet i detalj sett ut har varit föremål för debatt och har successivt förändrats. Sedan januari 2016 ska ensamkommande barn anvisas till alla kommuner utifrån en fastställd andel som bestäms av Migrationsverket efter samråd med länsstyrelserna och Sveriges Kommuner och Landsting (SKL). Från och med 2016 är det också möjligt att vårda barn och ungdomar i en ny placeringsform, så kallat stödboende, enligt socialtjänstlagen. Stödboendet ska utgöra en mindre ingripande insats för unga mellan 16 och 20 år som inte har sådana behov som motiverar en placering på HVB eller i familjehem och där det huvudsakliga syftet ska vara att förbereda för ett självständigt boende (Prop. 2015/16:43).

Forskning om ensamkommande barn har till stor del handlat om denna grupps överrisker för psykisk ohälsa (Wernesjö, 2012). Studier visar att gruppen är heterogen men också att potentiellt traumatiserande erfarenheter i hemlandet och under flykten är vanliga (Ayotte, 2000; Backlund et al., 2012; Bean et al., 2007; Hopkins & Hill, 2008). Mottagandet den första tiden framhålls som kritisk för de ensamkommande barnens fortsatta utveckling och hälsa (Brunnberg, Borg & Fridström, 2011; Eide & Hjern, 2013). Forskning om mottagandet har fokuserat på frågor om vilka principer och synsätt som präglar arbetet och mer specifikt om hur motsättningar mellan reglerad invandring och barnets bästa kommer till uttryck i innehåll och organisering av mottagandet samt i diskurser kring ensamkommande barn (se t.ex. Derlyun & Broekaert, 2008; Eide & Broch, 2010; Stretmo, 2014; Wernesjö, 2012). I

forskning om vad som är viktigt i mottagandet för att ensamkommande barn ska utvecklas positivt framhålls stabilitet i omsorgen, nära relation till omsorgsgivare, en normaliserad vardag, individuellt anpassat stöd och uppföljning, kontakt med anhöriga, socialt nätverk, stöd i utbildning samt när det gäller psykisk ohälsa (Hessle, 2009; Luster et al., 2010; Kohli, 2011; Wade, 2011; Eide, 2012; Hek, Hughes & Ozman, 2012). Ett flertal studier har pekat på brister i mottagandets förmåga att möta de ensamkommande barnens behov (se t.ex. Oppedal et al., 2011; Backlund et al., 2012).

Ensamkommande barn placeras ofta i HVB. I skiftet mellan 1970- och 1980-talen dominerades HVB-fältet helt av den offentliga sektorn, institutionerna drevs i stort sett enbart av landsting och kommuner. Med socialtjänstlagen från 1982 öppnades möjligheterna för privata aktörer att etablera sig på fältet. Med new public management-idéernas inträde under 1980-talet följde dessutom en serie lag- och regelförändringar som innebar avregleringar och ändrade villkor för finansiering och ansvar för HVB (Sallnäs, 2000; 2005). Man kan beskriva det i termer av vertikala förändringar, där ansvaret för HVB-utbudet och dess finansiering flyttades nedåt från stat och landsting till kommunerna, vilket i sin tur ytterligare möjliggjorde inträde av privata aktörer på fältet. I början av 1980-talet kunde kommunerna anlita HVB till en låg kostnad, framför allt via landstingen, men steg för steg överfördes kostnaderna och ansvaret för verksamheten till kommunerna. Det ledde i sin tur till horisontella förändringar där vinstsyftande privata aktörer fick möjlighet att träda in på marknaden. Kommunerna började handla upp privatproducerad vård på en marknad som inledningsvis framför allt bestod av små företag, men där större aktörer så småningom kom att etablera sig allt mer (Meagher et al., 2016; se även Büchs, 2009). Det är bland annat mot den bakgrunden som dagens vårdlandskap för ensamkommande barn kan förstås.

Meagher et al. (2016) konstaterar att våren 2014 stod privata företag för driften av omkring hälften av alla HVB för barn och unga. Räknar man emellertid bara på de HVB som riktade in sig på ensamkommande barn så var de privata företagens andel av marknaden lägre, omkring 40 procent. En viktig förklaring till att de privata företagen har en lägre andel bland HVB för ensamkommande barn är, som vi påpekat, att finansieringssystemet skiljer sig från traditionella HVB, även om lagregleringen av verksamheterna är densamma. Eftersom kommunerna fick ersättning från staten för de barn de tog emot, kunde de åtminstone inledningsvis se fram emot en relativt säker finansiering, samtidigt som deras ansvar för de många ensamkommande barnen var otvetydigt. De kunde se framför sig en antingen stabil eller växande efterfrågan av HVB samtidigt som de hade garantier för att få betalt av staten. Incitamenten – både piska (de mer eller mindre påtvingade avtalen) och morot (bidragen) – för att starta egna verksamheter skiljer sig med andra ord starkt från traditionell HVB-verksamhet, där kommunerna själva finansierar placeringarna och där den statliga styrningen är svag (Meagher et al., 2016).

Omhändertagandet av ensamkommande barn varierar mellan olika länder (Kanics, Senovilla Hernández & Touzenis, 2010). Sverige skiljer sig från andra nordiska länder genom

att mottagandet sedan 2007 sköts av socialtjänsten, medan ansvaret i de andra nordiska länderna (förutom i Norge för barn under 15 år, där man har ett liknande system som det svenska) ligger hos ländernas motsvarigheter till Migrationsverket (Nordens välfärdscenter, 2017). Sverige kan utifrån överlåtandet av ansvar från Migrationsverket till socialtjänsten 2006 sägas ha gått mot ett mer vårdorienterat mottagande, åtminstone i formell bemärkelse. Kvalitativa studier tyder på att mottagandet i socialtjänst och HVB har utvecklats till ett särskilt "spår" i den sociala barnvården, genom att arbetet ofta sköts av särskilda socialsekreterare och speciella enheter i socialtjänsten (Backlund et al., 2014; Eriksson et al., 2013). Hur det sociala arbetet med ensamkommande barn organiseras och utformas är emellertid mycket lite beforskat både i Sverige och internationellt, i synnerhet när det gäller institutionsvården. Det är institutionsvårdens (dvs. HVB-fältets) organisering som står i fokus för den här artikeln.

Metod

Det finns många sätt att undersöka hur vårdmarknader är uppbyggda, man kan till exempel analysera fördelning av anställda i olika driftsformer (privat, offentlig, ideell) (Wiklund, 2011), hur vinstnivåerna ser ut för olika typer av vårdproducenter (Sallnäs & Wiklund, 2011) eller villkoren för upphandling (Forkby & Höjer, 2008). Vad vi framför allt är intresserade av är utbudet, det vill säga vilka aktörer som erbjuder sina tjänster i form av HVB till kommuner. Här ingår privata, ideellt drivna och offentligt drivna HVB. Vi har liksom Meagher et al. (2016) utgått från det så kallade HVB-registret, som handhas av Inspektionen för vård och omsorg (IVO). Registret var tidigare helt och hållet offentligt, men på grund av attacker mot HVB för ensamkommande barn, bland annat i form av anlagda bränder och skadegörelse, har IVO beslutat att tills vidare stänga registret för allmänheten. I registret finns dels privatägda (inkl. ideellt drivna) HVB som begärt tillstånd från IVO för att bedriva verksamhet, dels kommunala, inklusive sådana som bedrivs som entreprenad på kommunalt uppdrag. De sistnämnda behöver inte tillstånd, men ska registreras hos IVO. Det betyder att alla HVB ska vara registrerade i HVB-registret.

Vi har begärt ett särskilt uttag av uppgifter för alla HVB som riktar sig till ensamkommande barn (inte de s.k. stödboendena). En del av dessa HVB tar dessutom emot andra grupper. Vanligast är unga vuxna 18 till 21 år, vilket i realiteten innebär att de ensamkommande ibland kan stanna någon tid efter 18-årsåldern. Uttaget från registret gäller mars 2016, en period då antalet HVB låg mycket högt. Vi vill understryka att det vi undersöker är utbudet, det vill säga tillgängliga platser. Det är inte givet att alla platser används av kommunerna. Vi har inte tagit med Statens institutionsstyrelses särskilda ungdomshem i den här studien (vi gör en särskild undersökning om dem) och inte heller den familjehemsvård som också erbjuds en stor grupp ensamkommande barn.

Det finns vissa problem när det gäller kvaliteten på data i HVB-registret, eftersom stu-

dien gjordes under en period då marknaden fortfarande kan beskrivas som tumultartad. Det går inte att utesluta att kommunerna missat att inrapportera verksamheter eller att andra fel i registreringen förekommer. Vi har via uppgifter i registret gjort stickprov genom sökningar på nätet för att se att verksamheter är riktigt registrerade, utan att ha hittat några systematiska felaktigheter. De fel som vi identifierat och korrigerat handlar bland annat om sådant som att kommunala aktiebolag har kodats som kommunalt drivna.

Meagher et al. (2016) bygger sin kvantitativa analys på ett motsvarande uttag från HVB-registret år 2014. Vi har haft möjlighet att göra fördjupade kvantitativa analyser av de data som Meagher et al. använt sig av. Det ger oss möjlighet att analysera utvecklingen mellan 2014 och 2016, det vill säga före och efter den stora ökningen av antalet flyktingar som kom till Sverige år 2015. När vi delat upp HVB i undergrupper baserat på vilka aktörskategorier som driver verksamheterna har vi använt oss av samma kategorisering som Meagher et al. Vår analys av dessa kvantitativa data bygger på en kategorisering av de HVB som är registrerade i IVO:s register efter följande principer:

A. *Offentlig sektor:*

1. kommunalt drivna HVB;
2. kommunala aktiebolag

B. *Privat sektor:*

1. stora företag (HVB som drivs av företag vilka äger minst tre HVB);
2. små företag (HVB som drivs av företag med högst två HVB)

C. *Ideell sektor:*

HVB som drivs av ideella organisationer

Utöver uppgifter som finns tillgängliga i HVB-registret har vi använt oss av internet för att identifiera enskilda HVB eller "HVB-koncerner". Detta för att kunna se hur fältet mer konkret ser ut när det gäller struktur och (i någon mån) inriktning på verksamheten inom de olika aktörskategorierna.

Vi har valt att särskilt fördjupa oss i de privata företagen och särskilt de stora privata aktörerna, eftersom de spelat en framträdande roll för att omstrukturera HVB-marknaden sedan början av 2000-talet. Likaså uppmärksammar vi de kommunala entreprenaderna då de i de regelverk som gällde 2016 hade en särställning i och med att de inte behövde tillstånd från IVO för att bedriva sin verksamhet, trots att driften i de flesta fall sköttes av privata företag.

Resultat: Marknadens framväxt och förändringar

I april 2014, några år efter att ansvaret för mottagandet flyttats från Migrationsverket till kommunerna, fanns ungefär 450 HVB som tog emot ensamkommande barn (Nationella HVB-registret, uttag april 2014; se Meagher et al., 2016). Två år senare hade verksamheten

nära nog tredubblats och det fanns drygt 1 400 HVB för ensamkommande barn (Nationella HVB-registret 2016, uttag mars 2016). Av tabell 1 framgår hur sammansättningen av HVB för ensamkommande barn såg ut i början av 2014 och 2016, på basis av vilka som utförde driften av verksamheten, i antalet hem och i det antal platser man hade tillstånd för (viss osäkerhet gäller dock antalet platser, särskilt för 2016).

Tabell 1. Sammansättning av HVB för ensamkommande barn 2014 (n = 452, n = 5 535) och 2016 (n = 1 404, n = 23 500), procent

Driftform	2014		2016	
	Andel HVB	Andel platser	Andel HVB	Andel platser
Offentlig sektor	67%	65%	67%	69%
Kommun	61%	58%	63%	65%
Kommunala AB	6%	6%	4%	4%
Privat sektor	31%	33%	31%	28%
Små företag	15%	12%	17%	14%
Stora företag	16%	21%	14%	14%
Ideella organisationer	2%	2%	2%	3%

Not: Små företag driver ett eller två HVB, stora driver tre eller fler.

Sammansättning av aktörer när det gäller HVB riktade till ensamkommande barn skiljer sig inte särskilt mycket om man jämför situationen 2014 med 2016. Trots att utbudet är långt mycket större 2016 än 2014 drev kommunerna omkring två tredjedelar av institutionerna vid båda tillfällena. De små bolagen har ökat sin andel av utbudet med ett par procent, medan de kommunala bolagens andel minskat något. Men i det stora hela har de olika aktörskategorierna behållit sin andel av den mycket snabbt växande marknaden. Sett i absoluta tal har kommunala HVB växt mest; från knappt trehundra år 2014 till knappt niohundra år 2016 (Nationella HVB-registret, uttag april 2014 och mars 2016).

Det genomsnittliga platsantalet för HVB för ensamkommande barn 2016 (ej i tabell), mätt som median var 14 (m = 17). Detta innebär ett högre platsantal än vid traditionella HVB år 2014 (median = 8; m = 11), men också högre än för HVB för ensamkommande barn 2014 (median = 11; m = 12). Man kan således notera att både utbudet av HVB samt antalet platser per HVB har ökat och att platsantalet per HVB ligger betydligt över motsvarande siffror för traditionella HVB. Det avspeglar sannolikt det kraftigt ökade behovet av plat-

ser för ensamkommande barn under 2015. Högt antal platser behöver i sig inte betyda att man bor sämre eller tätare eftersom boendena kan vara organiserade på olikartade sätt. Skillnaden i medianvärde mellan traditionella HVB och HVB för ensamkommande barn antyder dock att en större del av verksamheten för de ensamkommande barnen drivs i en vad som skulle kunna tänkas utgöras av en klassisk institutionsliknande miljö. Det ska förstås ses mot en historisk bakgrund där, särskilt under 1960-talet, stora institutioner lades ned efter kritik av hur de fungerade (Sallnäs, 2000).

Kommunala HVB:s stabila position på vårdmarknaden

Vi kan alltså konstatera att nära nog två tredjedelar av HVB både 2014 och 2016 drevs av kommuner och att kommunala HVB därmed dominerar på den här delen av vårdmarknaden. De har behållit sin andel av marknaden om man jämför med läget före hösten 2015. Till det kommer de kommunala aktiebolagens andel, med fyra procent av HVB-utbudet år 2016. Det är inte självklart att de kommunala aktiebolagen ska räknas till den offentliga sektorn men räknar man dem dit, så drevs 67 procent av HVB för ensamkommande år 2016 av offentligägda organisationer. De största kommunala aktiebolagen är Världus i Mälardalsområdet, Gryning i västra Götaland och VoB syd i södra Sverige. De kommunala aktiebolagen utgör en slags hybrid på vård- och omsorgsmarknaden, de ägs av kommuner men är beroende av intäkter från marknaden och styrs av aktiebolagslagen. Tillkomsten av de kommunala bolagen kan ses som ett uttryck för NPM-idéer eftersom offentligägda HVB avknoppades till en privaträttslig ägarform, aktiebolaget, på en marknad där de konkurrerar med HVB i olika ägarformer. Ofta väljer dock de kommunala bolagen numera att presentera sig som ett offentligt alternativ till den privatdrivna vården (VoB, 2016; Världus, 2016; Gryning, 2016).

Små och stora privata företag på vårdmarknaden – en stark position jämfört med andra vård- och omsorgsmarknader

Små företag, det vill säga sådana som driver ett till två HVB stod för knappt en femtedel av utbudet, medan de stora företagen stod för något färre räknat i antal HVB. Tillsammans svarade de privata företagen för en knapp tredjedel av utbudet. När det gäller platsantal finns ingen skillnad mellan stora och små företag. Vi ska återkomma till vilka de privata företagen är i ett särskilt avsnitt längre fram i artikeln. I jämförelse med andra vård- och omsorgsmarknader, som äldreomsorg, är en tredjedel en relativt hög siffra (se Hartman, 2011; SOU 2016:78). Om man jämför ägarstrukturen för ensamkommande barn med traditionell HVB-vård är dock skillnaderna i detta avseende mycket stora. I det sistnämnda fallet drevs 2014 cirka fyra femtedelar av institutionerna utanför den offentliga sektorn (Meagher et al., 2016; Nationella HVB-registret, uttag april 2014, SiS-institutioner är inte medräknade).

Ideella organisationer – blygsamma aktörer på HVB-marknaden

Ideella organisationer står för en mycket blygsam del av utbudet, cirka två procent. Här inryms organisationer som Bräcke Diakoni (2016), Stockholms stadsmission (2016) och Stiftelsen Stora Sköndal (2016). I många andra länder har ideella organisationer en betydligt starkare position inom vård- och omsorgsområdet jämfört med Sverige. Det faktum att marknaden öppnats för privata alternativ från 1980-talet och framåt har inte betytt att ideella organisationer i särskilt hög grad stärkt sin ställning (Lundström & Wijkström, 2012). Så här beskriver Bräcke Diakoni, en av de största ideella organisationerna sin anpassning till de nya institutionella villkor som hänger samman med avregleringar och NPM: sedan 1990-talet har de hittat sin ”identitet som en idéburen non profit-organisation. Idéburen för att vi står för ett starkt personligt engagemang där värdegrundsfrågor har hög prioritet. Non profit för att vi gör det för att vi vill, inte för att vi måste eller har krav på höga vinster. Bräcke diakoni är den tredje vägens alternativ [vid sidan av staten och marknaden, vår anm.] inom vård och omsorg” (Bräcke Diakoni, 2017). När det gäller ensamkommande barn verkar det som att de ideella organisationerna växt i takt med marknadens allmänna expansion, men inte stärkt sin ställning relativt sett.

Om de privata aktörerna – stora och små

Som konstaterats innebar avregleringar och andra förändringar i NPM:s riktning från 1980-talet och framåt att privata företag kunde etablera sig på HVB-marknaden. När antalet ensamkommande barn ökade under slutet av 2015 fanns med andra ord en rad privata företag på marknaden. De fick nu en möjlighet att expandera ytterligare. Till de stora företag som startat verksamheter för ensamkommande barn hör till exempel Attendo, Humana/Baggium, Aleris, Frösunda, Polstjärnan. De fyra förstnämnda är alla sådana som har en bred verksamhet på vård- och omsorgsfältet, medan Polstjärnan vid tiden för datauttaget tycks ha specialiserat sig på ensamkommande barn.

Attendo, som i dag är börsnoterat, startade sin omsorgsverksamhet 1985 genom att via entreprenadavtal gå in i hemtjänsten. Bland ägarna märks ett antal stora placerare och investmentbolag. Attendos tillväxt har skett både genom egna etableringar och genom uppköp av verksamheter. Ett exempel på det sistnämnda är Barn- och ungdomsgruppen i Stockholm, med rötter i Stockholms stad, som man förvärvade 2006. Det blev startpunkten på expansionen inom individ- och familjeomsorgens område och därmed en ökad produktdifferentiering (Attendo, 2016). Baggium, som är en del av vårdkoncernen Humana, har liksom Attendo en bred verksamhet på det sociala arbetets fält och i deras erbjudanden ingår helhetslösningar med ett diversifierat utbud av vårdalternativ inklusive öppenvård och eftervård. Också Humana är börsnoterat med riskkapitalbolaget Argan Capital som huvudägare (Humana, 2016).

Aleris är ytterligare ett av de stora privata företagen på vård- och omsorgsmarknaden,

men med relativt begränsad verksamhet inom individ- och familjeomsorgens fält om man jämför med Frösunda och Humana. Aleris ägs av Wallenbergs Investor. Frösunda ägs sedan 2010 av det brittiska riskkapitalbolaget HG Capital. Även Frösunda erbjuder – förutom HVB för ensamkommande – ett brett utbud av tjänster på det sociala arbetets och närliggande fält, bland annat personlig assistans, äldreomsorg och konsulentstödda familjehem. Också Polstjärnan, som startade sin verksamhet 2011, har andra socialt inriktade tjänster vid sidan av HVB-verksamheten, även om just Polstjärnan tycks ha expanderat sin verksamhet just på basis av sin verksamhet för ensamkommande barn (Aleris, 2016; Frösunda, 2016; Polstjärnan, 2016).

Om man utgår från de fem största företagen så driver de sammantaget endast ett 60-tal boenden för ensamkommande barn. Man kan med andra ord knappast beskriva det som en marknad som domineras av stora privata företag. De flesta HVB drivs, som vi pekat på, av kommuner, och även om man specialgranskar de privata företagen kan man på intet sätt tala om en dominans av enstaka stora företag. Vid sidan av de största företagen finns ett stort antal privata aktörer som driver några få HVB. Ofta handlar det om sådana som är lokalt eller regionalt etablerade, som till exempel Salus Care (2016) vilka tycks ha specialiserat sig på ensamkommande barn eller Caremore (2016) som vid tiden för datauttaget drev hem för ensamkommande barn, men också traditionella HVB.

Tittar man på de små aktörerna, det vill säga de som driver ett eller två HVB, blir utbudet relativt svåröverskådligt. Enligt vår kategorisering fanns det i mars 2016 ungefär 240 små företag som drev HVB för ensamkommande barn. Vid en genomgång av deras webbplatser, på basis av HVB-registret, kan man urskilja en viss systematik i olika företagstyper på HVB-marknaden. Många är nystartade åren 2015 eller 2016 och har ingen tidigare koppling till HVB för ensamkommande eller annat socialt behandlingsarbete. Det är inte heller ovanligt att en del av dem är sammanlänkade med andra bolag eller ingår i olika former av bolagskonstellationer där HVB bara är ett komplement till annan verksamhet, till exempel handel med värdepapper eller fastighetsförvaltning. Bland de små företagen finns dock även ett antal HVB med tidigare erfarenhet av behandlingsarbete, men där ensamkommande barn utgör en relativt ny målgrupp. Den fysiska utformningen av småföretagens HVB-verksamheter är ofta boenden i traditionella villaområden eller i större fastigheter ute på landsbygden som görs om till HVB. Andra vanliga varianter är olika typer av nedlagda verksamheter som vandrarhem, hotell eller gamla skolor vilka görs om till HVB för ensamkommande. En del av boendena utgörs även av lägenheter i städer och större samhällen.

Merparten av de små företagen drivs i egen regi medan ett mindre antal drivs inom ramen för kommunal entreprenad. Ofta, men inte alltid, har HVB-företagen en webbplats med information om boendet och verksamheten. Informationen på webbplatserna är varierande, men det är inte ovanligt att den enbart ger en schematisk bild av verksamhetens struktur och innehåll. HVB-verksamheter med särskild kunskap om ensamkommande barn eller tidigare erfarenhet av socialt arbete specificerar det genom att beskriva persona-

lens utbildning och kompetens, till exempel genom att man anger att man har socionomer, pedagoger eller psykologer anställda. Därutöver beskrivs även om personalen har ytterligare specifik utbildning och om man arbetar med specifika metoder, till exempel lösningsfokuserade metoder, MI (motivational interviewing) och ART (aggression replacement training). För många HVB-verksamheter är dock beskrivningarna av personalens utbildning och kompetens otydlig och anges i mer svepande formuleringar som att personalen är ”ödmjuk inför målgruppen”, att ”man ser individen” och att ”verksamheten präglas av medkänsla” utan någon anvisning om personalens faktiska kompetens eller verksamhetens konkreta innehåll.

Om entreprenader

En annan form av organisering av HVB-verksamheten är kommunala entreprenader, där kommunen står kvar som huvudman men en vårdproducent kontrakteras för att utföra själva arbetet på mer regelbunden basis (Sallnäs & Wiklund, 2018). Under 2016 gällde detta cirka 15 procent av det totala antalet HVB för ensamkommande barn (se tabell 2). Som framkommit ovan skiljer sig villkoren för att som privat företag eller ideell organisation på kommuners uppdrag driva HVB som entreprenader, från att själv vara huvudman för verksamheten. För entreprenader gällde vid tiden för undersökningen att de som skötte verksamheten för kommuners räkning inte behövde söka tillstånd hos Inspektionen för vård och omsorg (IVO). Det räckte med att kommunen anmälde verksamheten till IVO, alltså detsamma som gäller för verksamheter som kommuner driver på egen hand. På det sättet utgjorde entreprenaderna en möjlighet för kommunerna att snabbt anlita privata företag för att driva den verksamhet som kommunerna själva ansvarade för.

Av tabell 2 framgår sammansättningen av driftformer för de 218 HVB (ca 15 procent av det totala antalet) som drevs som kommunala entreprenader. Entreprenaderna utgör en delmängd av privat drivna HVB, kommunala aktiebolags HVB och ideella organisationers HVB som de presenteras i tabell 1.

Tabell 2. Sammansättning av HVB för ensamkommande som drivs som kommunala entreprenader (n = 218)

Driftform	Andel av totala antalet entreprenader
Stora företag	42 %
Små företag	29 %
Kommunala AB	20 %
Ideella organisationer	9 %
Summa	100 %

Som framgår av tabellen har de stora företagen en dominerande roll som entreprenörer. Drygt 40 procent av entreprenaderna har tillfallit dem. Det betyder att de i högre grad arbetar på entreprenad jämfört med de små företagen. Kommunala aktiebolag svarar för en femtedel av entreprenaderna som helhet, men om man utgår från dessa bolags fördelning av den egna verksamheten så drevs nära nog 80 procent av deras HVB i entreprenadform (ej i tabell). Man får anta att det finns ett stort intresse bland de kommuner som äger bolagen att använda sig av deras institutioner. Också de ideella organisationerna, som ju i det stora hela spelar en ganska marginell roll på marknaden, har en stor del av sin verksamhet organiserad som entreprenader. Om det beror på att en del av kommunerna är särskilt intresserade av att anlita ideella organisationer eller om de ideella organisationerna själva föredrar att arbeta med entreprenörsavtal går inte att säga på basis av tillgängliga data. Det som är tydligt är dock att de stora företagen spelar en viktig roll i de fall HVB-verksamheten bedrivs i entreprenadform.

Utvecklingen av HVB-marknaden för ensamkommande barn – hur kan den förstås?

Vi kan konstatera att det skett en mycket snabb tillväxt av HVB för ensamkommande barn det senaste decenniet och särskilt under 2015. HVB-fältet domineras av institutioner för ensamkommande barn. Till bilden hör att utbyggnaden av dessa institutioner ledde till att det genomsnittliga platsantalet ökade. Även om tillväxten av antalet HVB skett mycket snabbt har sammansättningen av aktörskategorier på fältet inte förändrats sedan 2014. Det betyder att de olika kategorier vi identifierat alla expanderade i ungefär samma takt relativt sett. Däremot skiljer sig sammansättningen för HVB för ensamkommande barn från sammansättningen för andra typer av HVB för barn och ungdomar. Den mest framträdande skillnaden är den stora andelen HVB med kommunal drift på det förstnämnda området (Meagher et al., 2016). Inledningsvis frågade vi hur förändringar i utbudssidan kan förstås mot bakgrund av hur marknaden, kontrollen och regelverken såg ut i samband med den stora flyktingtillströmningen hösten 2015.

Vi har pekat på två sammanhängande förklaringar till den starka kommunala expansionen. Det handlar dels om att kommunerna tecknat avtal om mottagande med Migrationsverket och dels om att man fått statliga medel för mottagandet. På det sättet kunde man se framför sig ett relativt lågt risktagande när det gällde att etablera nya verksamheter samtidigt som kommunerna utsattes för stort tryck att ta emot ensamkommande barn. Det relativt låga risktagandet har möjligen inte infriats till följd av att ersättningarna till kommunerna minskat och genom att antalet ensamkommande gått ned. Vad som än möjliggjort den kommunala expansionen kan man konstatera att kommunerna med mycket korta tidsmarginaler lyckats expandera sin verksamhet snabbt. Det har ibland lett till icke önskvärda beslut, i form av verksamheter som inte fungerat tillfredsställande och bidragit till en socialtjänst som blivit alltmer ansträngd (Regeringskansliet, 2016; Konkurrensverket,

2017). Men expansionen visar att kommunerna i allmänhet och socialtjänsten i synnerhet trots allt var förmögna att snabbt anpassa sig till en ny svårbemästrad situation.

Varför fick inte de privata företagen en starkare ställning? Trots allt hade ju marknaden för privata alternativ öppnats genom NPM-reformer och avregleringar under 1980-talet, och i början av 2000-talet stod de privata företagen starka på HVB-fältet. Vi lever dessutom i en tid då NPM-doktriner institutionaliserats och privata företag brukar i de sammanhangen ofta beskrivas som mer lätttröliga än den offentliga sektorns organisationer (Hartman, 2011). En möjlig förklaring är att den speciella situation som rådde fram till början av 2016 – det handlade inte bara om ensamkommande barn utan flyktingsituationen som helhet – satte institutionaliserade strukturer ur spel i ett läge som beskrevs som en kris för den svenska välfärdsstaten. Flyktingsituationen krävde helt enkelt en samling från den offentliga sektorn, vertikalt hela vägen från stat till kommun, med medverkan från politiker, chefer och tjänstemän. Uttryckt annorlunda verkar det som om idéer med anknytning till NPM tycks spela mindre roll i en krissituation som kräver kraftfullt och snabbt agerande. På det sättet kanske den starka flyktingströmningens effekter på sammansättningen av HVB snarast kan beskrivas som en kort parentes, ett moratorium i de institutionaliserade strukturer och de förändringsprocesser som karaktäriserat välfärdsmarknader de senaste tjugo till trettio åren.

Tittar vi mer specifikt på den privata sektorn, dominerar vinstsyftande organisationer bland privata utförare av HVB för ensamkommande barn och de utgör en betydande del av de HVB som drivs genom kommunal entreprenad. Särskilt de stora företagen hade under 2000-talet dessutom byggt upp en organisation för att hantera HVB-verksamhet (Meagher et al., 2016), och de har kunnat fortsätta sin expansion på denna nya marknad. De allra största företagen har i många fall en relativt bred verksamhet inom social omsorg och/eller hälso- och sjukvård och vi ser tecken på en alltmer differentierad produktion av tjänster inom området. Man säljer till exempel familjehemsvård och erbjuder olika former av öppen-vård, men erbjuder ofta också andra omsorgstjänster.

De stora företagen dominerar inte den privatägda delen av fältet utan här återfinns ett stort antal små företag som etablerat sig på den snabbt växande marknaden. Det är givetvis svårt att säga något om motiven bakom etableringarna, men intrycket är att här återfinns en del företag som med visst fog skulle kunna kallas äventyrare, det vill säga sådana som tycker sig kunna tjäna pengar i en mycket speciell situation med stor efterfrågan på den här typen av tjänster utan att ha någon nämnvärd kompetens eller erfarenhet (se Sallnäs & Wiklund, 2011). Bland de små företagen hittar vi emellertid också sådana som har rötter i traditionella HVB men bytt inriktning eller tar emot både ensamkommande barn och andra, företag som har sin historia i helt andra verksamheter och sådana som etablerats specifikt för ensamkommande barn. Det brukar hävdas att för att en marknad eller kvasi-marknad ska fungera, ska det vara relativt lätt att etablera sig på fältet, för att därigenom upprätthålla konkurrensen (Bartlett & le Grand, 1993). I en mening innebar situationen under slutet

av 2015 och början av 2016 att en sådan situation var för handen. Det var relativt lätt att etablera sig även i de situationer där det behövdes tillstånd. Ett annat krav på en fungerande marknad är att det ska finnas lätt tillgång till information om pris och kvalitet hos både köpare och säljare (Bartlett & Le Grand, 1993). Bristen i det sistnämnda fallet, särskilt när det gäller att bedöma kvalitet, tillsammans med den pressade situation som kommunerna upplevde under den här perioden gjorde att man knappast kan tala om fungerande marknadsvillkor.

Ytterligare en fråga är hur man kan förstå att de icke vinstsyftande verksamheterna som drivs av ideella organisationer, under lång tid har haft och fortfarande har en så liten andel av marknaden, vare sig det handlar om traditionella HVB eller HVB för ensamkommande barn. När marknaden öppnades för privata alternativ inom social omsorg och skola på 1980- och 1990-talen trodde många att de ideella organisationerna skulle ta ett rejält kliv framåt som utförare av välfärdstjänster (Lundström & Wijkström, 1995; Cleveland & Krashinsky, 2009). De ideella organisationernas andelar av HVB-fältet har emellertid som vi visat knappast ökat alls sedan 1980-talet. En förklaring till att de ideella verksamheternas inte har expanderat snabbare kan vara att de marknadsreformer som genomförts i spåren av avregleringar och NPM i realiteten präglats av försök att skära ned kostnader och gynnat vinstsyftande företag. Det gäller inte minst villkoren för upphandling där priset ofta ges en helt avgörande betydelse (se Höjer & Forkby, 2010). Ideella organisationer är också beroende av medlemmarnas och allmänhetens förtroende på ett annat sätt än privata företag. Det innebär därför en uppenbar risk att konkurrera på helt och hållet marknadsmässiga villkor. Man riskerar helt enkelt att förlora sitt förtroendekapital om man skulle starta verksamheter på bred front, utan att leva upp till de kvalitetskrav som man i retorik och ideologi försvurit sig till (Lundström & Wijkström, 2012).

Som den här studien visar driver de stora företagen liksom de ideella organisationerna ofta sin verksamhet som entreprenader på kommunalt uppdrag. Det är värt att notera att de vid tiden för undersökningen undantogs från kravet på tillstånd från IVO, med motiveringen att kommunerna genom entreprenadavtal ska försäkra sig om att verksamheterna har den kvalitet som krävs (Prop. 1996/97:124; SOU 2015:7). Sedan dess har läget förändrats och från och med våren 2017 krävs tillstånd från IVO för ett privat företag att öppna ett HVB även om det görs i form av entreprenad. Konkurrensverket menar att "tillståndsprövningen kommer sannolikt att sänka incitamentet att etablera sig på marknaden för HVB, i synnerhet för de som har ensamkommande som inriktning" (Konkurrensverket, 2017, s. 9–10). Det för tillfället minskade inflödet av ensamkommande barn i Sverige påverkar rimligen också intresset för att etablera sig på den här marknaden, i dag läggs verksamheter ned för denna grupp.

Diskussion

Vad den här studien inte säger något om är innehållet eller kvaliteten i de nya HVB som etablerats av kommunerna, de ideella organisationerna och de privata företagen. Vi har kunnat konstatera att de i genomsnitt har fler platser än de traditionella och att de därmed skulle riskera att likna den typ av traditionella stora institutionsmiljöer som vi gått ifrån inom andra delar av vård och omsorg. I en utredning från Vårdanalys (2016) konstateras att HVB för ensamkommande kommer sämre ut när det gäller sådant som personaltäthet och personalens utbildning, men samtidigt att det inte finns tillräcklig kunskap om kvalitet i förhållande till målgruppernas behov. Aktuell statistik från IVO visar att den (sedan 2016) nya placeringsformen stödboende ökat till drygt 500 för ensamkommande barn i april 2018, medan antalet HVB samtidigt minskade till cirka 850 (IVO 2018-05-15). En möjlig påverkansfaktor för denna utveckling är de förändringar i ersättningssystemet som genomfördes 2017 och som innebar en sänkning av ersättningen för ensamkommande barn i HVB. Den här utvecklingen i kombination med det ökande platsantalet avseende HVB för ensamkommande pekar mot att organiseringen av vård för ensamkommande barn går mot enklare boendeformer med mindre stöd.

Det är svårt att göra profetior om vad som kommer att hända på detta fält under de kommande åren till följd av minskat antal ensamkommande barn som kommer till Sverige. Eller med andra ord, hur kommer den mer restriktiva migrationspolitiken att påverka aktörerna på fältet? Ett tänkbart scenario är att institutionaliserade spår i form av kommunala upphandlingar på en i huvudsak privat marknad åter kommer att dominera fältet. Möjligen kan man tänka sig att de största företagen är de som kommer att klara sig relativt sett bäst på den krympande marknaden. Sänkta ersättningsnivåer kan dock antas minska vinstdrivande aktörers intresse av att fortsätta sin verksamhet inom området. En möjlig utveckling skulle i stället kunna vara att de förändrar sitt vårdutbud till att återgå mot ett mer behandlande vårdinnehåll där högre ersättningsnivåer är vanligare. Kring de här frågorna om utvecklingen av olika aktörers agerande på detta fält, samt betydelsen av huvudmannaskap och andra förutsättningar för innehållet i HVB-verksamheten för ensamkommande barn, behövs mer forskning, i synnerhet då det handlar om en mycket föränderlig vårdmarknad för en utsatt grupp.

Referenser

- Aleris (2016) [www.aleris.se. Hämtat: 2016-05-15].
- Attendo (2016) [www.attendo.se/www.attendo.se. Hämtat: 2016-05-15].
- Ayotte, W. (2000) *Separated children coming to Western Europe. Why they travel and how they arrive*. London: Save the Children.
- Backlund, Å., Eriksson, R., von Greiff, K. & Åkerlund, E.-M. (2012) *Ensam och flyktingbarn. Barnet och socialtjänsten om den första tiden i Sverige*. Forskningsrapport 2012:1. Stockholm: FoU-Nordväst, FoU-Nordost och FoU-Södertörn.
- Backlund, Å., Eriksson, R., von Greiff, K. & Åkerlund, E.-M. (2014) *Socialtjänstens arbete med ensamkommande barn. Erfarenheter från Stockholms län*. Stockholm: FoU-Nordväst, FoU-Nordost och FoU-Södertörn.
- Bartlett, W. & Le Grand, J. (1993) The theory of quasi-markets. I: J. Le grand & W. Bartlett (red.) *Quasi-markets and social policy*. London: Palgrave Macmillan UK.
- Bean, T., Derluyn, I., Eurelings-Bontekoe, E., Broekaert, E. & Spinhoven, P. (2007) Comparing psychological distress, traumatic stress reactions and experiences of unaccompanied refugee minors with experience of adolescents accompanied by parents. *Journal of Nervous and Mental Disease*, 195(4): 288–297.
- Blomqvist, P. (2016) NPM i välfärdsstaten. Hotas universalismen? *Statsvetenskaplig tidskrift*, 118(1): 39–67.
- Brennan, D., Cass, B., Himmelweit, S. & Szebehely, M. (2012) The marketisation of care. Rationales and consequences in Nordic and liberal care regimes. *Journal of European Social Policy*, 22(4): 377–391.
- Brunnberg, E., Borg, R.-M. & Fridström, C. (2011) *Ensamkommande barn. En forskningsöversikt*. Lund: Studentlitteratur.
- Bräcke Diakoni (2016) [www.brackediakoni.se. Hämtat: 2016-05-13].
- Bräcke Diakoni (2017) [www.brackediakoni.se/personligt-ombud/historia. Hämtat: 2017-12-01].
- Büchs, M. (2009) Examining the interaction between vertical and horizontal dimensions of state transformation. *Cambridge Journal of Regions. Economy and Society*, 2(1): 35–49.
- Caremore (2016) [www.caremore.se. Hämtat 2016-05-13].
- Christensen, T. & Lægreid, P. (2002) *New public management. The transformations of ideas and practice*. Hampshire: Ashgate.
- Cleveland, G. & Krashinsky, M. (2009) The nonprofit advantage. Producing quality in thick and thin child care markets. *Journal of Policy Analysis and Management*, 28(3): 440–462.
- Derluyn, I. & Broekaert, E. (2008) Unaccompanied refugee children and adolescents. The glaring contrast between a legal and a psychological perspective. *International Journal of Law and Psychiatry*, 31(4): 319–330.
- Eide, K. (red.) (2012) *Barn på flukt. Psykosocialt arbeid med enslige mindreårige flyktninger*. Oslo: Gyldendal.
- Eide, K. & Broch, T. (2010) *Enslige mindreårige flyktninger. Kunnskapsstatus og forskningsmessige utfordringer*. Oslo: Regionsenter for barn og unges psykiske helse.
- Eide, K. & Hjern, A. (2013) Unaccompanied refugee children. Vulnerability and agency. *Acta Paediatrica*, 102(7): 666–668.
- Eriksson M., Ghazinour M., Hanberger A., Isaksson J. & Wimelius M.E. (2013) *Utvärdering av insatser för ensamkommande flyktingungdomar i Umeå*. Umeå: Umeå universitet.
- Forkby, T. & Höjer, S. (2008) Ritual eller strategi. Upphandlingar och ramavtal inom den sociala ungdomsvården, *Socialvetenskaplig tidskrift*, 15(2): 115–134.
- Frösunda (2016) [www.frosunda.se. 2016-05-13].
- Gryning (2016) [www.gryning.se. 2016-05-13].
- Hartman, L. (red.) (2011) *Konkurrensens konsekvenser. Vad händer med svensk välfärd?* Stockholm: SNS.

- Hek, R. Hughes, N. & Ozman, R. (2012) Safeguarding the needs of children and young people seeking asylum in the UK. Addressing past failings and meeting future challenges. *Child Abuse Review*, 21(5): 335–348.
- Hessle, M. (2009). *Ensamkommande men inte ensamma. Tioårsuppföljning av ensamkommande asylsökande flyktingbarns livsvillkor och erfarenheter som unga vuxna i Sverige*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Hopkins, P.E. & Hill, M. (2008) Pre-flight experiences and migration stories. The accounts of unaccompanied asylum-seeking children. *Children's Geographies*, 6(3): 257–268.
- Humana (2016) [www.humana.se. Hämtat: 2016-05-12].
- Höjer, S. & Forkby, T. (2010) Care for sale. The influence of new public management in child protection in Sweden. *The British Journal of Social Work*, 41(1): 93–110.
- Kanics, J., Senovilla Hernández, D. & Touzenis, K. (2010) *Migration alone. Unaccompanied and separated children's migration to Europe*. Paris: UNESCO Publishing.
- Kirkpatrick, I., Kitchener, M. & Whipp, R. (2001). "Out of sight, out of mind". Assessing the impact of markets for children's residential care. *Public Administration*, 79(1): 49–70.
- Kohli, R. (2011) Working to ensure safety, belonging and success for unaccompanied asylum seeking children. *Child Abuse Review*, 20(5): 311–323.
- Konkurrensverket (2017) *Marknaden för hem för vård eller boende för ensamkommande och andra barn och unga*. Rapport 2017:8. Stockholm: Konkurrensverket.
- Le Grand, J. (1991) Quasi-markets and social policy. *Economic Journal*, 101(408): 1256–1267.
- Lundström, T & Sallnäs, M. (2014) Social barnavård under 30 år. Mer av samma eller något nytt? I: U. Pettersson (red) *Tre decennier med socialtjänstlagen. Utopi. vision, verklighet*. Malmö: Gleerups.
- Lundström, T. & Wijkström, F. (1995) *Från röst till service. Den ideella sektorn i förändring*. Stockholm: Sköndalsinstitutet.
- Lundström, T. & Wijkström, F. (2012) Från röst till service. Vad hände sedan? I: F. Wijkström (red) *Civilsamhället i samhällskontraktet*. Stockholm: European Civil Society Press.
- Luster, T., Qin, D., Bates, L. Meenal Rana, M. & Ah Lee, J. (2010) Successful adaptation among Sudanese unaccompanied minors: Perspectives of youth and foster parents. *Childhood*, 17(2): 197–211.
- Meagher, G., Lundström, T., Sallnäs, M. & Wiklund, S. (2016) Big business in a thin market. Understanding the privatization of residential care for children and youth in Sweden, *Social Policy & Administration*, 50(7): 805–823.
- Migrationsverket (2017) [www.migrationsverket.se. Hämtat 2017-11-17].
- Nationella HVB-registret, IVO, uttag april 2014 och mars 2016.
- Nordens välfärdscenter (2017) *Samhällets mottagande av ensamkommande i Norden. En kartläggning*. Stockholm: Nordens välfärdscenter.
- Oppedal, B., Jensen, L., Brobakke Seglem, K. & Haukeland, Y. (2011) *Efter bosetningen. Psykisk helse, mestrin og social integrasjon blant ungdom som kom til Norge som enslige mindreårige asylsøkere*. Oslo: Nasjonalt folkehelseinstitutt.
- Pollitt, C. & Bouckaert, G. (2011) *Public management reform: A comparative analysis*. Oxford: Oxford University Press.
- Polstjärnan (2016) [www.polstjärnan.se. Hämtat: 2016-05-17].
- Proposition 1996/97:124. *Ändring i socialtjänstlagen*.
- Proposition 2005/06:46 *Mottagande av ensamkommande barn*.
- Proposition 2015/16:43 *Stödboende. En ny placeringsform för barn och unga*.
- Regeringskansliet (2016) *Ett nytt ersättningsystem för mottagande av ensamkommande barn och unga*. Promemoria 2016-06-21.

- Sallnäs, M. (2000) *Barnvårdens institutioner*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Sallnäs, M. (2005) Vårdmarknad med svårigheter. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 12(2–3): 226–245.
- Sallnäs, M. & Wiklund, S. (2011) Privata utförare av välfärdstjänster. *Socionomen*, 8: 22–27.
- Sallnäs, M. & Wiklund, S. (2018) *Socialtjänstmarknaden. Om konkurrensutsättning och marknadsorientering av individ- och familjeomsorgen*. Stockholm: Liber.
- Salus Care (2016) [www.saluscare.se. Hämtat: 2016-05-29].
- SOU 2015:7 *Krav på privata aktörer i välfärden*.
- SOU 2016:78 *Ordning och reda i välfärden*.
- Stiftelsen Stora Sköndal (2016) [www.storaskondal.se. Hämtat: 2016-05-17].
- Stockholms stadsmission (2016) [www.stadsmissionen.se. Hämtat: 2016-05-17].
- Stretmo, L. (2014) *Governing the unaccompanied child. Media, policy and practice*. Göteborg: Göteborgs universitet.
- VoB (2016) [www.vob.se. Hämtat: 2016-05-15].
- Vårdanalys (2016) *Hittar vi hem? En kartläggning och analys av den sociala dygnsvården för barn och unga*. Stockholm: Vårdanalys.
- Världsljus (2016) [www.varldsljus.se. Hämtat: 2016-05-15].
- Wade, J. (2011) Preparation and transition planning for unaccompanied asylum-seeking and refugee young people. A review of evidence in England. *Children and Youth Services Review*, 33(12): 2424–2430.
- Wernesjö, U. (2012) Unaccompanied asylum-seeking children. Whose perspective? *Childhood*, 19(4): 495–507.
- Wiklund, S. (2011) Individ- och familjeomsorgens välfärdstjänster. I: L. Hartman (red.) *Konkurrensens konsekvenser*. Stockholm: SNS.

Palle Storm

I en annan situation?

Erfarenheter av att vara man, född utanför Europa och arbeta på äldreboenden

In a different situation? Experiences of being a man, born outside Europe working in nursing homes

The normative picture of a care worker as a white middle-aged woman is under transition; today more Swedish-born men and more immigrant women and men work in residential care. However, there is scarce knowledge regarding migrant men's experience of care work, an occupation dominated by women where the requested characteristics challenge stereotypical assumptions about immigrant masculinities. In order to reduce this knowledge gap this study aims to explore the experiences of being a non-white man working in nursing homes. The study is based on qualitative interviews, and the data is analysed from a theoretical perspective that considers the body as a situation where lived experiences shape the individual's scope of discretion. The findings focus on five themes: the way into the work, the questioned body, collegial relationships, relations with female and male residents, and the non-white body as vulnerable. The analysis indicates that both gender and skin colour are fundamental to understand the men's situation, but these categories had different meaning depending on the situation. When the men helped female residents, they had to balance between respecting the women's bodily integrity and convincing them to accept help. When they helped male residents, gender was considered as shared experience, which meant that they could understand the men differently than women workers. However, as several of the women rejected men as care workers, the men's situation became conditional since too many men generated organizational dilemmas. The men also faced racism from residents, but although this evoke feelings of anger, they argued that racist comments were an integral part of their work, and therefore difficult to change. Another challenge was to defend their occupation to migrant men outside their work place who considered care work unsuitable for men in their situation.

Palle Storm är socionom, fil.dr i socialt arbete och vik. universitetslektor vid Institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet.

Kontakt: palle.storm@socarb.su.se

Inledning

Att arbeta på äldreboende innebär ett kroppsarbete i dubbel bemärkelse. Det är omsorgsarbetarna, det vill säga undersköterskor och vårdbiträden som med sina kroppar som arbetsredskap tvättar, klär och övervakar de äldres kroppar (Twigg 2000). Samtidigt är kroppar inte neutrala medier för social praktik (Connell, 1999). Kroppar kodas utifrån ordningar som till exempel kön och hudfärg. Det innebär, som Krekula (2006, s. 35) påpekar att "[...] kroppen utgör dels den yta där omgivningen tillskriver och tolkar individens handlingar, dels det redskap som individen använder sig av för att konkret agera enligt förväntningarna relaterade till kategorin". Med fokus på omsorg som arbete kan ovanstående resonemang användas för att hävda att vissa kroppar betraktas som mer lämpliga för yrket än andra. Lill (2007) och Sörensdotter (2008) menar till exempel att sinnebilden av den riktiga omsorgsarbetaren är en vit kvinna med rötterna i arbetarklassen. Det är mot denna bild som andra kroppar speglas och värderas. Att vara man, född utanför Europa och icke-vit innebär att befinna sig i en situation som bryter både mot normer om vem som förväntas utföra detta arbete och mot den stereotypa bilden av män och invandramaskulinitet (Neergaard, 2006).

Även äldreomsorgen är ett tydligt exempel på ett köns- och etnicitetsbundet yrke. Offentlig nationell statistik visar att 69 procent av dem som arbetar där är svenskfödda kvinnor, 7 procent är svenskfödda män, 20 procent är utrikesfödda kvinnor och 4 procent är utrikesfödda män – majoriteten från länder utanför Europa (SCB, 2017). I Stockholmsområdet är andelen utrikesfödda högre än i riket som helhet och högre bland män än bland kvinnor. Hälften av omsorgsarbetarna i Stockholms län är födda utanför Sverige, bland den manliga personalen är två tredjedelar utrikesfödda (Kommunal, 2013). Sverige följer här en trend som uppmärksammats i forskningen och som innebär en allt högre andel utrikesfödda kvinnor och män i lågbetalda service- och omsorgsyren i västerländska välfärdsstater (Hrzenjak, 2013). Trots detta är det som Hussein och Christensen (2017) skriver få studier som undersökt migrerade mäns erfarenheter av att arbeta inom omsorgen om äldre och funktionsnedsatta personer: yrken som genomsyras av en vit och klasskodad femininitet (se Sörensdotter, 2008).

I den forskning som finns påpekas att utrikesfödda omsorgsarbetare, oavsett kön, kan stöta på problem i arbetet. Behtoui et al. (2016) fann i en studie att omsorgsarbetare födda i Asien, Afrika och Latinamerika hade en sämre relation till sina chefer och mindre tilltro till att kunna förändra sin situation jämfört med svenskfödda omsorgsarbetare. Ytterligare ett centralt tema i forskningen är erfarenheter av att utsättas för olika former av rasism från omsorgsmottagarna (Jönson, 2007; Sörensdotter, 2008). I en studie av utsatthet och problematiska relationer i omsorgen om äldre och funktionshindrade visar Jönson och Giertz (2013) att män födda utanför Norden framstod som mer utsatta jämfört med både utrikesfödda kvinnor och svenskfödda män.

När det gäller forskning om mäns erfarenheter av arbete i äldreomsorgen framkommer att de kan hamna i en problematisk situation på arbetsplatsen. Andersson (2012) och

Sörensdotter (2008) påpekar i studier av hemtjänsten att män i vissa situationer lyfts fram eftersom det finns förväntningar på dem att bidra med fysisk styrka, teknisk kompetens och status. I andra situationer skapar den manliga kroppen ett organisatoriskt problem eftersom det finns äldre som inte vill ha deras hjälp. Sammantaget innebär det att både den manliga och den icke-vita kroppen kan skapa problem i mötet med de äldre. Detta samtidigt som andelen män födda i Asien, Afrika och Latinamerika ökar bland de anställda (SCB, 2017).

Syftet med studien är att undersöka erfarenheter av att vara icke-vit man, född utanför Europa och arbeta på äldreboenden i ett storstadsområde. Vad innebär det att ha en kropp som avviker från den normativa bilden av den "riktiga" omsorgsarbetaren? Vilken betydelse har denna kropp i relation till kollegor, omsorgsmottagare och för männen själva?

Teoretisk utgångspunkt: kroppen som erfarenhet

Som Gunnarsson (2017) skriver kan man tala om två övergripande samhällsvetenskapliga inriktningar när det gäller förståelsen av kroppen. Den ena utgår ifrån att kroppen skapas genom diskursiva praktiker medan den andra, som den här studien ansluter till, utgår från en fenomenologiskt inspirerad ansats där kroppen utgör navet för förståelsen av oss själva och omvärlden. Det är utifrån den förståelsen som både samhälleliga strukturer och personliga livsbanor kan förstås (Connell, 1999).

En teoretiker som tidigt länkade samman ett kroppsperspektiv, som också innefattar betydelsen av levda erfarenheter, var Simone de Beauvoir (1949/2006) i boken *Det andra könet*. Litteraturvetaren Toril Moi (1997) gör i essän "Vad är en kvinna" en nytolkning av de Beauvoir. Centralt för förståelsen av kroppen är enligt Moi att kroppen inte är ett ting, den är en situation. I stället för att se kvinnan (eller någon annan kategori) som en fixerad realitet befinner vi oss i en ständig process där vi gör oss själva till dem vi är. Att betrakta kroppen som en situation innebär enligt Moi (1997, s. 108) att den är "grundvalen för min erfarenhet av mig själv och världen". Situationen är inte att betrakta som synonym med levda erfarenheter även om de hänger nära samman. Enligt Moi innebär den levda erfarenheten det sätt som individen förstår sin *situation* och sina *handlingar*. Den levda erfarenheten handlar därmed om det sätt som våra kroppar lever, och den erfarenheten skapas genom individens relationer till den egna kroppen och omgivningen. Moi (1997, s. 112) exemplifierar det genom att hävda att hon inte skulle ha samma erfarenheter av omvärlden och sig själv om hon hade en skadad eller lemlästad kropp jämfört med om hon hade en frisk och sund kropp. På samma sätt skulle omgivningen också förhålla sig till henne på olika sätt.

Det innebär att även om kroppen/biologin skapar förutsättningarna för vår situation säger det ingenting om vilken betydelse erfarenheterna kommer att ha för individen och för samhället. Att tro att erfarenheterna skulle vara lika för alla som befinner sig i samma situation skulle enligt Moi (1997) vara att falla in i objektivism. I stället måste förståelsen riktas mot de olika situationer som människan befinner sig i – situationer som baseras exempelvis

på klass, kön och etnicitet. Samtidigt poängterar Moi att vår – eller subjektets – frihetsgrad är villkorad eftersom andras situationer också kommer att forma våra kroppsliga och levda erfarenheter. Som Gunnarsson (2017, s. 99–100) påpekar är därför den levda kroppen en situation där kroppen och det sociala möts i ett specifikt kulturellt sammanhang.

Tidigare forskning

Ett viktigt bidrag att ta spjärn emot är Moss Kanter (1977) bok *Men and women of the corporation*. Studien genomfördes vid ett amerikanskt företag och visade att männen i organisationen stereotypiserade kvinnorna, som var i minoritet, negativt. Kvinnorna blev *tokens* och behandlades som symboler för sitt kön och inte som individer. Eftersom förhållandet mellan majoritet och minoritet sågs som avgörande, hävdades att teorin kunde appliceras på andra minoritetsgrupper. En fråga som väcktes var om män i minoritet stötte på samma svårigheter som kvinnorna gjorde i Kanter studie. Heikes (1991) fann i en studie av manliga sjuksköterskor att även om de kunde känna sig utanför, så innebar minoritetspositionen också fördelar i form av status och prestige. Även Ott (1989) uppmärksammade i en jämförande studie om kvinnliga poliser och manliga sjuksköterskor att männen mötte fördelar och att de inte blev motarbetade av kollegor på samma sätt som de kvinnliga poliserna blev. Kadushin (1976) och Williams (1992), som studerat män i kvinnodominerade yrken, påpekar också i två inflytelserika artiklar att männen uppmuntrades av kollegorna att avancera i organisationen. Fördomarna mot männen kom främst från personer utanför arbetsplatsen. Heikes (1991) och Williams (1992) menar därför att Kanter bortsåg från genusordningen i sin analys. Utifrån detta formulerade Williams (1992, s. 256) begreppet ”glasrulltrappan” som illustrerar mäns avancemang i kvinnodominerade yrken.

Under 1990-talet växte forskningsfältet kritiska studier om män och maskulinitet fram i Australien och USA. En av pionjärerna inom detta fält, Connell (1999), menade att maskulinitet inte bara skulle förstås i relation till kvinnor. Rädslan att framstå som feminin eller homosexuell i andra mäns ögon bidrog också till att den normativa maskuliniteten inte utmanades. Teorierna inspirerade både anglosaxiska och nordiska forskare att undersöka hur maskulinitet konstruerades och upprätthölls i feminint kodade yrken. I forskningen, som främst fokuserade på män som sjuksköterskor, påpekades att männen inte enbart mötte fördelar. Ett genomgående tema som nämns är att män som arbetar som sjuksköterskor måste försvara sin maskulinitet i relation till både kvinnor och andra män (Nordberg, 2005). En närliggande tanke är därför enligt Dahle och Widding Isaksen (2002, s. 76) att män väljer att inrikta sig på områden som gör det möjligt att kombinera yrkesrollen med en maskulin identitet. En strategi för att upprätthålla maskulinitet är att skapa relationer till andra män på arbetsplatsen. Ekstrand (2005) och Wingfield (2012) visar till exempel att manliga sjuksköterskor kan överträda strikta professionsgränser som den mellan sjuksköterskor och läkare. Ytterligare en strategi är att specialisera sig på områden som i högre

utsträckning associeras med sociala och kulturella föreställningar om maskulinitet. I både internationell och i nordisk forskning påpekas att manliga sjuksköterskor ofta söker sig till akutsjukvården och ledande befattningar (Evans, 2004; Dahle & Widding Isaksen, 2002). Gemensamt för dessa specialiteter är dels att de har en förhållandevis hög status, dels att de distanserar sig från det kroppsnära omsorgsarbetet. Widding-Isaksen (2002) och Twigg (2000) menar att särskilt den åldrande sjuka kroppen associeras med smuts och ges lågt socialt och kulturellt värde. Det påverkar män mer än kvinnor, eftersom beröring av smutsiga kroppar inte är förenligt med västerländska ideal kring maskulinitet.

I manliga sjuksköterskors möten med kvinnor som patienter finns också en risk att beröringar kan upplevas som (hetero-)sexualiserade, och i mötet med män som patienter kan samma beröring artikulera tabun kring homosexualitet (Evans, 2002). Det innebär att män som sjuksköterskor måste förhålla sig till både egna och andras föreställningar om kropp och sexualitet.

Under 2000-talet ökade intresset för studier av samspelet mellan maskulinitet, ras och klass i omsorgsarbete. Harvey-Wingfield (2012) uppmärksammade i en studie av svarta män inom sjukvården att den glasrulltrappa Williams (1992) introducerade var både genus- och raskodad. De svarta männens relationer till chefer, kollegor och vårdtagare präglades snarast av skepticism och rasism. Harvey-Wingfield menar att det beror på att den svarta kroppen inte anses ha omsorgsegenskaper. I stället för glasrulltrappan möter svarta män glasbarriärer (a.a., s. 15). I en kvantitativ studie undersökte Price-Glynn och Rakovski (2012) betydelsen av genus, ras och nationalitet för undersköterskor i USA. De konstaterar att de fördelar som gäller män i kvinnodominerade medelklassyrken inte gäller män i lågstatusyrken. Författarna pekar, i likhet med Harvey-Wingfield (2012), på att svarta män på grund av raskodade föreställningar är en mer utsatt grupp än vita män.

I några svenska studier påpekas att även om män efterfrågas till vård- och omsorgsyrken gäller det inte alla män. Neergaard (2006) skriver i en studie om mångfald och rekrytering i ett storstadsperspektiv, att utrikesfödda män kan rasifieras som ohövliga, patriarkala och odemokratiska medan utrikesfödda kvinnor betraktas som omsorgsfulla (se även Lill, 2007). Att det är mindre problematiska kroppar som efterfrågas i äldreomsorgen kan förstås utifrån att män i äldreomsorgen kan skapa organisatoriska problem. Andersson (2012) lyfter till exempel fram att fler män i äldreomsorgen kan bidra till att underordna kvinnorna, eftersom de både får hjälpa sina ordinarie hjälptagare och dem som inte vill ha hjälp av män. Icke-vita män som arbetar i äldreomsorgen kan också hamna i en särskilt utsatt situation eftersom det finns hjälptagare som inte vill ha deras hjälp. Det innebär att utrikesfödda män ibland blir bortvalda på grund av sitt kön, ibland på grund av att de inte är vita och ibland på grund av båda delarna (Storm, 2013). Utrikesfödda män kan därför ständigt behöva bevisa sin kompetens som omsorgsarbetare (Sörensdotter, 2008).

Metod och genomförande

Studien bygger på intervjuer med tolv män i åldrarna 29–47 år. Männerna rekryterades utifrån tre övergripande kriterier. Utöver att de skulle arbeta på äldreboenden i Stockholmsområdet, skulle de vara födda utanför Europa, ha migrerat till Sverige efter 18 års ålder och definiera sig själva som icke-vita. För att få en variation önskade jag både fast anställda och timvikarier som hade omsorgsarbetet som sin huvudförsörjning. Vidare önskade jag spridning av personer baserat på födelseland, tid i Sverige och erfarenheter av arbete i äldreomsorgen.

Jag valde tre strategier för att rekrytera informanter: genom chefer, genom personer med nära koppling till äldreomsorgen samt genom personliga kontakter. I den första fasen skickade jag ut mejl till chefer på äldreboenden i Stockholm med kranskommuner. I mejlet bifogades en beskrivning av studien samt ett informationsbrev som mina kontakter kunde dela ut till personer som passade in på beskrivningen. Jag fick kontakt med några intervju-personer men jag noterade ett svalt intresse från cheferna. Därefter kontaktade jag personer som jag personligen kände och som arbetade i äldreomsorgen men inte i arbetsledande position och frågade om de kunde förmedla kontakt. Jag kontaktade också SFI-utbildningar som var involverade i vård- och omsorgsutbildningar. Genom de här olika strategierna fick jag kontakt med både vårdbiträden och undersköterskor, både fast anställda och timanställda.

Intervjuerna

Innan intervjuerna påbörjades hade jag bestämt mig för att låta männen själva definiera sin etniska bakgrund och att inte fråga om orsaken till att de migrerat. Min preliminära tanke var att enbart göra individuella intervjuer, men det kom att ändras. Efter de första intervjuerna förstod jag att några av dem upplevde att deras svenska var dålig. Jag frågade därför dem som senare anmälde intresse om de hade någon kollega som uppfyllde studiens krav och som de ville bli intervjuade tillsammans med. Det innebar att jag utöver de individuella intervjuerna genomförde två gruppintervjuer, med två respektive tre deltagare. För att ytterligare stärka intervjupersonernas anonymitet har jag valt att inte redovisa vilka personer som ingick i respektive gruppintervju.

Intervjuerna genomfördes våren och sommaren 2017 och tog 1–2 timmar. Samtliga intervjuer spelades in. Jag inledde varje intervju med att noggrant berätta om studiens syfte och frågeställningar samt om frivillighet och hur materialet skulle hanteras.

Analys

Som Widerberg (2003) påpekar börjar analysen redan vid transkriberingen. I ett första steg gjorde jag en preliminär transkribering där jag strävade efter att transkribera så ordgrant som möjligt. Därefter gjordes flera genomlysningar då jag renskrev utkastet. När det var klart läste jag igenom intervjuutskriften flera gånger. I enlighet med Malterud (2009) gjorde jag inte några tematiseringar utan noterade bara kortare reflektioner. För att inte

glömma dem och för att göra genomläsningen kreativ valde jag att också skriva ner några möjliga analysråd (Widerberg, 2003).

När jag gjort genomläsningen formulerade jag olika teman som hade anknytning till tal om kropp, att vara icke-vit och maskulinitet. Därefter läste jag igenom alla intervjuer igen och markerade meningsbärande enheter. I början valde jag öppen kodning, vilket innebär att en meningsbärande enhet kunde återfinnas under fler än ett tema (Malterud, 2009). I nästa steg skrevs de olika temana samman som en löpande text och illustrerades genom citat. I denna fas kunde jag identifiera styrkan och vidden i uttalandena. Under analysarbetet noterade jag att männens erfarenheter, med arbetet i äldreomsorgen som utgångspunkt, var förhållandevis lika, trots att de hade olika etniska bakgrunder och därmed olika utseenden. Det blev tydligt att de i den här kontexten kategoriserade sig och blev kategoriserade som icke-vita män, och att både hudfärg och kön hade betydelse för deras erfarenheter av arbetet.

I resultatavsnitten är alla namn som används fingerade. Jag har valt att redogöra för intervjupersonernas nationella bakgrund eftersom det under intervjuerna framstod som viktigt för männen. Däremot har jag av anonymitetsskäl valt att inte specificera männens ålder, antal år i yrket, eller arbetslivserfarenheter före migrationen till Sverige. Värt att nämna är dock att ingen av dem hade erfarenhet av avlönat omsorgsarbete före migrationen till Sverige. I den följande texten redovisas resultatet utifrån följande teman: *vägen in, den ifrågasatta kroppen, kollegiala relationer, relationer till de äldre* samt *den utsatta kroppen*.

Tabell 1. Presentation av intervjupersonerna

Namn	Födelse land	Vård- och omsorgsutbildning	Nuvarande anställningsform och totalt antal år i arbetet
Andrew	Somalia	Vårdbiträde	Fast, mer än 5 år
Bilal	Irak	Undersköterska	Fast, mer än 5 år
Haile	Etiopien	Undersköterska	Fast, mer än 5 år
John	Kamerun	Vårdbiträde	Timanställd, mindre än 5 år
Kade	Indonesien	Undersköterska	Fast, mer än 5 år
Kevin	Ghana	Undersköterska	Fast, mindre än 5 år
Rahel	Afghanistan	Vårdbiträde	Timanställd, mindre än 5 år
Sharif	Irak	Undersköterska	Fast, mer än 5 år
Tarik	Syrien	Vårdbiträde	Timanställd, mindre än 5 år
Omar	Irak	Undersköterska	Fast, mer än 5 år
Patrick	Kenya	Undersköterska	Fast, mer än 5 år
Victor	Chile	Undersköterska	Fast, mer än 5 år

Vägen in: att lockas, lotsas eller av en tillfällighet

Trots att männen migrerat av olika anledningar och med skilda utbildnings- och arbetslivserfarenheter uppgav samtliga att de valt äldreomsorgen eftersom det var ett arbete som passade deras personlighet och som det snabbt gick att få jobb inom. Fem av dem hade tidigare arbetslivserfarenheter från Sverige, Sharif hade arbetat som diskare, Victor som lokalvårdare, Andrew som restaurangbiträde, Kevin som kassabiträde och Rahel med diverse arbeten. De uppgav att de på grund av sin situation som immigranter hade svårt att etablera sig på arbetsmarknaden.

Det är för att vi är invandrare, det är inte lätt för oss att hitta ett arbete, att jobba på bank eller någon annanstans. De enda jobb vi kan få är lite lättare, dela tidningar, hemtjänsten, Lidl eller något sådant. (Rahel, född i Afghanistan)

Valet att arbeta i äldreomsorgen baserades på att de av olika skäl tröttnat på tidigare arbeten. Andra arbeten som uppfattades som tillgängliga hade inte intresserat dem. Att de valt att arbeta i äldreomsorgen berodde på att de uppmuntrats av vänner och familj som redan arbetade där. De hade *lockats* in i arbetet: Andrew, Kevin och Victor av vänner, Sharif och Rahel av sin bror respektive fru.

För Haile, Bilal, Omar och Patrick såg situationen annorlunda ut. De hade ingen tidigare arbetslivserfarenhet i Sverige. För dem skedde mötet med äldreomsorgen under SFI-utbildningen (Svenska för invandrare) där omsorgsutbildningar marknadsförde sig. Haile, som var lite yngre än de övriga när han migrerade till Sverige, berättade att han saknade grundläggande information om möjliga alternativ.

I början har du ingen information om hur du ska göra om du vill plugga vidare, vilka typer av områden det finns att jobba inom i framtiden. Vi som kommer till Sverige ... det är bara detta område som rekommenderas ... att jobba inom vård och omsorg. Vi som kommer till Sverige vill också jobba. Vi har familj utomlands, vi lever inte ensamma. Ibland kan det bli jobbigt att fortsätta läsa vidare till det yrke du vill jobba inom. Om du pluggar räcker inte pengarna. Du lever inte ensam, du har familj, föräldrar, de väntar på att du ska försörja dem. (Haile, född i Etiopien)

Haile beskrev å ena sidan att invandrare pushas in i äldreomsorgen eftersom det är ett bristyrke. Å andra sidan var han tvungen att välja en kortare utbildning som snabbt gav jobb. Patrick, som var lite äldre än Haile, menade att "när man flyttar, du förstår, man flyttar inte som ung. Vissa vill köra taxi, vissa vill jobba i vården efter utbildning, så det finns möjligheter också när man kommer lite sent." Både Bilal, Haile, Patrick och Omar berättade att informationen under SFI-utbildningen innebar att de *lotsats* till ett arbete som de inte tidigare kände till eller hade reflekterat över som arbete.

John, Kade och Tarik skilde sig från de övriga eftersom de dels hade gedigna utbildningar från hemlandet, dels hade försökt få arbeten som passade deras utbildning i Sverige utan att lyckas. De uppgav att det största hindret var att de inte talade tillräckligt bra svenska.

När jag flyttade till Sverige ... då hade jag högskoleutbildning inom kommunikation specialiserad på reklam. Men jag insåg eller jag förstod att göra reklam handlar om språk, det handlar om kultur. Ja, då bestämde jag mig, "hur ska jag hantera situationen?" och "vad är snabbaste vägen till arbete?" (Kade, född i Indonesien)

De valde primärt detta som ett *tillfälligt* arbete i avvaktan på att kunna arbeta i de yrken som de var utbildade till. John och Tarik var också de enda som uppgav att de skulle sluta så fort det var möjligt, medan Kade hade planer på att försöka avancera inom organisationen.

Den ifrågasatta kroppen

Något som männen hade gemensamt var att de ofta tvingades försvara sitt yrkesval. Det gällde inte inför kollegor utan främst i relation till andra utrikesfödda män. Att relationen till svenskfödda män inte lyftes fram ska inte tolkas som att de skulle vara mer positivt inställda till omsorgsarbete. Det handlade snarare om att ingen av dem hade några vita män som kollegor eller nära vänner. Det som andra män hade svårt att förstå var hur de kunde välja ett yrke som innefattade smuts, som att tvätta andras kroppar.

Det var en kompis och vi var en killgrupp och han jobbade i en grönsaksaffär och plockade varor som skickas till olika ställen. De bjöd mig dit, de behövde folk som jobbade. "Victor, varför kommer du inte hit och jobbar?" "Nej, jag vill inte, jag tycker om det jobb jag har, det passar bra för mig." En av de andra sa då "låtsas inte om honom, han älskar torka skit". (Victor, född i Chile)

Afghaner vill inte jobba i äldreboenden. De säger "ska du torka bajs?" Är det fel? Ska jag jobba med något annat, taxi? Nej, det vill jag inte. (Rahel, född i Afghanistan)

I männens tal framträdde två positioner som gjorde deras yrkesval ifrågasatt, dels att de var män, dels att de var invandrare. Även om arbetsmarknaden är åtstramad finns det andra arbeten som till exempel taxichaufför, som andra såg som mer passande. Av intervjupersonernas tal framträdde en bild där andra invandarmän sågs som traditionsbundna, och där männen själva positionerade sig som bärare av en annan invandarmaskulinitet. Att distansera sig från stereotypa normer innebar också att närma sig svenskhet, till exempel genom att se omsorg som lönearbete. Andrew uttryckte det till exempel som att ... "alltså jag var tvungen att ändra min inställning, jag bor i Sverige. Då ska man tänka kring dom andra

värderingar som finns här.” Även John hävdade att han behövt tänka nytt. ”Jag måste göra svensk kultur för att få allting att fungera.”

När det gällde svenskfödda män lyftes också äckel fram som den främsta anledningen till att de inte valde att arbeta i äldreomsorgen. Flera berättade att det var sällsynt att svenskfödda män sökte sådant arbete och att många snabbt hoppade av. Det innebar att deras erfarenheter av vita svenskfödda män i äldreomsorgen främst baserades på unga vikarier. Även i relation till dem såg sig intervjupersonerna som en annan sorts män.

Nej, de stannar inte kvar. Det kommer många på sommaren som går gymnasiet eller någon annan utbildning. Alltså det finns de som även stannar efter sommaren och kommer och jobbar extra för att tjäna pengar. De tycker inte att det är ett kul arbete, även om de försöker. De spyrr när de tittar på blöjan, men det är inte konstigt att se bajs. (Haile, född i Etiopien)

När vi gör omvårdnad, vi torkar bajs. Det är fula saker, de vill inte utsätta sig för sånt. Det är ingen som vill jobba med sånt i framtiden. De kan göra det kort, men inte som yrke. (Kevin, född i Ghana)

I relation till utrikesfödda män innebar arbetets innehåll att de blev ifrågasatta och fick försvara sitt yrkesval genom att betona stolthet och trivsel. I relation till svenskfödda män menade de att de utförde ett arbete som de andra inte ville ha eller klarade av, även om de försökte. Det innebar att de svenskfödda människors kapacitet för yrket ifrågasattes.

Kollegiala relationer: nödvändiga kvinnor och problematiska män

Även om de intervjuade männen påpekade att de klarade sådant som andra män inte klarade av, reflekterade de över att de befann sig i en kontext där deras kroppar och maskulint kodade egenskaper utgjorde en kontrast. Det handlade om att utföra intimt arbete med andras kroppar, men också om att förkroppsliga femininitet.

Jag jobbar mest med en kille från Afrika, vi har jobbat tillsammans i nästan tio år. Vi är inte bara vänner, han är som en bror nu. Jag sa till honom ”va sjutton, vi börjar bli som tjejer”, han tittade på mig och skrattade. Vi har blivit konstiga killar, jag var ju macholattino. (Victor, född i Chile)

Oavsett människors egen sexualitet var närheten till den feminina kroppen närvarande under intervjuerna. Mot bakgrund av detta är det inte märkligt att de i talet om sina kvinnliga kollegor lyfte fram sig själva och sådana egenskaper som kodas som maskulina.

Det märks att det behövs fler killar, "Kevin, kom och hjälp, Sharif, kom och hjälp", det märks att vi gör ett bättre jobb, omsorgen måste uppmuntra killar till utbildning, att de får det förklarar att äldreomsorgen behöver killar, att det inte bara handlar om inkontinensskydd, det är lite mer än det. (Omar, född i Irak)

Utöver att lyfta fram sin fysiska styrka var ett återkommande tema att de hade större auktoritet när det gällde att bemöta aggressiva hjälptagare. Samtidigt som de hävdade att det behövdes fler män i omsorgsarbetet, betonade de att det inte fick bli för många män på samma avdelning.

Jag tycker inte att det är roligt att två män står vid en kvinna och hjälper henne. Alltså man vet inte vad hon tänker, även om hon är dement eller någonting [...]. Personligen vill jag inte jobba med en man på samma avdelning. Man kan få hjälp, men jag tycker inte det är roligt att ringa hela tiden, "kom ner för vi är två män". Om hon inte vill ha hjälp, varför ska vi inte undvika det? (Bilal, född i Irak)

Jag vet inte om det passar med en kille till. Vi har ju kvinnor som inte tycker om att bli duschade av killar, så det ska inte vara för mycket män, inte för lite. (Sharif, född i Irak)

Det var tydligt att kön var en ordning som hade betydelse för vardagens planering. Att vara man beskrevs som mer problematiskt än att inte vara vit. I vardagen hanterades det genom att männen bytte hjälptagare med de kvinnliga omsorgsarbetarna, men det hände också att planerade duschar fick skjutas fram i tid. När alla på arbetspasset var män fick de ringa runt för att hitta en kvinna.

Till exempel, om jag hamnar med den personen som inte vill ha manlig personal så vi måste hämta en kvinnlig personal från en annan avdelning, vi ringer. (Patrick, född i Somalia)

I de flesta situationer löstes det men det hände att de äldre fick acceptera hjälp av männen mot sin vilja. Förutom Bilal i citatet ovan, var det ingen av de övriga som uppgav att det var påfrestande att ringa runt efter kvinnliga kollegor. Samtidigt innebar de äldres preferenser att de var tvungna att reflektera över sin egen position.

Relationer med de äldre kvinnorna: ett reflektivt förhållningssätt

I mötet mellan de manliga omsorgsarbetarna och de äldre kvinnorna framträdde ett tydligt mönster: att å ena sidan bekräfta de äldre kvinnornas kön och å andra sidan finna strategier för att kunna hjälpa dem med personlig omsorg. Samtidigt beskrevs äldre kvinnor som enklare att hjälpa än äldre män, eftersom de oftast uppskattade hjälpen.

Om vi tar kvinnorna "åh, vad fin du har gjort mig, åh, du har fixat håret". Jag är inte frisör, men jag har tagit uppsättningsutbildningar [...]. De tycker det är häftigt att man kan det. Men om jag skulle hjälpa en man, "jaha, ska jag ha den på mig". Alltså de är inte tack-samma. (Bilal, född i Irak)

Tacksamheten från de äldre kvinnorna återkom i flera intervjuer. Det kunde handla om uppskattning över att männen klarade av uppgifter som inte förväntades av dem, som att sminka och ordna med håret, eller att de äldre kvinnorna uppskattade männens närvaro, som Andrew uttryckte det, "vi har fått en liten pojke här". Samtidigt var det denna relation som kunde skapa problem eftersom det hände att kvinnorna inte accepterade hjälp från män. Det var dock ingen av männen som såg det som märkligt. Utöver att berätta att det handlade om blygsel och ibland rädsla från de äldres sida, betonade männen kulturellt färgade förklaringar till kvinnornas val. Det handlade dels om att vissa uppgifter inom familjen var reserverade för kvinnor, dels att de var upp vuxna i ett samhälle med en tydlig gränslinje mellan kvinnors och mäns uppgifter och interaktionen mellan dem.

När jag hjälpte min mormor så hjälpte jag henne med att kamma henne och lite sådana grejer, men duscha, det gör tjejerna, det hjälpte min syster till med. Om det är en man är det killarna som hjälper. Det är vanligt i vår tradition så jag kopplar direkt om en kvinna inte vill ha hjälp för att hon är en kvinna. (Haile, född i Etiopien)

Samtidigt innebar vardagens krav att männen var tvungna att finna strategier för att hantera eventuell skepticism, även om de förstod och respekterade varför kvinnorna kunde agera som de gjorde.

Jag tror att jag respekterar henne mycket, särskilt när jag hjälper henne duscha eller ... någonting sånt och försöker göra det snabbt men tillräckligt bra för att ... duscha så att det blir bra, jag förstår på hennes kroppsspråk ibland att hon är obekväm eller någonting sånt. Då brukar jag fråga "ska jag fråga mina kollegor så där om de kan hjälpa dig eller?" (Kade, född i Indonesien)

Citaten ovan synliggör två överlappande utmaningar. Det handlade dels om att reflektera över kön och de äldre kvinnornas nakenhet, dels krävde vardagens organisering att männen kunde hjälpa så många av kvinnorna som möjligt. Det innebar att respektera kön i vardagen, men samtidigt finna strategier för att få tillåtelse att ge hjälp.

Man säger "du kan inte se mig som en kille som kommer och hjälper dig. Du måste se mig som en vårdare som kommer och hjälper dig. Jag är som en ung läkare, en läkare som ber dig att ta av dig kläderna." (Victor, född i Chile)

I citatet ovan underkommunicerades betydelsen av kön och sexualitet genom en liknelse mellan patienten och läkaren. Ytterst handlade det om att skapa en möjlig omsorgsrelation där männen inte valdes bort.

Relationen med de äldre männen: att bekräfta kön och kropp

De äldre männen uppgavs inte visa samma tacksamhet över hjälpen och de hade också svårare att acceptera sitt hjälpbehov. Patrick berättade att det ofta hände att han hamnade i situationer som "jag har rakat mig hela mitt liv, ska du bestämma när jag ska raka mig?" En strategi som de intervjuade männen använde sig av i detta möte var att bekräfta den andres situation:

Det finns fortfarande män som säger att "jag är en stor man – jag vill inte att någon kommer och hjälper mig". Men jag övertygar honom att jag ska hjälpa honom "du är fortfarande en stor man". (Tarik, född i Syrien)

I det här mötet handlade det inte om att underkommunicera betydelsen av kön, utan att bekräfta de äldre människors kön och kropp. Att den kroppen inte var lika problematisk framgick också av att ingen av de intervjuade hade varit med om bli bortvald i det här mötet. De påpekade också att de i erfarenhet av att vara män kunde se de äldres behov på ett annat sätt.

Killar rakar fint och ordentligt, jag gillar inte själv att gå ut på morgonen och hoppa över rakningen; att få sitta bredvid tjejer och lukta gott. Jag gillar inte när någon går till en person och hoppar över rakningen. Det här är det manliga med det här yrket, att det finns kunskap, egna verktyg. (Omar, född i Irak)

Vidare uppgav flera att även äldre män kunde känna blygsel inför kvinnor. Att intervjupersonerna reflekterade mycket över det kan också tolkas i kulturella termer: de var vana vid att kroppslig omsorg till äldre manliga släktingar utfördes av andra män. Det kan vara en förklaring till att de reflekterade över sin egen betydelse som man i mötet.

Den icke-vita kroppen och utsatthet: förhållningssätt till rasism

Som tidigare påpekats menade intervjupersonerna att det var deras kön och inte deras icke-vita kropp som främst skapade problem i arbetet. Trots det var erfarenheter av att möta rasistiska uttryck något som samtliga intervjupersoner, förutom Tarik, hade erfarenhet av. Det tog sig uttryck i form av språkliga uttryck som anspelade på människans hudfärg. Det var emellertid bara Rahel, som arbetade natt, som hade erfarenheter av att möta rasism

från kollegorna. ”Ibland är de hemska, jag känner några som är rasister, de gillar inte invandring. När man ringer och behöver hjälp blir de jättearga och säger nej.” Han hade inte tagit upp det med kollegor och chefer vilket kan förstås utifrån hans situation som timanställd. Eftersom samtliga intervjupersoner hade erfarenhet av rasism i samhället ansåg de att det inte var märkligt att det också förekom på äldreboendet. Det som lyftes fram var i stället de olika förhållningssätt som männen använde sig av för att hantera rasistiska uttryck. I det sammanhanget framträdde två övergripande förhållningssätt, att markera rätten att inte bli kränkt eller att betrakta det som ”dumt prat”, och ibland som båda delarna.

Jag matade honom, sen plötsligt blev han aggressiv och började skrika, när jag kom så kallade han mig neger. ”Nej”, sa jag, ”du får inte använda det ordet”. Men han fortsatte så jag lämnade matsalen och gick till min chef och berättade vad som hade hänt, vad han hade sagt, att jag ville ha en paus och att någon annan får hjälpa honom. [...] Han är sjuk så han vet inte exakt vad han gör så jag kan inte ta det personligt, men jag måste också vara rädd om min integritet. (Kevin, född i Ghana)

Kevin och Patrick var de som tydligast markerade rätten att inte bli kränkta, men hänvisade också till policyn om ”nollrasism” som fanns i kommunerna de arbetade i. De andra männen menade att det var tråkigt att behöva höra uttryck som ”är det slut på svenskar” eller att bli kallad ”apa” men menade att det gällde att först och främst se det som ”dumt prat” från personer som inte visste bättre och inte riktat till dem personligen. Patrick använde sig till exempel av en teatermetafor för att beskriva hur han hanterade negativa uttalanden om sin kropp och hudfärg.

Det är en teater, man går in och gör sin roll, sen kliver du av, jag har gjort mitt, det är så jag kliver in i arbetet. [...] Jag måste byta om ... arbetskläder, namnbricka, så jag går in i en roll, så kanske är det inte jag personligen, det är så jag tänker eller försöker skydda mig, det ska inte vara till mig personligen. (Patrick, född i Kenya)

Att inte bry sig om de äldres uttalanden, se det som prat utan betydelse eller att ta på sig en roll var förhållningssätt som de använde sig av för att inte betrakta det som något personligt. Flera av männen berättade också att det var viktigt att inte övertolka det som rasism, utan ett sätt för den äldre att protestera mot en utsatt situation

Samtidigt påpekade flera av männen att det inte bara handlade om att de inte var vita, också bristande språkkunskaper bidrog till att göra den icke-vita kroppen mer synlig. Även om de menade att de flesta äldre och anhöriga var förstående, skapade språkliga svårigheter skepticism.

Jag har varit kontaktperson till en svensk man. När anhöriga kom sa de till min chef efter att jag varit där att hon ville ha en svenskspråkig som hjälper hennes man. Nu är jag mycket bättre på svenska, då var jag inte så duktig på svenska. Så chefen sa det till mig, att det sa anhöriga. Men språket skulle inte vara något hinder. Han pratade med dem och sa, det här är vår anställda, vi tror att han kan göra det här jobbet. (Kevin, född i Ghana)

Ibland jag missförstår språket [...] om en boende säger "kan du hämta ett glas vatten" och jag går och hämtar någonting annat, då blir de jättearga, så det går inte. Sådana saker. (Rahel, född i Afghanistan)

Bristande språkkunskaper skapade en utsatthet för båda parter. I omsorgsarbetarnas relation till de äldre fanns risken att inte bli förstörd, tolkad som mindre kompetent men också att bli utsatt för aggression som ibland baserades på att männen inte var vita eller som uppstod på grund av språkliga missförstånd. För de äldre och de anhöriga kunde det vara frustrerande att inte bli förstörd i en redan utsatt situation.

Diskussion

Som Gunnarsson (2017, s. 99–100) påpekar är den levda kroppen en situation där kroppen och det sociala möts i ett specifikt kulturellt sammanhang. Moi (1997, s. 108) menar att den levda kroppen är grundvalen för individens förståelse av sig själv och världen och att vi befinner oss i flera olika situationer. För männen i studien har migrationen till Sverige inneburit en ny situation som de måste förhålla sig till. Samtliga män uppgav att de var uppvuxna i länder med en annan syn på relationerna mellan kvinnor och män. Den levda erfarenheten innebar till exempel att ingen av dem hade sett omsorg som ett möjligt arbete innan de flyttade till Sverige. Den omsorg som de och andra utförde till äldre personer i närheten betraktades som ett familjeansvar, inte som ett lönearbete.

Migrationen till Sverige innebar flera förändringar som påverkade både situationen och de levda erfarenheterna. Från att ha befunnit sig i ett sammanhang där de inte avvek från normen, transformerades de till kategorin "invandrarmän" med tillhörande tillskrivningar av kroppen (jfr Krekula, 2006).

Mötet med det svenska samhället innebar inte enbart att de behövde ändra inställning, de mötte också ett samhälle där tidigare arbetslivserfarenheter och utbildningar inte erkändes. Yrkesvalet begränsades också av en drivkraft att snabbt komma i arbete och även av en strukturerad arbetsmarknad där vissa yrken beskrevs som mer tillgängliga för dem (Hrzenjak, 2013). I det sammanhanget kan äldreomsorgen beskrivas som en "etnisk nisch" som på grund av arbetskraftsunderskott framställs som en möjlig väg att snabbt få ett arbete. Det innebar samtidigt att männen behövde finna förhållningssätt till omsorgsarbetets historiska klass-, köns- och etnicitetskodning. Att som invandrarman välja att arbeta i äldreomsorgen

kan därför ses som ett "brott" både mot de egna erfarenheterna och mot generella stereotypa föreställningar av invandarmän som bärare av mindre omsorgsförmåga än andra kategorier (Harvey-Wingfield, 2012; Neergaard, 2006). Det innebär att mötet med kroppar i andra situationer och med andra levda erfarenheter både öppnar och sätter gränserna för männens handlingsutrymme i äldreboendet.

Även om de intervjuade männen förkroppsligade både maskulinitet och icke-vit hudfärg fick samspelet mellan ordningarna olika värde och betydelse beroende på situation och interaktion (jfr Moi, 1997). Betydelsen av icke-vithet och kön tog sig olika uttryck i olika relationer beroende på om det handlar om dem själva, andra män, kollegor eller de äldre omsorgsmottagarna. I relation till sig själva påtalade männen att de var tvungna att förhålla sig till tidigare erfarenheter av kropp och maskulinitet, oavsett om de *lockats, lotsats* eller valt arbetet av en *tillfällighet*. Utifrån den egna subjektiva erfarenheten var det en utmaning att finna en balans mellan feminint kodade egenskaper och att upprätthålla förkroppsligade normer om maskulinitet. Det dilemmat har även uppmärksammats i forskning om män som sjuksköterskor och som en förklaring till att de ofta väljer specialiteter som distanserar sig från patienternas kroppar (Eriksson, 2003; Evans, 2002; Williams, 1992). Men en skillnad är att män som arbetar inom äldreomsorgen inte kan distansera sig från arbete med andras kroppar, eller från ett arbete som innebär att hantera smuts (Twigg, 2000; Widding-Isaksen, 2002). Omsorgsarbetet strider mot normer för vad män förväntas arbeta med. Vidare ger arbetet inom äldreomsorgen nästintill inga möjligheter till avancemang vare sig för kvinnor eller för män. Glasrulltrappan, som Williams (1992, s. 256) noterat finns för män i kvinnodominerade yrken, finns inte för män i yrken med låg status, oavsett etnisk bakgrund (Price-Glynn & Rakovski, 2012). Inte heller de glasbarriärer som enligt Harvey-Wingfield (2012, s. 15) hindrar svarta män från att avancera inom sjukvården finns i äldreomsorgen där karriärmöjligheterna är begränsade för både kvinnor och män. Däremot mötte männen i den här studien andra barriärer i vardagen, främst i interaktionen med de äldre kvinnor som inte ville ha deras hjälp. Det innebar samtidigt att det var situationen som man, det vill säga könsbarriärer, och inte barriärer baserade på hudfärg som skapade de största utmaningarna.

Att upprätthålla sin situation som man kom främst till uttryck i mötet med de kvinnliga kollegorna. Genom att tala om män som en efterfrågad kategori med hänvisning till fysisk styrka och förmåga att hantera aggressiva hjälptagare, skapades en gränslinje mot kvinnorna. Männen lyfte fram att de genom sina kroppar representerade något annorlunda jämfört med kvinnorna (Nordberg, 2005; Williams, 1992). Men samtidigt som de betonade den maskulina kroppen som en tillgång, reflekterade de över att deras närvaro var villkorad eftersom alltför många män i arbetsgruppen skapade organisatoriska problem. Snarare var en tillräckligt hög andel kvinnor en förutsättning för att männen skulle kunna fortsätta i arbetet, om de äldres önskemål skulle respekteras. Det innebär att alltför många anställda män i äldreomsorgen kan skapa problem (jfr Andersson, 2012).

De fördomar som de intervjuade männen kunde möta kom främst från personer utanför arbetsplatsen, något som även framkommer i tidigare forskning (Dahle & Widding Isaksen, 2002; Williams, 1992). För männen i den här studien gällde det främst i förhållande till andra utrikesfödda män. Även om arbetsmarknaden var åtstramad, fanns det andra yrken som uppfattades som mer lämpliga för invandarmän. Valet att arbeta med smutsiga kroppar framstod som obegripligt för andra utrikesfödda män. Det innebar att det var främst inför dem som intervjupersonerna behövde försvara sitt yrke. Det kan tolkas som att de, inför de här männen, genom talet gav uttryck för en invandramaskulinitet som var lika mycket värd.

I interaktionen med de äldre var det främst kön som lyftes fram som problematiskt, men beroende på om det var äldre kvinnor eller män användes olika strategier. I mötet med de äldre kvinnorna fick männen använda förhållningssätt som tonade ner kön och sexualitet (jfr Evans, 1997). Samtidigt bidrog männens levda erfarenheter av att växa upp i ett samhälle med strikt könsuppdelning att de förstod kvinnornas val. I mötet med de äldre männen betonades i stället behovet av att bekräfta kön och att den mellanmanliga hjälpen inte ifrågasatte den äldres autonomi. Männens tal om sin betydelse för de äldre människors situation kan också tolkas utifrån ett kulturellt raster. Flera av männen påpekade att ansvaret för intim omsorg om manliga äldre släktingar låg på andra män i de länder de kom från. Att lyfta fram sin betydelse för de äldre männen och att, som tidigare påpekats, lyfta fram den egna kroppen som en tillgång, kan tolkas som en strategi för att distansera sig från arbetsplatsens könskodning.

Att kön och inte hudfärg lyftes fram som den främsta orsaken till att bli bortvalda av de äldre kan vara förvånande. Inte minst med tanke på intervjupersonernas berättelser om erfarenheter av rasistiska uttryck från de äldre (jfr Jönson, 2007; Sörensdotter, 2008). En möjlig tolkning är att olika personer bedömer rasismens allvarlighetsgrad inom äldreomsorgen på skilda sätt. För vissa blir det viktigt att markera rätten att inte bli kränkt på arbetet, medan andra betraktar det som kommentarer från personer som inte vet bättre. Det innebär inte att de anser att rasistiska uttryck ska accepteras, men de tolkar det som en protest från de äldres sida mot en utsatt situation. En risk med förhållningssättet är emellertid att det kan skapa ett tabu kring känslor av utsatthet och att det som Sörensdotter (2008) skriver snarare befäster än utmanar normer om vithet i äldreomsorgen.

Som Krekula (2006) påpekar utgör kroppen en yta för både egna och andras tillskrivningar. Männen i studien gav alla uttryck för en vilja att utföra ett gott omsorgsarbete, men uppgav samtidigt att de kroppsligt och erfarenhetsmässigt hamnar i en situation där de måste hantera normer om omsorg, femininitet, maskulinitet och icke-vithet. Trots det diskuteras det sällan inom äldreomsorgen vilken betydelse kön och hudfärg har för personalens upplevelser av arbetet och för deras position i arbetsgruppen. När det finns problem som relaterar till kön och hudfärg på en arbetsplats, lämnas det ofta till arbetsgruppen själva att hantera vilket innebär en risk för att problemen förblir olösta. För både de äldres och för

personalens skull är det viktigt att erkänna både personalens olikheter och de äldres rätt till inflytande. För det krävs att ansvaret för frågorna lyfts högre upp i organisationen och att det skapas utrymme för seriösa diskussioner mellan personal och ledning.

Referenser

- Andersson, K. (2012) Paradoxes of gender in elderly care. The case of men as care workers in Sweden. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 20(3): 166–181.
- de Beauvoir, S. (1949/2006) *Det andra könet*. Stockholm: Norstedts.
- Behtoui, A., Boréus, K., Neergaard, A. & Yazdanpanah, S. (2016) Speaking up, leaving or keeping silent: racialized employees in the Swedish elderly care sector. *Work, Employment and Society*, 31(6):954–971.
- Connell, R. (1999) *Maskuliniteter*. Göteborg: Daidalos.
- Dahle, R. & Widding Isaksen, L. (2002) Sjukvård som maskulinitetsprojekt. *Kvinnovetenskaplig tidskrift*, 23(2–3): 75–91.
- Ekstrand, P. (2005) *Tarzan och Jane. Hur män som sjuksköterskor formar sin identitet*. Akademisk avhandling. Uppsala: Uppsala universitet.
- Eriksson, H. (2003) Distanseringen från omsorg. I: T. Johansson & J. Kuosmanen (red.) *Manlighetens många ansikten. Fäder, frisörer och andra män*. Stockholm: Liber.
- Evans, J. (1997) Men in nursing: Issues of gender segregation and hidden advantages. *Journal of Advanced Nursing*, 26(2): 226–231.
- Evans, J. (2002) Cautious caregivers. Gender stereotypes and the sexualization of men nurses' touch. *Journal of Advanced Nursing*, 40(4): 441–448.
- Evans, J. (2004) Men nurses: a historical and feminist perspective. *Journal of Advanced Nursing*, 47(3): 441–448.
- Gunnarsson, E. (2017) "Man får inte stanna upp". Om äldre kvinnor och mäns vardagsliv och kroppens förändring. I: E. Gunnarsson & M. Szebehely (red.) *Genus i omsorgens vardag*. 3 uppl. Malmö: Gleerups.
- Heikes, J. (1991) When men are the minority. The case of men in nursing. *The Sociological Quarterly*, 32(3): 389–401.
- Hrzenjak, M. (2013) Negotiating masculinity in informal paid care work. *International Review of Sociology*, 23(2): 346–362.
- Hussein, S. & Christensen, K. (2017) Migration, gender and low paid work. On migrant men's entry dynamics into the feminised social care work in the UK. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43(5): 749–765.
- Jönson, H. (2007) Is it racism? Skepticism and resistance towards ethnic minority care workers among older care recipients. *Journal of Gerontological Social Work*, 49(4): 79–96.
- Jönson, H. & Giertz, A. (2013) Migrant care workers in Swedish elderly and disability care. Are they disadvantaged? *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 39(5): 809–825.
- Kadushin, A. (1976) Men in a woman's profession. *Social Work*, 21(6): 440–447.
- Kanter, R.M. (1977) *Men and women of the corporation*. New York: Basic Books.
- Kommunal (2013) *Mångfald i äldreomsorgen*.
- Krekula, C. (2006) *Kvinna i ålderskodad värld. Om äldre kvinnors förkroppsligade identitetshandlingar*. Akademisk avhandling. Uppsala: Uppsala universitet.
- Lill, L. (2007) *Att göra etnicitet inom äldreomsorg*. Akademisk avhandling. Malmö: Malmö högskola.
- Malterud, K. (2009) *Kvalitativa metoder i medicinsk forskning. En introduktion*. Lund: Studentlitteratur.

- Moi, T. (1997) Vad är en kvinna? Kön och genus i feministisk teori. *Res Publica*, 35(36): 71–158.
- Neergaard, A. (2006) Rasifierad rekrytering i storstadskommunen. I: E. Gunnarsson, A. Neergaard & A. Nilsson (red.) *Kors & tvärs. Intersektionalitet och makt i storstadens arbetsliv*. Stockholm: Normal förlag.
- Nordberg, M. (2005) *Jämställdhetens spjutspets? Manliga arbetstagare i kvinnoyrken, jämställdhet, maskulinitet, feminitet och heteronormativitet*. Akademisk avhandling. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Ott, M.E. (1989) Effects of the male-female ratio at work: Policewomen and male nurses. *Psychology of Women Quarterly*, 13(1): 41–57.
- Price-Glynn, K. & Rakovski, C (2012) Who rides on the glass escalator? Gender, race and nationality in the national, nursing assistant study. *Work, Employment & Society*, 26(5): 699–715.
- SCB (2017) *Yrkesregistret med yrkesstatistik. Anställda 16–64 år i riket efter yrke (4-siffrig SSYK 2012), födelseregion och kön. År 2014*.
- Storm, P. (2013) Care work in a Swedish nursing home: Gendered norms and expectations. I: A. Hujala, S. Rissanen & A. Vihma (red.) *Designing wellbeing in elderly care homes*. Aalto University Publication Series, Crossover 2/2013: 148–161.
- Sörensdotter R. (2008) *Omsorgsarbete i omvandling. Genus, klass och etnicitet i hemtjänsten*. Akademisk avhandling. Stockholm: Makadam.
- Twigg, J. (2000) Care work as a form of bodywork. *Ageing and Society*, 20(4): 389–411.
- Widding Isaksen, L. (2002) Masculine dignity and the dirty body. *NORA – Nordic Journal of Feminist and Gender Research*, 10(2): 137–146.
- Widerberg, K. (2003) *Kvalitativ forskning i praktiken*. Lund: Studentlitteratur.
- Williams, C.L. (1992) The glass escalator: Hidden advantages for men in the "female" professions. *Social Problems*, 39(3): 253–267.
- Wingfield, H.A. (2009) Racializing the glass escalator: Reconsidering men's experience with women's work. *Gender & Society*, 23(1): 5–26.

Elisabet Näsman & Karin Alexandersson

Vad säger skoldokumentation om elever vars föräldrar har missbruksproblem?

What do school records tell us about pupils whose parents have addiction problems?

The aim of this article is twofold: to discuss problems of access to school records on children whose parents have addiction problems and to analyse if and how school records can contribute to an understanding of how school staff detect and support these children. Young people with this kind of experience were asked for consent at the end of their school career to let researchers acquire all school documents concerning them. Gaining access proved difficult in spite of consent forms, for several reasons put forward by school staff. This raises the question about the possibility for researchers to scrutinize the work of school staff and the individual's right to access all information schools have about her/him. The second part deals with the problem of interpretation of texts on sensitive issues produced in this particular context. Drawing on earlier research, we may expect that several factors restrain what professionals put on paper and which texts they save. As Garfinkel stated, there are "good organizational reasons for 'bad' clinical records" (1989:186). The results show accurate documentation of standard variables on pupils' physical development, but unsystematic, vague or non-existent documentation of their mental status and social problems outside school. The analysis suggests a need for clarification in legislation and routines concerning school's documentation and of researchers' as well as children's access to documentation of school work. To understand the conditions at school for children with this kind of family troubles, listening to children themselves and ethnographic studies seem to be better ways to get information.

Elisabet Näsman är seniorprofessor vid Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.

Karin Alexandersson är fil.dr i socialt arbete och universitetslektor vid Sociologiska institutionen, Uppsala universitet.

Kontakt: elisabet.nasman@soc.uu.se

Bakgrund och syfte

Vilka begränsningar och möjligheter finns i att använda skoldokumentation som empiriskt underlag för forskning om skolans arbete med elever vars föräldrar har missbruksproblem? Inom ramen för ett forskningsprojekt med syftet att bidra till att stärka skolors möjlighet att upptäcka och ge stöd till barn vars föräldrar har missbruksproblem, samlades skolors dokumentation in om ett urval elever med erfarenhet av föräldrars missbruk, när eleverna var i slutet av sin skolgång. Den här artikeln har det dubbla syftet att belysa frågan om hur tillgänglig skolors dokumentation är för forskningsändamål om den kategorin elever och vilka svårigheter som uppstår vid tolkning av dokumentationen. Skolan har en unik möjlighet att upptäcka problem i barndomen eftersom grundskolan är obligatorisk för alla barn under en lång rad år. Skolan ingår därför i välfärdsstatens arbete med att förebygga och upptäcka problem i barns uppväxt, som kan kräva insatser för att säkra barns hälsa och utveckling. För det ändamålet är tillgång till professionella, som skolsköterska, skolläkare, skolpsykolog och skolkurator samt specialpedagogisk kompetens, obligatoriskt för alla skolor oavsett huvudman. Hur långt skolan har ansvar för elevproblem som inte är direkt pedagogiska, även om de kan ha bäring på elevernas lärande, har diskuterats och det finns en ambivalens som återspeglas i hur lärarutbildningar hanterar den pedagogiska personalens kompetens inom de här områdena. Att resultaten i vetenskapliga studier pekar mot att föräldrars missbruk kan påverka barns livssituation negativt och försämra deras möjligheter att klara skolan, talar för att det är ett problem utanför skolans väggar som skolpersonal kan behöva förhålla sig till (Hjern et al., 2013). I vårt forskningsprojekt intervjuades ungdomar i slutet av sin skoltid om betydelsen av deras föräldrars missbruk med fokus på skolkontexten. Ungdomarna tillfrågades om samtycke till att forskarna fick begära ut alla dokument om dem från de skolor de gått i, för att granska i vad mån föräldrarnas missbruk och barnets eventuella skolproblem uppmärksammats och hur skolan i så fall hanterat det. Artikeln fokuserar enbart på dokumentation. Exempel på sådan dokumentation är: åtgärdsprogram, individuella utvecklingsplaner, protokoll från elevhälsomöten och elevhälsoteamets träffar, elevhälsans journal, skriftliga omdömen, betyg, dokumentation av utvecklingssamtal.

Formellt ramverk

Skollag och läroplan reglerar skolans verksamhet och relationen till både eleverna och deras föräldrar (SFS 2010:800). Den skollag som trädde i kraft 2011 tydliggjorde rektors roll. Rektor ansvarar för att elever ska nå kunskapsmålen. Elevers behov av särskilt stöd ska utredas skyndsamt och stöd ska ges i den omfattning och på det sätt som behövs för att elever minst ska nå kunskapsmålen (a.a., 3 kap. 10 §). Till sin hjälp har rektor den samlade elevhälsan som ska arbeta förebyggande och hälsofrämjande, men också tillgodose särskilt stöd när det behövs (a.a.).

Skolors dokumentation ska underlätta kontroll och insyn både för överordnade instanser

och för berörda elever och deras vårdnadshavare samt ge underlag för uppföljning, utvärdering och vidareutveckling av arbetet. Lagstiftningen ställer tydliga krav på skolan att bedriva och dokumentera ett systematiskt kvalitetsarbete (a.a., 4 kap. 5–6 §§). I slutändan är betygen för eleverna ett intyg på deras skolprestationer, som fungerar som sorteringsinstrument för deras framtida möjligheter till utbildning och arbete. I skollagen (29 kap. 10 §) hänvisas till bestämmelser i förvaltningslagen (SFS 1986:223) som gäller dokumentation av skolpersonalens myndighetsutövning inom både elevhälsan och det pedagogiska arbetet. För personal inom elevhälsans hälso- och sjukvård gäller även bestämmelserna i patientdatalagen (SFS 2008:355) och Socialstyrelsens föreskrifter och allmänna råd (HSLF-FS 2016:40) om informationshantering och journalföring i hälso- och sjukvården. Skolpsykologen genomför på rektors uppdrag bland annat psykologiska utredningar och bedömningar av enskilda elever. Finns en behandlar–patientrelation är verksamheten hälso- och sjukvård och ska dokumenteras på samma sätt som skolsköterskans arbete. Om utredningen är mer generell och knuten till det pedagogiska uppdraget är det inte hälso- och sjukvård och då gäller skollagen och förvaltningslagens bestämmelser även för skolpsykologen (Vägledning för elevhälsan, 2016). Kuratorer hade tidigare begränsad dokumentationsskyldighet, men i skollagen från 2011 skärptes kraven. Skolkurator som yrkesgrupp nämns inte specifikt, men omfattas av kravet att dokumentera förhållanden av betydelse för rektors möjlighet att besluta om särskilt stöd.

Grundläggande bestämmelser om att bevara och gallra dokumentation finns i 2 kap. 18 § tryckfrihetsförordningen (SFS 1949:105) och i arkivlagen (SFS 1990:782), som kan kompletteras med lokala anvisningar (Lindelöw Sjöo & Gustafsson, 2011). Vissa dokument, som minnesanteckningar och utkast, kan rensas, medan allmänna handlingar ska arkiveras utifrån lagens intentioner. Kommunen ska ta hänsyn till att arkiv kan vara en del av det nationella kulturarvet och ska vara ordnade så att de kan tillgodose rätten att ta del av allmänna handlingar, behov av information för rättskipning och för forskning (SFS 1990:782 3 §). Fristående skolor omfattas inte av kommunens/landstingets/regionens bevarande- och gallringsregler för utbildningsverksamhet. För elevhälsan rekommenderas att ett antal av de uppräknade dokumenten bevaras, varav några är (Lindelöw Sjöo & Gustafsson, 2011):

- anmälningar och utredningar om kränkande behandling eller diskriminering
- åtgärdsprogram
- protokoll från exempelvis elevvårdskonferenser
- skolhälsovårdsjournaler
- handlingar som rör skolkurators verksamhet, till exempel korrespondens med elever och föräldrar
- skolpsykologjournaler med underlag, till exempel testmaterial
- övrig utrednings-/kartlägningsdokumentation avseende enskilda elever (t.ex. pedagogiska, sensomotoriska, tal- eller basutredningar kring psykisk ohälsa).

Dokumentationsskyldigheten ska hanteras med hänsyn till bestämmelserna i offentlighets- och sekretesslagen, som kräver att innan personuppgifter lämnas ut ska risken för att det kan skada personen i fråga prövas (SFS 2009:400, 23 kap. 2 §). Det framhålls även i *Vägledning för elevhälsan* (2016). För att uppgifter om enskilda ärenden ska kunna delas mellan myndigheter, krävs med vissa undantag antingen att sekretessprövning görs eller att den aktuella personen godkänner det. En myndighet som tar över sekretessbelagda uppgifter tar över ansvaret för sekretessen (a.a., 11 kap.). Att universitet kan överta sekretessen (a.a., 11 kap. 3 §), gör det möjligt att för forskningsändamål få tillgång till sekretessbelagda personuppgifter, oavsett den aktuella personens medgivande, om forskningen etikprövats (SFS 2003:460).

Teoretiska ramar

Projektet som artikeln grundas på utgår från barndomssociologins generella förståelse av barndomen som en del av samhällets strukturering efter ålder, där olika livsfaser definieras normativt i relation till sin plats i förväntade livsförlopp genom en åldersrelaterad syn på avvikelse och normalitet liksom på fördelning av maktresurser (James & James, 2004; Näsman 2014). Barn förväntas följa normala utvecklingsförlopp i beteende, egenskaper och förmågor som fastställts i vetenskapliga studier. På grund av barns status som varande under utveckling (*becoming*) är de underordnade vuxna (Qvortrup, 1994). Ett "omsorgsperspektiv" på barn dominerar, som innebär att barn ses som sårbara och i behov av vuxna som ansvarar för att barns behov tillgodoses och deras uppväxt blir "normal" (Eriksson & Näsman, 2011). Omsorgsperspektivet är tydligt som grund för ungdomsskolan med både en noggrann kontroll och styrning av barnens utveckling. Generellt delas i välfärdsstaten ansvaret för barn mellan föräldrar/vårdnadshavare och det offentliga, men medan det i första hand är föräldrar som har försörjnings- och uppfostringsansvar för barn och staten bara träder in när föräldrarna inte tar det ansvaret, är skolgången redan som utgångspunkt statens ansvar och en plikt som föräldrar kan tvingas att uppfylla.

I den här artikelns första del om dokumentationens tillgänglighet används ett kritiskt rättssociologiskt perspektiv för att diskutera tillgängligheten som en fråga om möjligheten att granska skolans arbete. Barndomssociologins förståelse av åldersmaktordningen används för en diskussion om barns handlingsutrymme vad gäller dokumentationen om dem. Den andra delen om dokumentens innehåll bygger på tidigare forskning om dokumentanalys. Scott (1990) skriver att dokument bör granskas i relation till autenticitet, trovärdighet, representativitet och innebörd. När det gäller innehållet använder vi etnometodologisk teoretisering om kontextens och processens betydelse för att producera text inom organisationer. Garfinkel (1989 [1967]) myntade uttrycket "good organizational reasons for 'bad' clinic records" (a.a., s. 186) som åsyftar att det på grund av den kontext och den process som dokumentation sker i, kan uppstå problem för forskare som i dokument söker svar på frågor

som skiljer sig från de organisatoriskt relevanta syften och rutiner som dokumentationens information har samlats in utifrån och nedtecknats. Garfinkel betecknar forskares tolkningsproblem som naturliga: "troubles that occur because clinic persons have established ways of reporting their activities; because clinic persons as self-reporters comply with these established ways; and because the reporting system and reporter's self-reporting activities are integral features of the clinic's usual way of getting each day's work done – ways that for clinic persons are right ways" (a.a., s. 191). Det handlar alltså inte om problem på grund av fel eller slarv i dokumentationen. Garfinkel nämner en rad organisatoriska faktorer som påverkar vad som dokumenteras: ekonomin (tidsåtgång och nyttan för det dagliga arbetet), dokumentationens status som arbetsuppgift, informella normer för hur arbetet ska bedrivas samt att beskrivningar ska anpassas till givna formulär och uppfylla formella krav från granskande instanser. Det ger förvrängningar som är kända inom verksamheten och skapar därför inte tolkningsproblem för interna läsare: "The possibility of understanding is based on a shared, practical, and entitled understanding of common tasks between writer and reader." (a.a., s. 201). Tolkningen av en viss uppgift är bunden till situationen och kan ändras på grund av tillkommande information eller en läsning med andra syften. Dokumentation görs för att tjäna den egna verksamhetens behov. I en studie av medicinska pappersjournaler visar Heath och Luff (1996) att vilka informationskategorier som är aktuella, vilka specifika uppgifter som nämns, i vilken ordning de nämns och vad som utesluts vid en viss tidpunkt i en viss typ av dokument, kan tolkas utifrån vem/vilka i eller utanför organisationen som förväntas ta del av texten, i vilket syfte och vad som de då förväntas göra utifrån informationen. Uppgifter som är relevanta för forskning kan uteslutas för att skydda egna eller andras intressen eller för att de med tanke på den förväntade mottagaren inte bedöms nödvändiga (a.a.).

Skolans organisationstyp ger elevhälsans personal stort handlingsutrymme då arbetet direkt med elever sker utan större insyn utifrån eller från skolans ledning (jfr Isacson, 2016). Lipsky (1980) myntade begreppet *street level bureaucrats*. Skolsköterskor och skolkuratorer är sådana gräsrotsbyråkrater, som tillsammans med lärare och andra personalkategorier är de i skolan som har direktkontakt med barn, som i organisationen omvandlas till och definieras som elever och ibland som elever med särskilda behov. Skolans olika personalkategorier kan avgöra vad som utgör grund för agerande i organisationens namn och vad som ska dokumenteras.

Till sist kan tolkningen av vad skolans dokumentation säger om den specifika elevproblematik som vi har i fokus anknyta till stigmatiseringsteori. Eftersom det handlar om vilka personuppgifter som bedöms som potentiellt stigmatiserande kan synen på och behandlingen av en elev förändras i negativ riktning om uppgiften blir känd (jfr Goffman, 2010 [1968]; Lundén & Näsman, 1973).

Tidigare forskning

Tidigare forskning om skolans dokumentation tycks vid en snabb överblick i hög grad fokusera på den pedagogiska verksamheten och betydelsen av att dokumentera den för att främja elevers utveckling. Den typen av forskning kommer vi inte att beröra här. I stället anknyter vi till forskning om skolprofessionernas dokumentation i elevhälsoärenden, eftersom det är i sådana ärenden vi i första hand räknar med att föräldrars missbruksproblem kan noteras, vilket också den insamlade dokumentationen bekräftar. Forskningen på det området anses dock mycket begränsad (Clausson, 2008). Avhandlingar om elevhälsoprofessioner kan helt sakna diskussion om deras dokumentationsarbete. Varken i Backlunds (2007) eller Isakssons (2016) avhandlingar om skolkuratorers arbete lyfts frågan om dokumentation. Någon studie om skolpsykologers förhållningssätt till dokumentation av sitt arbete har vi inte heller funnit. I en studentuppsats (Edlund Lennartsson & Löfstedt Pramberg, 2011) behandlas däremot specifikt skolkuratorers resonemang kring dokumentation utifrån en enkät och intervjuer. I brist på annan forskning refererar vi här den uppsatsen. Kuratorerna uppskattade att inte ha omfattande dokumentationskrav utan att kunna ägna tiden till direkt arbete med eleverna. Även om skollagens krav på dokumentation från 2011 inte hade slagit igenom då studien gjordes, gällde förvaltningslagen, så att det även då var ett dilemma att bedöma om en minnesanteckning var att betrakta som allmän handling. I studien beskrev skolkuratorer sin dokumentation efter elevsamtal som korta anteckningar enbart avsedda för dem själva. De beskrev att det kunde öppna för förtroenden att låta bli att anteckna, men att det kunde gynna kommande samtal om de genom anteckningar kunde minnas vad som sagts tidigare. Kuratorerna var angelägna om att ingen annan skulle ta del av det som sagts under elevsamtalen och anpassade anteckningarna utifrån en osäkerhet om vem som kunde tänkas läsa dem. Uppgifter uteslöts för att värna elevers tillit och integritet. Icke vedertagna förkortningar användes som minskade risken att elever kunde identifieras. Samtidigt nämnde kuratorer behov av att dokumentera sitt arbete med tanke på eventuell kritik från föräldrar eller krav från Skolverket. De knapphändiga anteckningarna kunde behöva rekonstrueras inför att användas som grund för att formulera en anmälan eller remiss och blev då en upprättad handling, som de ville skriva kort och koncist. Flera svarade att de informerade eleverna om vad de skrev om dem. De kuratorer som dokumenterat i syfte att utvärdera och synliggöra sitt arbete på högre nivå i organisationen, möttes inte av något större intresse (jfr Isaksson, 2016).

I sina studier av skolsköterskor, beskriver Eva Clausson med flera (2003; 2008) deras förhållningssätt till dokumentation enligt följande: det är ett dilemma att å ena sidan uppfylla lagstiftningens krav på att respektera patienters integritet vid dokumentation av känsliga personuppgifter och att å andra sidan uppfylla kravet på att dokumentera alla aspekter av en elevs hälsa. Enligt studierna såg de flesta det som oproblemiskt att dokumentera elevers fysiska hälsa, eftersom det fick stöd av nationellt gällande formulär, där flertalet nyckelord rörde fysisk hälsa. Däremot var det enligt skolsköterskorna av flera skäl svårt att dokumen-

tera elevernas psykosociala hälsa och sociala problem. Som problematiskt nämndes oftast familjerelationer, till exempel kommunikationsproblem, elevers negativa utsagor om föräldrarna och föräldrar som anklagade varandra. Också misstanke om vanvård och övergrepp av olika slag, även i fall som anmäldes till socialtjänsten, liksom elevers sexualitet, självska-debeteende, självmordsrisk, misshandel samt problematiska relationer till lärare och andra elever som mobbning ansågs problematiskt att dokumentera. Bland exemplen nämndes även föräldrars missbruk. Skolsköterskor beskrev att de förde separata anteckningar om sådant de ville undvika att föra in i journalen och oroade sig för att journalanteckningarna skulle feltolkas av andra, som eleven själv, vårdnadshavare eller andra myndigheter, samt att det kunde skada och stigmatisera elever i framtiden. Skolsköterskorna ville låta eleverna få en fräsch start vid skolbyte eller överföring till annan myndighet. Vidare manade föräldrars och försäkringsbolags krav på att få ta del av journaler dem till försiktighet. Andra skäl till försiktighet var att elever inte ville blanda in föräldrarna, att skolsköterskorna var osäkra på riktigheten i uppgifter de fått eller att frågan kunde överlätas till andra, när eleven fördes över till annan verksamhet.

Ovan refererade studier beskriver förhållningssätt som kan tolkas utifrån en förståelse av att dokumentation är påverkad av kontext och process, till exempel anpassning till eventuella läsare och vad de kan tänkas göra (Garfinkel, 1989; Heath & Luff, 1996). Vidare kan vilka uppgifter som anses känsliga och därför undviks i dokumentationen förstås utifrån stigmatiseringsteori (Lundén & Näsman, 1973). Begreppet "stigmatisera" och uttrycket "en fräsch start" pekar tydligt på en bedömning av risken för att spridning av vissa uppgifter kan påverka andras syn på elever negativt.

Metod

Artikeln bygger på skoldokumentation om ungdomar vars förälder hade missbruksproblem. Efter en intervju tillfrågades de om samtycke till att forskningsprojektet de deltog i fick begära ut kopior av all dokumentation om dem från de skolor de gått i. De ungdomar som samtyckte intygade det skriftligt på en blankett och antecknade vilka skolor de gått i. Sedan skolor, rektorer och adresser identifierats skickades en första förfrågan till respektive skola i form av ett brev och vidimerad kopia av elevens samtyckesblankett. I brevet bad vi skolorna att skyndsamt skicka all dokumentation om eleven i fråga i ett bifogat frankerat svarskuvert. I brevet gavs exempel på de typer av dokumentation som begäran gällde. Av brevet framgick inte att det rörde en elev vars föräldrar hade missbruksproblem. Skolan ombads skicka kopior på dokumentationen som rekommenderad post. Vi erbjöd oss även att hämta personligen, vilket vi också gjorde i ett par kommuner. Av hänsyn till skolornas arbetsbörda anpassade vi tidsramarna för vår begäran till skolårets rytm. Processen att få tillgång till elevdokumentationen blev både långdragen och komplicerad, vilket väckte nya forskningsfrågor. Processen beskrivs därför utförligare nedan i den första resultatdelen.

Bearbetningen av dokumenten gjordes genom att för varje elev upprätta en tidslinje där uppgifter från olika texter fördes samman för analys av relationer mellan upptäckt och insatser för elevens eventuella problem. Därefter jämfördes den tidslinjen med motsvarande byggd på uppgifterna ur intervjun med ungdomen. I den här artikeln behandlas insamlingsprocessen och en första sammanställning av uppgifterna i dokumentationen. Den första resultatdelen är i huvudsak deskriptiv. Resterande analys görs i artikelns slutavsnitt. En utgångspunkt för analysen är att det var säkerställt att eleven hade erfarenhet av att minst en förälder hade missbruksproblem under elevens tid i grundskolan. Studien har godkänts av etikprövningsnämnden i Uppsala (Diariernr: 2015-056).

Urval

Med tanke på svårigheterna att nå målgruppen begränsade vi urvalet till 20 ungdomar och hade bara som urvalskriterier att ungdomarna var i slutet av sin skolgång och hade erfarenhet av att ha minst en förälder med missbruksproblem. Flertalet rekryterades via professionella som i sitt arbete fått kontakt med ungdomar vars föräldrar hade missbruksproblem. En ungdom tog själv kontakt efter att ha sett den affisch projektet spridit på gymnasieskolor och andra nåddes via redan intervjuade ungdomar. Ungdomarna var vid tidpunkten för intervjun 14–20 år gamla (median 18 år). För denna artikels syfte ser vi inte att ytterligare redovisning av urvalet ungdomar behövs. Av de 20 ungdomarna samtyckte 19 till att vi fick ta del av all skoldokumentation om dem (i ett fall krävdes även vårdnadshavares samtycke). Totalt namngavs 63 skolor. För vissa elever gällde det flera skolor i olika kommuner medan det för andra inskränkte sig till få skolbyten vid stadiemyten inom samma kommun. Det blev ett partiellt bortfall av dokumentation av skäl som vi återkommer till nedan.

Resultatdel 1. Svårigheter att få tillgång till dokumentation

Det första utskicket till skolorna gav magert resultat. Inte ens betyg som är en allmän handling kom in i någon större utsträckning. I ett fall kom vår begäran helt enkelt i retur. Påstötning med ett nytt brev gav lite resultat. Vi ändrade därför strategi. Universitetets juridiska avdelning bistod med att formulera ett brev med hänvisning till lagstöd för vår begäran (offentlighets- och sekretesslagen 11 kap. 3 §, 24 kap. 8 §, 7 § i tillhörande förordning, förvaltningslagens 6 §). I brevet angavs också att om skolan helt eller delvis inte ansåg sig kunna tillmötesgå vår begäran önskades ett avslagsbeslut med besvärshänvisning. Vi följde också juristernas rekommendation att skicka brevet och samtyckeskopian till kommunregistratorn. Från flera kommuner blev vi kontaktade av både kommunarkivet och de aktuella skolorna, som letade fram, kopierade och skickade en del, men inte alla begärda dokument. En kommunregistrator åtog sig att samordna sändningen av dokumentationen, men det fungerade inte.

Nästa steg blev att varje skolenhet åter påmindes med det nya följebrevet och kopior på samtyckesblanketten. Till de skolor som redan skickat in något, men inte allt som borde finnas, preciserade vi då vad som saknades. I vissa fall skickades ännu flera brev och e-post-meddelanden till olika instanser inom kommunerna. Efter ytterligare månader kontaktade vi rektorer per telefon och fick då via rektor eller en skoladministratör in fler texter. Även därefter kunde vi behöva påminna om kompletteringar. I vissa fall uppstod specifika svårigheter, som tas upp nedan, men även från de skolor där det inte var fallet, var det tidskrävande att få tillgång till dokumentationen om eleverna.

En förklaring kan tänkas vara att det kan kräva tid att både hitta och kopiera allt material. Det framgick av den stora mängden texter om en del elever, men också av att en skola skrev att de bara skickade en del av e-postväxlingen med en förälder, eftersom korrespondensen var så omfattande. Hur skolans urval av detta gjordes vet vi inte, men det framgår att det gällde flera hundra mejl och även den övriga dokumentationen vi fått om den eleven är mycket omfattande.

Hos vem finns dokumenten?

Skolans namn var det första problemet som väcktes utifrån ungdomarnas anteckningar. Det var inte alltid enkelt att förstå vilka skolor det gällde, vilket enklast kunde bero på att ungdomen inte mindes riktigt eller att anteckningen var svårtydd, men också för att skolor bytt namn eller lagts ner. De här problemen gick efter visst sökande att lösa. Ett annat problem var att några ungdomar hade varit omhändertagna enligt LVU och då gått i skola i ett behandlingshems regi under ibland oklara beteckningar. Lite detektivarbete på nätet löste dock även detta. När vi skrev till behandlingshemmen, fick vi i ett fall riklig dokumentation, men i ett annat fall ingenting alls.

Flera ungdomar gick under någon period i skolor som drevs i privat regi. Det krav på samverkan mellan myndigheter, som vi kunde åberopa gentemot kommunala skolor, gällde inte skolor drivna i privat regi. De privata skolorna svarade inte alls på vår skriftliga begäran. Efter telefonkontakt fick vi ett betyg för en elev. Ett internationellt program på en gymnasieskola hänvisade vid kontakt till att de inte omfattades av dokumentationsskyldigheten. Som tidigare nämnts, omfattas privata skolor inte heller av kommunens/landstingets/regionens bevarande- och gallringsregler för utbildningsverksamhet.

Finns dokumentationen kvar?

Eftersom vår begäran gällde flera år bakåt i tiden aktualiserades frågan om gallring. När en elev slutat på en skola, skickas en del dokumentation vidare till mottagande skola, men annan information kan föras över muntligt vid överföringsmöten, där eventuella protokoll/minnesanteckningar kan fånga upp informationen. Skolor beskrev en del dokumentation som något de gjorde för löpande behov och att texterna förstördes när eleven slutat. Vi kan jämföra med de ovannämnda studiernas beskrivningar av kurators och skolsköterskors

informella anteckningar. En rektor kommenterade det informella förfarandet: "Det spar tid för oss och fungerar bra", vilket är en bekräftelse på Garfinkels (1989) tolkning av ekonomins betydelse för vad som dokumenteras.

När en elev helt lämnat skolsystemet, eller när skolor lagts ned, förs viss information över till kommunernas arkiv. I de fall vi blev hänvisade till dem, fick vi alltid svar och uppgift om att vi fått kopior på allt som fanns i arkivet om eleven. Det omfattade då inte all den typ av dokumentation vi fick från en del skolor om elever som fortfarande gick där. Gallringen av vad som arkiveras centralt minskar alltså tillgången till skoldokumentation för forskning. Det problemet kunde också uppstå då en kommunal skola lades ned.

Dokumentation försvann också på grund av olyckor. En skola berättade att dokumentation slängdes då den förstördes vid översvämning i källaren där den förvarades. En annan skola förlorade dokumentation då den drabbades av mögelskador.

Dokumentationssystem

Även tekniken för dokumentation fick betydelse. Byte av datasystem för dokumentationen innebar enligt en skola svårigheter att få ut dokumentation som lagts in i det tidigare datasystemet då det inte var förenligt med det nya.

Skolorna hade också utvecklat olika lokala typer av blanketter för dokumentation av elevens studieprestationer, lärarnas bedömningar och elevers självskattning av sitt skolarbete samt, inför hälsosamtal, sin livssituation. Det försvårar givetvis sammanställning och jämförelse mellan elever och skolor. De olika lokala formulärens som användes i samband med elevhälsosamtal gav heller inte alltid stöd för att samla in och dokumentera information om sociala problem utanför skolsituationen. När eleven inför ett elevhälsosamtal ombads kryssa i frågan "Har du blivit retad, utstött eller på annat sätt illa behandlad?" tillfogades en skolmarkering som "av andra elever", vilket utslöt svar om att sådana problem förekom i hemmet. Likaså var frågor om stress knutna till skolarbetet, vilket utslöt svar om stress av andra orsaker.

Sekretessproblem

Trots att skolorna fick vidimerade kopior på ungdomarnas skriftliga samtycke till att vi begärde ut dokumentation om dem, uppstod det problem med att flera skolor hänvisade till sekretess. En skola krävde att få ta del av en elevs id-handling, vilket vi då ordnade. I en annan skola uppgav rektor att hen kontaktade eleven för att få samtycket bekräftat och uppgav sedan som skäl till att neka oss tillgång till dokumentation att eleven tog tillbaka samtycket. Det förekom också att vi nekades tillgång med hänvisning till krav på att vårdnadshavaren skulle godkänna att skolan lämnade ut uppgifterna. I enlighet med lagen om etikprövning av forskning som avser människor (SFS 2003:460 16–18 §) tillfrågades inte vårdnadshavaren om samtycke till ungdomens medverkan i forskningsprojektet då ungdomen var över 15 år. Skolorna gjorde en annan tolkning: "Angående elevhälsodokumentationen har

vi gjort bedömningen tillsammans med våra jurister att samtycke till forskning enligt etiklagen inte är samma sak som ett samtycke att bryta sekretessen. Av den anledningen bör vårdnadshavarens medgivande finnas." I ett fall ordnade vi vårdnadshavarens samtycke, men mot bakgrund av uppgifter från intervjun med ungdomen, bedömde vi det i ett annat fall som etiskt problematiskt att kontakta vårdnadshavaren. Från en annan skolenhet i samma kommun fick vi ändå en del dokumentation om den eleven, som kommunen rimligen också borde ha krävt vårdnadshavarens tillstånd för att skicka till oss.

Dessa två fall är exempel på att vårdnadshavarens maktposition gentemot barnet kan förhindra att uppgifter om barnet, som barnet vill ska vara tillgängliga för forskning, också blir det. Det visar vidare hur professionella i en myndighet kan använda sitt handlingsutrymme för egen bedömning så att forskning försvåras. Skälet som anfördes var vårdnadshavarens formella bestämmanderätt, men med tanke på vad vi fått från andra skolor, finns det uppenbarligen ett tolkningsutrymme i lagstiftningen som ger skolpersonal frihetsgrader att skönmässigt bedöma när och i vilka avseenden ett barns samtycke ska gälla.

En skola kontaktade oss om en text där också andra elevers namn förekom. Skolan frågade om vi kunde acceptera att de strök i texten eller ville ha ett avslagsbeslut. Vi valde det förstnämnda och fick sedan texten med de andra elevernas namn och vissa andra uppgifter överstrukna och oläsbara. Samma förfarande eller att klippa bort delar använde andra skolor för listor som omfattade alla elever i en klass, så att bara uppgiften om den aktuella eleven syntes. Problematiskt var när uppgifter strukits som föreföll handla om föräldrarna. De gällde anmälningar till socialtjänsten om oro på grund av "elevens livssituation". Problemets relation till föräldrarna framgick i texten omkring det som var överstruket. Det kan alltså ha rört just uppgifter om föräldrarnas missbruk. Detta pekar på sekretessproblemet när en uppgift om ett barn samtidigt innebär information om en annan person.

Paradoxalt nog var det elevhälsojournalen, som har den strängaste sekretessen, som visade sig lättast att få. Ett skäl är att journalen skickas från en skola till en annan då den ska följa eleven genom skolsystemet och därmed kan fångas upp i slutet av skolgången för hela skoltiden, även om någon skolas egen del i den skulle ha förkommit eller inte lämnats ut av skolan. Det har räckt att en gymnasieskola skickat journalen för att täcka en elevs hela skolgång.

Vem behöver dokumentera vad i sitt professionella arbete?

Elevhälsojournalerna, som förs av skolsköterskorna, är det mest kompletta materialet. I en del elevers journal antecknades psykisk ohälsa och sociala problem i skolan eller familjen, men vi kan inte avgöra om skolsköterskan gjort det i alla de fall där hon har fått kännedom om sådana problem hos eleverna i vårt urval. Skolläkarens arbete har vi också tillgång till via den journalen och här nämner skolsköterskan även i vissa fall skolpsykolog och kurator. En skolpsykologs arbete framgår också i en utredning med tester av en elev. I övrigt har vi mycket lite inblick i skolpsykologens arbete.

Kuratorn är en nyckelperson i vår studie då missbruksproblem i familjen och sociala pro-

blem hos elever, som kan tänkas följa av det, hör till det sociala arbetets yrkesdomän. Att kuratorn eventuellt hade varit inkopplad i ett elevärende framgår ibland då skolsköterskan antecknat i journalen att hon rekommenderat eleven att prata med kuratorn. I andra fall är kuratorns delaktighet tydlig genom formella elevhälsodokument som protokoll från möten, beslut om insatser och åtgärdsplaner. Om de formella dokumenten är kompletta, kan vi inte avgöra även om vi i viss mån med hjälp av datumhänvisningar mellan möten och dokument kan följa ett ärende. Vi har bara i något enstaka fall fått anteckningar från kuratorns arbete utöver formella handlingar.

För lärarkårens del ska betygsättningen dokumenteras medan kraven på pedagogisk dokumentation i övrigt har varierat över tid och dessutom tycks variera vad gäller arkivering och därmed tillgänglighet i efterhand för forskning. Medan vissa skolor bara skickat årsbetyg har vi rikligt material från andra som ifyllda tester och detaljerade ämnesvisa systematiska kommentarer från både eleven själv och lärarna.

Resultat del 2. Att tolka dokumentationens innehåll

Att ta reda på när skolor upptäcker att elever har problem på grund av föräldrars missbruk och på vilket sätt de får kännedom om det, kan vara viktigt för att bedöma skolors förmåga att tidigt upptäcka problemen och om eventuell förstärkning av kompetens behövs för att främja det (jfr Elgán & Leifman, 2010). Är upptäckt kopplat till elevers skolproblem? Vilka om några åtgärder har följt på upptäckt? Utifrån ovan presenterade teoriram och tidigare studier om skolsköterskors och kuratorers dokumentation framstår det som osäkert om skolans dokumentation på ett tillförlitligt sätt kan svara på frågan om och när skolan upptäckt att en elev har föräldrar med missbruksproblem. Dessutom finns det som nämnts i förra delen luckor i dokumentationen om vissa elever.

Kuratorernas tidigare begränsade skyldighet att dokumentera, i kombination med det som i en studie getts exempel på om deras inställning till dokumentation (Edlund et al., 2011), talar för att vi bara marginellt kan få svar på frågan om tidpunkt för upptäckt i kuratorernas dokument. Det är bara i formella dokument som kuratorn förmedlat att skolan hade kännedom om föräldrars missbruk. I en text skriver kuratorn utifrån ett omfattande utredningsarbete sent i elevens skolgång om elevens problematik och av texten framgår att kunskap om föräldrarnas missbruk funnits på skolan, men från när och hur skolan fick kännedom framgår inte. Eftersom det inte är osannolikt att en elev som blir föremål för formella elevhälsobeslut kan ha haft problem under en tid innan dess och att skolpersonal kan ha haft kännedom om föräldrars missbruk tidigare, är de här dokumenten alltså en osäker källa för att bedöma hur tidigt skolan har upptäckt föräldrars missbruk.

Vi kan alltså inte utesluta att det även på de skolor som skickat omfattande material har funnits minnesanteckningar hos kuratorn som vi inte fått ta del av, och där missbruksproblemet nämnts.

En liknande problematik gäller skolsköterskan. Hen har en skyldighet att dokumentera som också ska omfatta elevens familjesituation, och vi ser uppgifter i termer av civilstånd, om eleven när föräldrarna är separerade har umgänge med den förälder eleven inte bor hos och likaså kan utländsk bakgrund framgå. I en del journaler beskrivs även familjeproblem och negativa omdömen om föräldrar från elever till skolsköterskan, liksom uppgifter om elevers psykiska ohälsa, sociala problem i skolan och övergrepp i familjen, alltså även sådant som skolsköterskor enligt Clausson (2008) kan se som problematiskt att skriva in i journalen. Men inte heller i de fallen nämns föräldrars missbruk annat än undantagsvis. När det nämns, kan beteckningen "etylproblematik" för en förälders alkoholmissbruk tolkas som tecken på en strävan att undvika ett stigmatiserande/lättillgängligt språkbruk. I några fall anges då tidpunkt och källor till uppgiften om föräldrarnas missbruk, som att elevens mamma berättat att pappan har missbruksproblem. Det utesluter inte att det kan ha funnits en misstanke om missbruksproblemen tidigare. I något fall ges en oprecis tidsangivelse för uppgiften som "flera gånger tidigare". I flera fall framstår det som anmärkningsvärt att missbruksproblemen inte nämns tidigt, som för elever som är familjehemsplacerade redan före skolstart. Frågan skulle också ha kunnat aktualiseras när det framgår att en sådan elev mår psykiskt dåligt och har omfattande skolsvårigheter, men någon problematik hos föräldrarna nämns inte alls eller först sent, och det fastän en koppling mellan skolsvårigheter och föräldrars missbruk är väl dokumenterad i forskning (Hjern et al., 2013). Vi kan även notera att det i ett fall där eleven har omfattande skolsvårigheter och ena föräldern beskrivs ha psykiska funktionshinder och framställs som mycket krävande och svårhanterlig för skolpersonalen, inte finns någon notering om föräldrarnas missbruk. Hänsyn till att föräldrarna kan kräva att få ta del av journaler är ett av de skäl skolsköterskor i tidigare forskning gett som anledning till att de undvikit att skriva ner känsliga uppgifter (Clausson, 2008). Det är begripligt att eventuell misstanke om missbruk inte noteras just i ett fall där föräldern är påstridig kring sina och elevens rättigheter. Vi kan också utifrån Claussons (2008) studier fråga oss om skolsköterskor undvek att skriva om missbruket för att socialtjänsten var inkopplad eller för att eleven skulle flytta till annan skola så att någon annan kunde antas ta ansvar för problemet.

Att inte dokumentera kännedom om föräldrarnas missbruk kan innebära ett problem i övergången mellan skolor om barn är utsatta på grund av brister i föräldraförmågan, eftersom skyddet av föräldrarnas integritet kan leda till att uppgifter som är viktiga för att kunna ge barnet skydd, stöd och hjälp inte framgår för den mottagande skolan. Brister i dokumentationen har även betydelse då den kan utgöra underlag för socialtjänstens utredning om eleven blir ett barnavårdsärende.

Samtidigt finns i flera journaler uppgifter som kan tänkas signalera att det kan finnas viktiga uppgifter att hämta genom muntlig kontakt med skolsköterskan. Skolsköterskan kan helt enkelt i en blankett ha satt ett kryss som markerar avvikande familjeförhållanden utan närmare förklaring. Det kan också stå uppgifter som att anmälan gjorts till socialtjänsten

eller att en förälder varit på behandlingshem utan att det framgår vilka problem som orsakat detta. Trots kravet på sekretess inom skolan kan det på motsvarande sätt till lärare signaleras att en elev har andra än pedagogiska problem då det i ett protokoll nämns att en elev gått hos kurator, om än inte varför. Dilemmat för de professionella är att å ena sidan med tanke på stigmatiseringsrisk och krav på integritetsskydd avstå från att dokumentera och å andra sidan ange uppgifter som behövs för att andra ska kunna agera.

Vi kan inte utesluta att skolsköterskan känt till en elevs föräldrars missbruksproblem. Sådana uppgifter kan för organisationens eget inre arbete ha hanterats enbart muntligt eller i form av senare utrensade minnesanteckningar.

Utredning och insats

Att vi har fullständiga elevhälsojournaler för flertalet elever, innebär att vi inte bara fått de allmänna hälsouppgifterna från hälsokontrollerna utan även uppgifter om skolsköterskans insatser under det löpande arbetet: vaccinationer, omplåstring och medicinering av mindre krämpor är återkommande liksom samtal med och råd till både elever och föräldrar, samtal med och remiss eller hänvisning till andra professionella med mera. Också skolläkarens insatser framgår här och om elever rekommenderats kontakt med kurator eller psykolog. Journalanteckningar är dock, som tidigare forskning konstaterat, kortfattade och fyllda med facktermer och förkortningar. Några tolkningar eller bedömningar av eventuella samband finns som regel inte utskrivet i journalanteckningarna. Kopplingen mellan en anteckning om en elevs värk och utdelning av värktablett får läsaren själv göra, vilket i sådana enkla fall inte är svårt, men att tolka in outtalade samband med föräldrars missbruk är mycket vanskligt.

Barns allergier, psykosomatiska besvär som värk, sömnsvårigheter och ätstörningar, är sådant som noteras i de journaler vi har fått. Det kan hänga samman med ett liv med föräldrars missbruk och de uttryck det tar sig som till exempel våld och andra övergrepp. Några sådana tolkningar eller misstankar förekommer inte i dokumentationen och de egna insatser och initiering av utredningar som svårare somatiska problem leder till, är enbart medicinska. Åter måste vi konstatera att vi inte från det här kan dra slutsatsen att skolan saknade kännedom om föräldrarnas missbruk eller att skolans insatser saknat koppling till missbruksproblematiken. Utöver det som noteras i journalen eller i formella dokument från kuratorn, kan det både ha förekommit antaganden om kopplingar till missbruket och insatser som direkt berör det, som föräldra- och elevsamtal, utan att det framgår av dokumentationen.

Av dokument från lärare och elevassistenter framgår att flera av de ungdomar vi intervjuat har problem i skolan och en del omfattande sådana. Det kan med tanke på de samband som forskningen konstaterat (Hjern et al., 2013), vara viktigt att utreda om och hur en elevs skolsvårigheter hänger samman med ett eventuellt missbruk hos föräldrarna, för att eventuella insatser ska adekvat adressera både elevens problem och familjeproblematiken bakom. Det finns annars risk att elevens situation inte förbättras. Det mönster som framträder är att skolorna agerar när elever får problem i skolan i form av svaga skolprestationer och/eller

avvikande beteende som frånvaro, störande uppförande, konflikter med andra elever och liknande. Fokus kan då läggas på att öka närvaron, upprätta disciplin, förbättra skolpresentationerna eller utreda eventuell diagnos. Det enda dokument vi fått från en skolpsykolog är en utredning om en elevs eventuella adhd-diagnos. Någon alternativ tolkning av elevens beteendeproblem, som koppling till föräldrars missbruksproblematik, prövas inte.

Vid svåra problem finns en rad dokument från möten mellan rektor, elevhälsopersonal, lärare, elev och förälder/familjehemsförälder. I de fall relationen till en förälder också ingår i problematiken – eleven med omfattande frånvaro stannar hemma med föräldrarnas goda minne, avbryter skoldagen för att gå hem, har under skoltid tät kontakt med föräldern via mobiltelefon – ligger fokus på stöd i skolarbetet och/eller disciplinering av eleven i skolan. Även då samtal med föräldern med fokus på stöd i föräldraskapet nämns, framgår inte någon kännedom om eller koppling av insatsen till missbruksproblem.

Ett tolkningsproblem som anknyter till diskussionen om formulärs begränsande effekt, är att protokoll kan ha en förmarkerad plats för vårdnadshavarens namnteckning. Vid noggrann läsning av flera dokument kan framgå att det är oklart vem den vuxna är som under-tecknat där. Är det en biologisk förälder, styvförälder eller familjehemsförälder? För att kunna bedöma vilken kontakt skolan haft med den förälder som har missbruksproblem är det viktigt att få klarhet i det.

Till sist kan vi nämna de fall då eleven själv enligt journalen bidragit med indikationer. Inför elevhälsosamtalet kryssade en elev i ett formulär för problem som skulle kunna referera till familjesituationen, men vi ser ingen notering om att och hur skolsköterskan eller någon annan följt upp det med eleven och vad det i så fall mer precist handlade om. Även när en elev anges öppet ha berättat om föräldrarnas missbruk, finns ingen notering om uppföljning av något slag. De fallen kan med tanke på vad vi redan upprepat flera gånger, inte tas till intäkt för att det helt saknats respons. Poängen är bara att det inte finns någon möjlighet att med säkerhet utifrån skoldokumenterna avgöra om så skett.

Sammanfattande diskussion

De resultat som presenterats i första delen om tillgänglighet reser en rad frågor. För det första kan vi konstatera att villkoren för tillgång till dokumentation från skolor för forskning om elever vars föräldrar har missbruksproblem, kan behöva klargöras och det gäller troligen även andra elever med någon form av familjeproblematik. Om samhället har infört ett system för etikprövning som grundas på en utifrån lagstiftning sammanvägd bedömning av värdet av att en viss forskning utförs och de risker det kan medföra, kan det tyckas orimligt att myndigheter på lokal nivå som berörs av forskning gör en egen etikprövning, som kan innebära att det tidigare godkännandet desavoueras.

Det tycks också behövas ett klargörande av skyldigheterna när det gäller dokumentation, arkivering och utlämning av uppgifter för forskningsändamål för ungdomsskolor som

bedrivs i privat regi, men med statliga medel. Eftersom privata skolor som konkurrensutsatta företag kan ha andra incitament för elevdokumentation än kommunala skolor, kan vi med utgångspunkt i Garfinkels (1989) resonemang anta att det finns systematiska skillnader mellan dem i dokumentationen, något vi dock inte fått möjlighet att utforska. Är det rimligt om enbart offentligt drivna skolor kan granskas av forskning? De här skillnaderna i villkor framstår som ett viktigt problem att åtgärda genom att i lagstiftning ställa likvärdiga krav på dokumentation, arkivering och samverkan med myndigheter, för att privata aktörer ska få tillstånd att driva en skola. Det finns ett regeringsförslag om att rätten att ta del av allmänna handlingar i tillämpliga delar även ska gälla fristående skolor (Backlund Högdin & Spånberger Weitz, 2017).

En ytterligare formell fråga är vilken rätt vårdnadshavare ska ha att få avgöra om uppgifter om barnen lämnas ut för forskningsändamål. Barn har enligt praxis och lagen om etikprövning av forskning som avser människor (SFS 2003:460) rätt att själva avgöra om de vill medverka i forskning. Här finns ett dilemma när det gäller uppgifter om barns föräldrar där barnets rätt att förmedla uppgifter om sin livssituation samtidigt innebär att uppgifter om föräldrarna lämnas ut, som de kan uppleva integritetskränkande. För barnens del kan just de mest integritetskränkande uppgifterna om föräldrarna vara de som är viktiga för dem att kunna förmedla.

Enligt Scott (1990) ska vi fråga oss om dokumentationen är autentisk, trovärdig och representativ. Vi har ingen anledning att betvivla dokumentationens autenticitet, alltså att de texter vi fått från skolorna är korrekta kopior av skolornas dokumentation om de elever vi frågat om. Vad gäller representativitet är vår forskningsfråga hur skolorna arbetat med de här eleverna. Det är en kvalitativ studie utan anspråk på statistisk generalisering. De källkritiska frågor som kan resas gäller fullständigheten, som vi visat brister i. Dessutom finns den problematik Garfinkel (1989) pekar på, nämligen att vad som dokumenteras i hög grad styrs och begränsas av organisationens interna syften. Utifrån de tidigare studierna av skolsköterskor kan till syftena höra att skydda föräldrars och elevers integritet och undvika spridning av stigmatiserande uppgifter. Skolors motstånd mot att lämna ut dokumentation för forskning och deras krav för att göra det, talar för att frågorna var viktiga för skolorna när det gäller elever vars föräldrar har missbruksproblem, vilket kan förstås utifrån att missbruk förknippas med skam och risk för stigmatisering.

Vi har inte tillgång till detaljerad etnografisk kunskap om de skolor vars dokumentation vi analyserar och kan därför inte dra säkra slutsatser om deras arbete med de utvalda ungdomarna, men utifrån både teoribildning och tidigare studier av skolsköterskor och skolkuratorer, kan vi föra en diskussion om de tolkningssvårigheter vi ser och som inte förklaras av den formella regleringen av skolors dokumentation. Den senare delen av artikeln pekar på svårigheterna i att genom enbart skriftlig dokumentation kunna se om, när och hur skolor uppmärksammar att en elev har en förälder med missbruksproblem och hur det kan påverka eleven. Likaså är det utifrån det tillgängliga materialet svårt att granska om skolor

som har kännedom om det tar relevanta initiativ till utredning och insatser för skydd, stöd och hjälp som ett led i sitt elevhälsouppdrag. Det väcker frågan om skolpersonalens skyldighet att dokumentera liksom om utformningen av formulär för att inhämta och dokumentera elevers psykosociala hälsa och sociala situation också utanför skolan. Den slutsats som kan dras är att med nuvarande förhållanden innebär skolors dokumentation och tillgängligheten av den för forskning ett i många fall otillräckligt underlag för slutsatser om hur skolor upptäcker och hanterar elever vars föräldrar har missbruksproblem. För att svara på den frågan behövs andra metoder än dokumentanalys. En möjlighet kan vara etnografiska studier där olika metoder kombineras (jfr Lundén & Näsman, 1980). En annan är som vi gjort i forskningsprojektet: att intervjua ungdomar i slutet av deras skoltid.

Sammantaget kan vi konstatera att variationen och otydligheten i de formella kraven på dokumentation, försvårar inblicken i skolors arbete med elever vars föräldrar har missbruksproblem och det också för barnen själva. Dessutom kan begränsningen i vilken dokumentation som följer eleven genom skolsystemet och som sparas väcka frågan vilka möjligheter barn har att i efterhand få reda på vad som skett eller inte skett med dem under skoltiden. Barns frågor om detta och förmåga att kritiskt granska dokumentation kan komma först efter avslutad skolgång, då det mesta av dokumentationen om dem gallrats bort. De tidsgränser för gallring som gäller kan därmed kritiseras, eftersom barn ur ett rättssäkerhetsperspektiv bör ha möjlighet att som unga vuxna ta reda på vad skolor gjort med dem under barndomen.

Referenser

- Backlund, Å. (2007) *Elevvård i grundskolan. Resurser, organisering och praktik*. Akademisk avhandling. Stockholm: Stockholms universitet.
- Backlund, Å., Högdin, S. & Spånberger Weitz, Y. (red.) (2017) *Skolsocialt arbete. Skolan som plats för och del i det sociala arbetet*. Malmö: Gleerups.
- Claussion, E. (2008) School health nursing. Perceiving, recording and improving schoolchildren's health. [<http://www.elevhalsan.se/cldocpart/571.pdf>. Hämtat: 2017-05-10.]
- Claussion, E.K., Köhler, L. & Berg, A. (2008) Ethical challenges for school nurses in documenting schoolchildren's health. *Nursing Ethics*, 15(1): 31–42.
- Claussion, E., Peterson, K. & Berg, A. (2003) School nurses' view of schoolchildren's health and their attitudes to document it in the school health record. A pilot study. *Scandinavian Journal of Caring Sciences*, 17(4): 392–398.
- Elldund Lennartsson, M. & Löfstedt Pramberg, A. (2011) *"Det är ett dilemma det där." En studie om skolkuratorers resonemang kring dokumentation i elevvårdsärenden*. Examensarbete. Kristianstad: Socionomprogrammet, Högskolan Kristianstad.
- Elgån, T. & Leifman, H. (2010) *Barn i missbruksmiljö. En studie kring policy och praktik på svenska skolor*. STAD, Rapport nr 43. [http://stad.org/sites/default/files/media/STAD-rapport-43_rev.pdf. Hämtad: 2017-05-08].
- Eriksson, M. & Näsman, E. (2011) *När barn som upplevt våld möter socialtjänsten. Om barns perspektiv, delaktighet och giltiggörande*. Stockholm: Gothia.

- Garfinkel, H. (1989 [1967]) *Studies in ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press.
- Goffman, E. (2010 [1963]) *Stigma. Den avvikandes roll och identitet*. Stockholm: Norstedts förlag.
- Heath, C. & Luff, P. (1996) Documents and professional practice. "Bad" organisational reasons for "good" clinical records. Conference: *Proceedings of the Conference on Computer Supported Cooperative Work*. Boston: ACM Press, s. 354–363.
- Hjern, A., Berg, L., Rostila, M. & Vinnerljung, B. (2013) *Barn som anhöriga. Hur går det i skolan*. Rapport 2 i projektet "Barn som anhöriga". Stockholm: CHES, Stockholms universitet/Karolinska Institutet.
- HSLF-FS 2016:40. *Journalföring och behandling av personuppgifter i hälso- och sjukvården. Handbok vid tillämpningen av Socialstyrelsens föreskrifter och allmänna råd* (2017). Stockholm: Socialstyrelsen. [http://www.socialstyrelsen.se/Lists/Artikelkatalog/Attachments/20494/2017-3-2.pdf. Hämtat: 2017-05-11].
- HSLF-FS 2016:40. *Socialstyrelsens föreskrifter och allmänna råd om journalföring och behandling av personuppgifter i hälso- och sjukvården*.
- Isaksson, C. (2016) *Den kritiska gästen: En professionsstudie om skolkuratorer*. Akademisk avhandling. Umeå: Umeå universitet.
- James, A. & James, A. (2004) *Constructing childhood. Theory, policy and social practice*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Lindelow Sjö, E. & Gustafsson, U. (2011) *Bevara eller gallra. Gallringsråd för kommuners, landstings och regioners utbildningsväsende*. 4 uppl. Stockholm: SKL Kommentus Media.
- Lipsky, M. (1980) *Street-level bureaucracy. Dilemmas of the individual in public services*. New York: Russel Sage Foundation.
- Lundén, A. & Näsman, E. (1973) *Stämplingsprocessen*. Stockholm: Prisma.
- Lundén, A. & Näsman, E. (1980) *Elevvård till vems bästa. En sociologisk närstudie av beslutsfattandet i en grundskolas elevvård*. Stockholm: Prisma.
- Läroplan för grundskolan, förskoleklassen och fritidshemmet 2011*. Stockholm: Skolverket. [http://www.skolverket.se/sb/d4166/a/23894. Hämtat: 2017-05-11].
- Näsman, E. (2014) Perspektiv på barns delaktighet som anhöriga. I: *Barns rätt som anhöriga. Om att göra barn delaktiga*. Stockholm: Stiftelsen Allmänna Barnhuset.
- Qvortrup, J. (1994) Childhood matters: An introduction. I: J. Qvortrup, M. Bardy, G. Sgritta & H. Wintersberger (red.) *Childhood matters. Social theory, practice and politics*. Aldershot: Avebury, 1–23.
- Scott, J. (1990) *A matter of record. Documentary sources in social research*. Cambridge: Polity Press.
- SFS 1949:105. *Tryckfrihetsförordningen*. [http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19490105.htm. Hämtat: 2017-05-09].
- SFS 1986:223. *Förvaltningslagen*. [http://www.notisum.se/rnp/SLS/LAG/19860223.HTM. Hämtat: 2017-05-09].
- SFS 1990:782 *Arkivlagen*. [http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/19900782.HTM. Hämtat: 2017-05-09].
- SFS 2003:460. *Lag om etikprövning av forskning som avser människor*. [http://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/lag-2003460-om-etikprovning-av-forskning-som_sfs-2003-460. Hämtat: 2017-05-10].
- SFS 2008:355. *Patientdatalagen*. [https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/patientdatalag-2008355_sfs-2008-355. Hämtat: 2017-05-11].
- SFS 2009:400. *Offentlighets- och sekretesslagen*. [http://www.notisum.se/rnp/sls/lag/20090400.HTM. Hämtat: 2017-05-09].
- SFS 2010:800. *Skollagen*. [http://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/skollag-2010800_sfs-2010-800. Hämtat: 2017-05-09].
- Vägledning för elevhälsan* (2016). 3 uppl. Stockholm: Socialstyrelsen och Skolverket.

Veronica Ekström

Gränssytor under förhandling

– om socialtjänstens ansvar för stöd till kvinnor som utsatts för våld i nära relationer

Boundaries under negotiation – social services' responsibility for support to women exposed to violence in close relationships

This article examines social workers' perceptions of the social services' mission and task as regards support for women who are subjected to violence in close relationships and where the social services are considered to be limited. The study is qualitative and based on interviews with 16 social workers in eleven municipalities. The interviews have been analysed with conventional content analysis. The analysis shows that the task or obligation of the social services can be formulated in two different ways: to offer support to women exposed or previously exposed to violence in close relationships, or to offer support to women who have left or intend to leave a relationship where they have been subjected to violence. In the analysis of social workers' descriptions of support they offer, as well as the boundaries for what is beyond the social services' responsibility, three levels can be identified. The first level, consisting of financial support, placements at women's shelters and a social worker to talk to, forms a sort of core for the work in the social services, which most, albeit to varying degrees, offer. The second level describes forms of enhanced support, and the third level describes such support which only a few state that they work with or where responsibility issues are more diffuse.

Veronica Ekström är socionom, fil.dr i socialt arbete och universitetslektor vid Ersta Sköndal Bräcke högskola.

Kontakt: veronica.ekstrom@esh.se

Inledning

I Sverige har socialtjänstens ansvar för att erbjuda stöd till våldsutsatta kvinnor förtydligats och förstärkts vid flera tillfällen sedan slutet av 1990-talet. Med utgångspunkt i Frasers (1989) teoretiska resonemang om behovstolkningar kan vi förstå denna utveckling som en kamp där våldsutsatta kvinnor – i synnerhet genom kvinnojoursrörelsen – har fått sina behov av stöd erkända. Dessa behov ska sedan förhandlas, omformuleras och konkretiseras i vad Fraser kallar det administrativa systemet. För att socialtjänsten ska kunna hantera frågan, måste den passa in i deras befintliga verksamhet. Det som började som en politisk kamp med krav på rättigheter för en utsatt grupp håller på att omvandlas till individuella behov som ska tillgodoses genom insatser från flera aktörer. I den här artikeln studeras förhandlingarna utifrån socialarbetares perspektiv och vad de konkret innebär för socialtjänstens stöd till kvinnor som utsatts för våld i nära relationer. Socialtjänstens konstruktion i kombination med socialarbetares höga grad av handlingsutrymme innebär att det framför allt är i det dagliga sociala arbetet som förhandlingarna avgörs. Enligt Lipsky (2010) kännetecknas gatubyråkrater, som socialarbetare, av en hög grad av handlingsfrihet i sitt arbete och deras relativa självständighet inom organisationen. Detta utrymme gör det möjligt för dem att tolka och anpassa politiska och administrativa beslut och i praktiken också att forma policy (Lipsky, 2010; Brodtkin, 2011; Evans & Harris, 2004). Med detta som utgångspunkt är det också socialarbetare som står i fokus för den här artikeln.

Artikels syfte är att analysera innebörden av socialarbetares förhandlingar om vad socialtjänstens uppgift gentemot kvinnor som utsatts för våld i nära relationer ska vara. I artikeln undersöks socialarbetares uppfattningar om socialtjänstens uppdrag och uppgift vad gäller stöd till kvinnor som utsatts för våld i nära relationer och var gränserna för socialtjänstens ansvar anses gå.

Tidigare forskning

Socialarbetare och socialt arbete har kritiserats för att inte hantera våld mot kvinnor på ett adekvat sätt. Haeseler (2013) menar exempelvis att stödet inte är tillräckligt holistiskt för att kunna möta våldsutsatta kvinnors komplexa behov. För kvinnor med tidigare negativa upplevelser av socialtjänsten kan det vara svårt att be om hjälp (Ekström, 2015; Weisz, 2005). På liknande sätt kan det vara för kvinnor som inte ser sig själva som en del av socialtjänstens målgrupp (Ekström, 2015). Enligt Keeling och van Wormer (2012) kan socialarbetare bidra till våldsutsatta kvinnors känsla av maktlöshet.

Tidigare studier har visat att socialtjänsten tenderar att fokusera på kvinnor med barn (Hammerin, 2010; Ljungwald & Svensson, 2007). Agevall (2012) påpekar dock att våldsutsatta kvinnor kan känna sig ifrågasatta i samband med socialtjänstens barnavårdsutredande arbete, vilket kan bli ett hinder för stöd till kvinnan.

Socialtjänstens stöd till våldsutsatta kvinnor studeras specifikt i avhandlingen *Det*

besvärliga våldet (Ekström 2016). Där framkommer att skyddat boende, ekonomiskt stöd, praktiskt stöd och stödsamtal/ behandling är insatser som i varierande grad erbjuds våldsutsatta kvinnor. Frågor som rör bostad på olika sätt lyfts fram som centrala och svåra för socialarbetarna att lösa. Socialarbetarna beskriver aspekter av bostadsproblematik hos vissa av de våldsutsatta kvinnorna. Detta sammanfattas i termer av *skyddsbehov* (när det finns en hot- eller risksituation och kvinnan behöver gömma sig för mannen), *stödbehov* (när kvinnan mår så pass dåligt att hon inte klarar av eller bör bo ensam) och *bostadsbehov* (när kvinnan helt enkelt behöver flytta från den våldsamme mannen). Dessa tre typer av behov utesluter inte varandra. En våldsutsatt kvinna kan ha behov av en eller flera typer och de kan också variera över tid. Kortsiktigt handlar det både om placeringar på skyddade boenden när det finns ett skyddsbehov, och om möjligheten att snabbt kunna lämna en relation där man blir misshandlad. Långsiktigt handlar det om möjligheten att ordna ett permanent boende.

Det område som kan beskrivas som stödsamtal eller behandling är det område där skillnaderna mellan kommunerna i studien är störst. I några kommuner erbjuder socialtjänsten kontakt med kvalificerade behandlare, kuratorer eller terapeuter. I andra kommuner finns inga sådana tjänster alls. Om inte kvinnorna placeras på skyddade boenden där det finns kvalificerat stöd att få, erbjuds således våldsutsatta kvinnor inte något samtalsstöd utöver det som den myndighetsutövande socialarbetaren kan ge inom ramen för utredningsarbetet.

Helmersson (2017) har i sin avhandling studerat kommunala specialistmottagningar för våld i nära relationer och kvinnojourer, med fokus på professionell inramning. Enligt Helmersson pågår en förskjutning från stödideal som handlar om kvinnofrigörelse mot mer behandlande stödideal, även om begrepp som *empowerment* fortfarande används i hög grad inom framför allt socialtjänstens verksamheter (se också Helmersson & Jönson, 2015). Helmersson menar också att den tydliga fokuseringen på behandlande samtal innebär att annat mer praktiskt inriktat stöd begränsas och nedprioriteras. Dessutom lyfter hon fram att det finns en risk att icke-svensktalande kvinnor sorteras bort eftersom de inte anses passa in i den behandlingsmodell som hennes intervjupersoner arbetar utifrån.

Ulmestig och Panican (2015) har intervjuat våldsutsatta kvinnor om deras erfarenheter av att ansöka om ekonomiskt bistånd från socialtjänsten. Deras studie visar att den ekonomiska tryggheten är viktig för att kvinnan ska kunna känna trygghet efter ett uppbrott från en man som utsatt henne för våld. Samtidigt visar Ulmestig och Panican att handläggningen och bedömningen varierar mellan olika socialarbetare, vilket skapar olika förutsättningar för kvinnor att få ekonomiskt stöd. I vissa fall prioriterar socialarbetarna kommunens ekonomi, vilket Ulmestig och Panican menar strider mot lagstiftningens intentioner. Såväl Ulmestig och Panican (a.a.) som Ekström (2016) pekar på stora variationer mellan kommuner och mellan socialarbetare i handläggningen av ekonomiskt bistånd.

I *Det besvärliga våldet* (Ekström 2016) framkommer att socialarbetarna har ett stort handlingsutrymme tack vare lagstiftningens utformning och relativt hög status bland lokala

politiker och chefer. Men både specialisering och brist på tillgängliga insatser begränsar handlingsutrymmet. Tre huvudstrategier för att hantera arbetsbelastningen identifieras: ökande krav på myndighetsbeslut, överföring av ansvar till andra och att ställa krav på de våldsutsatta kvinnornas agerande och inställning. Analysen av de intervjuade socialarbetarnas beskrivningar visar också stor organisatorisk variation mellan kommunerna, även om de flesta har någon form av specialiserade enheter eller personer bundna till specialisering. Kollegor, utbildning och handledning är faktorer som socialarbetarna betonar som viktiga för arbetet med kvinnor som utsatts för våld, ett socialt problem som beskrivs som speciellt och svårt. Olika organisationsformer och specialisering påverkar det stöd som socialtjänsten erbjuder våldsutsatta kvinnor.

Holmberg och Bender (2003) har visat att det finns en tendens bland lokala politiker och chefer inom socialtjänsten att hänvisa våld i nära relationer tillbaka till den privata sfären, även om det har definierats som en politisk fråga i ett nationellt sammanhang. Ansvaret för att erbjuda stöd till våldsutsatta kvinnor överförs till socialtjänsten eller enskilda socialarbetare, utan politiska direktiv (a.a.). Det medför en risk för att våldet kommer att neutraliseras och kvinnors utsatthet således att försummas (Mattsson, 2013).

Socialtjänstens formella ansvar

Skillnader i välfärdssystem påverkar de olika stödinsatser som anordnas i samhället, vilket innebär att våldsutsatta kvinnor i olika välfärdsstater har olika alternativ när det gäller var de kan söka hjälp och stöd (Strand Hutchinson & Weeks, 2004). I välfärdsstater, som de nordiska länderna, är statens roll central och socialpolitiska reformer är baserade på universella principer, jämfört med liberala eller konservativa välfärdsstater (Esping-Andersen, 1990). Välfärdssektorn i Sverige har haft en relativt liten, men viktig, frivilligsektor för vissa typer av utsatta grupper som våldsutsatta kvinnor, utsatta barn och hemlösa (Lundström & Svedberg, 2003). Även om socialtjänstens ansvar för att stödja våldsutsatta kvinnor har förstärkts, har även kvinnojourernas lokala arbete lyfts fram som viktigt (Ekström, 2012).

Socialtjänstens arbete regleras i socialtjänstlagen (SFS 2001:453). Lagstiftningen bygger på rätten till självbestämmande och ger kommunerna relativt stor autonomi i utformningen av hur målen i lagen ska nås. Det är socialnämnden, det vill säga lokala politiker, som adresseras i lagtexten, inte socialarbetare eller socialtjänsten. Många beslut är dock i praktiken delegerade till de yrkesverksamma. En viktig aspekt när socialtjänstlagen ursprungligen beslutades, var helhetsperspektivet (Pettersson, 2014). Svensson och Åström (2013) hävdar dock att efterföljande reformeringar av lagen har minskat betoningen på helhetsperspektiv. Den nuvarande lagstiftningen nämner flera specifika målgrupper: barn, äldre, personer med funktionsnedsättning, missbrukare, anhörigvårdare, skuldsatta och brottsoffer. Våldsutsatta kvinnor är särskilt framlyfta i den sistnämnda kategorin och det framgår att socialnämnden bör ägna särskild uppmärksamhet åt kvinnor som är eller har varit utsatta

för våld eller andra övergrepp av närstående och kan vara i behov av stöd och hjälp för att förändra sin situation (5 kap. 11 § SoL). År 2014 utfärdade Socialstyrelsen nya bindande föreskrifter om ärenden som handlar om våld i nära relationer (SOSFS 2014:4). De bindande föreskrifterna berör i huvudsak formaliseringen av utredningar och riskbedömningar, inte vad stödet bör bestå av. Dock finns det angivet i form av allmänna råd att socialnämnden bör erbjuda information, stödsamtal, hjälp att ordna stadigvarande boende, stöd i föräldraskap, förmedling av kontakter med frivilligorganisationer och andra myndigheter.

Gatubyråkrater och handlingsutrymme

Enligt Lipsky (2010) kännetecknas gatubyråkrater – som lärare, poliser, socialarbetare och andra offentligtanställda – av en hög grad av handlingsfrihet och självständighet. Otillräckliga resurser, en ökande efterfrågan på tjänster, vaga eller motstridiga mål och förväntningar samt icke-frivilliga kunder/klienter är andra viktiga aspekter som påverkar gatubyråkraters arbetsvillkor. Handlingsutrymmet är nödvändigt för att kunna hantera de komplexa och varierande situationer som uppstår i arbetet med de människor gatubyråkraterna har till uppgift att arbeta med. Det är dock viktigt att betona att handlingsutrymme varken är bra eller dåligt (Evans & Harris, 2004). Resultatet beror på hur gatubyråkraterna använder det och vilken typ av resultat vi definierar som bra eller dåligt. Gatubyråkraters handlingsutrymme ska inte betraktas som konstant, utan någonting som varierar mellan olika kategorier av gatubyråkrater. Till exempel inverkar yrkesstatus på graden av handlingsfrihet och har också en inverkan på förhållandet mellan chefer och arbetstagare (Evans, 2011).

Enligt Lipsky (2010) utvecklar gatubyråkrater strategier för att hantera den obestämbarhet som omgärdar deras arbete. För det första utvecklar de rutiner i arbetet som tenderar att begränsa efterfrågan, maximera användandet av tillgängliga resurser och få klienterna att efterleva myndighetens procedurer. De organiserar sitt arbete för att finna en lösning inom de resursmässiga restriktioner de möter. För det andra modifierar de definitionen av sitt arbete, så att klyftan mellan tillgängliga resurser och mål minskas. För det tredje modifierar de uppfattningen av människorna – klienterna – de arbetar med för att minska klyftan mellan sina prestationer och mål.

Med tanke på ökade krav om standardisering och politisk styrning är det rimligt att i viss mån justera synen på gatubyråkraters handlingsutrymme. Dock har det i Ekströms (2016) studie visats att socialarbetare inom fältet våld i nära relationer har ett relativt stort mått av handlingsutrymme. I den här artikeln har Lipskys teori om gatubyråkrater varit utgångspunkt för valet att studera just socialarbetare. Deras handlingsutrymme och deras möjlighet att göra gränsdragningar och skapa policy är central för att förstå innebörden av socialarbetares förhandlingar om vad socialtjänstens uppgift gentemot kvinnor som utsatts för våld i nära relationer ska vara.

Metod

Empiriskt material

Artikeln bygger på semi-strukturerade intervjuer med sexton socialarbetare. Samtliga är kvinnor, men de arbetar i olika kommuner som skiljer sig i både befolkning och storlek. Den minsta ger stöd till cirka tio kvinnor per år medan en av de största kommunerna ger stöd till 350 kvinnor per år. Sju av socialarbetarna arbetar på särskilda enheter för våld i nära relationer och resterande har sin organisatoriska tillhörighet på en av individ- och familjeomsorgens övriga enheter, till exempel försörjningsstödsenheten eller missbruksenheten. Tre av socialarbetarna arbetar enbart med våld i nära relationer, men är ensamma i sin kommun och tillhör alltså inte en särskild enhet för våld i nära relationer (IP4, IP11 och IP12 i tabellen nedan). I tabellen nedan beskrivs de sexton socialarbetarna samt deras organisatoriska tillhörighet samt om de huvudsakligen arbetar med myndighetsutövning (M) eller renodlat stöd (S).

Tabell 1. Beskrivning av intervjupersonerna i studien.

Nr	Kommunstorlek	Organisatorisk tillhörighet	M/S	Nr	Kommunstorlek	Organisatorisk tillhörighet	M/S
IP1	Storstad	Kvinnovåldsenhet	S	IP9	Medelstor stad	Missbruksenhet	M
IP2	Storstad	Kvinnovåldsenhet	S	IP10	Medelstor stad	Försörjningsstödsenhet	M
IP3	Storstad	Barnenhet	M	IP11	Medelstor stad	Kvinnovåldsansvar	M
IP4	Storstad	Kvinnovåldsansvar	M	IP12	Medelstor stad	Kvinnovåldsansvar	M
IP5	Storstad	Kvinnovåldsenhet	M	IP13	Medelstor stad	Kvinnovåldsenhet	M
IP6	Storstad	Kvinnovåldsenhet	M	IP14	Medelstor stad	Kvinnovåldsenhet	S
IP7	Mindre ort/ landsbygd	Försörjningsstödsenhet	M	IP15	Medelstor stad	Försörjningsstödsenhet	M
IP8	Mindre ort/ landsbygd	Öppenvård	S	IP16	Medelstor stad	Kvinnovåldsenhet	S

M = myndighetsutövning, S = stöd, arbete utan myndighetsutövning i tjänsten. Deltagarna som arbetar i storstäder gör det i samtliga fall i en kommunal del eller en stadsdel (beroende på kommunens uppdelning).

Intervjuerna genomfördes i två steg. Det första steget, som består av tre intervjuer, utgjorde en pilotstudie. Efter analysen av de tre första intervjuerna intervjuades ytterligare tretton socialarbetare. I fyra av kommunerna har flera socialarbetare intervjuats, och i en av dessa gjordes en gruppintervju där två socialarbetare intervjuades tillsammans. Det är således sexton socialarbetare som har intervjuats från elva olika kommuner.

Enligt Patton (1987) utgör grunden för kvalitativa studier ett målmedvetet urval (se också Creswell, 2013, för ett liknande resonemang). Styrkan i målmedvetna urval handlar om att välja informationsrika fall för att studera grundligt (Patton, 1987). Baserat på de tre pilotintervjuerna identifierades organisationsform, det vill säga graden av specialisering, som en viktig faktor för att få variation i materialet. En förfrågan om att få intervju socialarbetare om socialtjänstens arbete med kvinnor som utsatts för våld i nära relationer skickades via e-post till ett tjugotal stadsdelar/kommuner. Den valda konstruktionen ger materialet bredd, vilket bedömdes som viktigt eftersom det finns få studier om socialtjänstens arbete inom detta område. Det bör dock påpekas att förfarandet har resulterat i ett empiriskt material som består av personer som har mer erfarenhet av att arbeta med ärenden som handlar om våld i nära relationer än den genomsnittliga socialarbetaren antagligen har. Eftersom urvalet inte har gjorts för att vara representativt för alla kommuner eller alla socialarbetare, kan resultaten inte användas för till exempel uttalanden om hur vanliga eller hur stora skillnaderna är. Studien kan bara beskriva och analysera skillnader och aspekter av dessa skillnader. Pilotstudien genomfördes under våren 2014 och de återstående intervjuerna genomfördes under perioden oktober–december 2014.

Inför den första intervjun utvecklades en halvstrukturerad intervjuguide med öppna frågor baserade på tidigare studier (Ekström, 2012; Ekström, 2015; Ekström & Berg, 2008). Efter analysen av de tre pilotintervjuerna gjordes vissa mindre justeringar av intervjuguiden. Exempel på frågor som använts är: Vilken typ av problem är mäns våld mot kvinnor? Vad är socialtjänstens ansvar i samband med detta problem? Vilken typ av stöd erbjuder ni? Hur skiljer sig behoven mellan olika grupper av kvinnor? I den här artikeln fokuseras dock enbart analysen kring de svar som handlar om gränsdragningar och krav. Intervjuerna varade cirka 60 minuter, spelades in digitalt och har transkriberats ordagrant av författaren.

Analysförfarande

Malterud (2001) påpekar att analysen av kvalitativ forskning måste vara noggrann, väl förberedd och dokumenterad. Att använda en pilotstudie har underlättat detta. Analysen i artikeln har gjorts genom konventionell innehållsanalys (Hsieh & Shannon, 2005). Det första steget var att läsa alla intervjuer i sin helhet från början till slut. Därefter matades intervjuerna in i ett program för kvalitativ analys (Open Code 04:02). Intervjuerna lästes på nytt, denna gång ordagrant, rad för rad, och uttalanden kodades kontinuerligt. Koderna utvecklades under arbetet. Exempel på, för den här artikelns analys, relevanta koder är till exempel "krav", "bostad", "socialtjänstens uppgift", "kvinnans eget ansvar". Efter den första

kodningen upprepades förfarandet för att verifiera att de koder som utarbetats senare inte missats i de tidigare kodade intervjuerna. Det sista steget var att sammanfoga koder i kategorier (eller synteser som de kallas i Open Code). Kategorierna som utvecklades kom att handla om två huvudsakliga teman: vem som har rätt till stöd och gränsdragningar vad gäller socialtjänstens uppgift. De två temana kommer att styra resultatredovisningen i den här artikeln. Kodningen och kategoriseringen gör att materialet kan läsas både som enstaka intervjuer (vertikal analys) och utifrån olika teman tillsammans (horisontell analys) (Thomsson, 2002).

Studiens tillförlitlighet

Graneheim och Lundman (2004) identifierar tre begrepp i relation till tillförlitlighet i kvalitativ forskning: *trovärdighet*, *pålitlighet* och *överförbarhet*. Deltagarna i den här studien arbetar på olika platser, med olika uppgifter och under olika förhållanden, vilket bidrar till en spridning och en bredd i deras svar. Citat har lyfts fram i artikeln för att öka trovärdigheten. Intervjuer, bearbetning och analys har alla ägt rum under loppet av ett år, vilket ökar pålitligheten, enligt Graneheim och Lundman (a.a.). En annan aspekt av pålitligheten är det empiriska materialets storlek, eftersom omfattande empiriska material kan innebära en risk för inkonsekvens vid insamlingen (a.a.). Studien består av semi-strukturerade intervjuer med sexton deltagare, vilket har resulterat i ett ganska stort empiriskt material – sett ur ett kvalitativt perspektiv. Samtidigt är materialet inte så stort att det är omöjligt att överblicka. För att underlätta läsarens bedömning av studiens överförbarhet, det vill säga i vilken mån studiens resultat kan överföras till andra sammanhang, har jag försökt att redogöra för det empiriska materialet och studiens metod så grundligt som artikelformatet tillåter.

Etiska överväganden

Studien innehåller inte känsliga personuppgifter och omfattas därför inte av kravet på etikprövning. Vetenskapsrådets (2011) krav har följts. Socialarbetarna deltar frivilligt och har fått information om studiens syfte. De deltar anonymt, varför uppgifter om vilka kommuner de arbetar i och en del andra detaljer som kan avslöja deras identitet har tagits bort. De har informerats om att de kan avbryta sin medverkan när som helst och har också fått information om hur intervjumaterialet ska användas och rapporteras.

Resultat

I analysen av intervjuerna med socialarbetarna har två huvudsakliga temaområden identifierats i anslutning till artikelns syfte: a) vem som har rätt till stöd och b) vad socialtjänstens uppdrag anses vara. Först redovisas analysen kring vem som har rätt till stöd. Därefter diskuteras vad socialtjänstens uppdrag anses vara i termer av gränsdragningar för stödets innehåll. Analysen har utmynnat i tre olika "nivåer" av stöd och de diskuteras i var sitt avsnitt.

Socialtjänst för alla?

Ett sätt att definiera sitt, eller socialtjänstens, uppdrag är att dra gränser kring vilka klienter som har rätt till stöd. Utifrån Lipsky (2010) kan det förstås både som ett sätt att begränsa efterfrågan och som ett sätt att modifiera uppfattningen av klienterna för att minska klyftan mellan sina prestationer och mål. De socialarbetare som har intervjuats beskriver få begränsningar för att en våldsutsatt kvinna ska kunna få stöd. Flera av dem är tvärtom måna om att poängtera att de finns till för alla och att de inte utestänger någon. Ingen kräver till exempel att kvinnan ska ha gjort en polisanmälan, även om en av dem säger att hon vet att praxis i den frågan varierar mellan kommuner. Några av socialarbetarna nämner ett område där kvinnans agerande påverkar rätten till stöd: hennes inställning till relationen med den våldsutövande mannen. I en av stadsdelarna beskriver socialarbetaren att de inte arbetar med kvinnor som inte vill lämna mannen:

IP5: I vår verksamhet jobbar vi ju till exempel inte med kvinnor som är ambivalenta i om de ska lämna eller inte. Utan vi säger så här: du är välkommen hit när du har bestämt dig för att lämna din man. [...] För vi kan inte, vi tycker att vi jobbar, liksom upprätthållande om vi börjar jobba med kvinnor som inte vet om de vill lämna eller inte. Eller att man blir deras soptunna. Att de får stryk och så kommer de en gång i veckan och gråter ut över det och så går de hem och får stryk... alltså, då kan vi bidra till att upprätthålla den relationen för att det känns bättre att gå och snacka hos soc.

Som citatet visar är socialarbetaren dock noga med att påpeka att kvinnan alltid är välkommen tillbaka vid ett senare tillfälle. Ett par andra socialarbetare beskriver liknande gränsdragningar, även om de kan tolkas som inte riktigt lika skarpa. Några säger att de inte arbetar med ambivalenta kvinnor eller att de, som i citatet nedan, vill se en "rörelse" i inställningen hos kvinnan. Citatet nedan är ett exempel på hur det uttrycks:

IP6: Man behöver inte ha bestämt sig, men man behöver ha någon slags rörelse. Vi ställer inte riktigt upp på att man kommer hit och så får man ångestdumpa och vi blir som en krycka så man orkar en vecka till. Så kommer man hit och så *ångestdumpar* man igen.

Begränsningar i form av att kvinnor ska ha lämnat mannen eller åtminstone vara i någon sorts "rörelse" återfinns dock inte hos alla socialarbetare. I citatet nedan beskriver en socialarbetare hur de resonerade när stödenheten för våldsutsatta kvinnor bildades. De har aktivt valt att inte begränsa insatserna:

IP4: Redan när vi började så sa vi att de ska kunna gå in och jobba med en person även om den lever kvar i en relation eller om de inte har gjort en polisanmälan och även om man kanske redan har lämnat och vill ha stöd.

Samma socialarbetare resonerar om vart gränserna för socialtjänstens uppdrag går och illustrerar att frågan inte är självklar, utan någonting som socialarbetarna lokalt sätter gränser kring:

IP4: Det är ju ibland svårt att se var gränserna går för socialtjänstens uppdrag. Har vi ett tydligt ansvar för att bevilja skyddat boende bara när någon är hotad eller bara när någon vill lämna eller bara ... eller har vi ett större ansvar [...] det kan ju också vara svårt att se gränserna. Ska vi motivera? Om någon ändå vill komma hit så tycker nog jag att vi har ett ... vi har velat ta det här ansvaret i alla fall.

Socialarbetaren ovan förespråkar att alla som vill ha stöd ska få det. Hon resonerar också om huruvida socialtjänsten också har ett ansvar för att motivera kvinnor att ta emot stöd. Baserat på ovanstående kan två huvudsakliga linjer skönjas. Socialtjänstens uppdrag som *antingen* att erbjuda stöd till kvinnor som utsätts eller har utsatts för våld i nära relationer, *eller* att ge stöd till kvinnor som har lämnat eller står i begrepp att lämna en relation där de blivit utsatta för våld.

Den senare linjen blir ett sätt att begränsa sitt uppdrag och därmed också begränsa efterfrågan. Att modifiera vilka kvinnor de arbetar med blir också ett sätt att minska diskrepansen mellan sina prestationer och det man uppfattar som sina mål. En av socialarbetarna säger till exempel att målet med deras verksamhet är att våldet ska upphöra, och att arbeta med kvinnor som inte bestämt sig för att lämna mannen gör det ju svårare att leva upp till detta.

Socialtjänstens uppdrag – innehåll och gränsdragningar

Vad är det då socialtjänsten ska göra, enligt de intervjuade socialarbetarna? Som beskrivits tidigare arbetar socialarbetarna i kommuner som är olika stora och där givetvis också befolkningen och behoven varierar. Det kommunala självstyret i Sverige innebär bland annat att socialtjänsten kan och bör anpassa sin verksamhet utifrån lokala behov och förutsättningar. Det är dock inte entydigt så att stödet till våldsutsatta kvinnor förefaller vara lokalt anpassat utifrån någon djupare analys av våldsutsatta kvinnors behov (Ekström, 2016). I analysen av socialarbetarnas beskrivningar av innehållet i stödet de erbjuder samt gränsdragningarna kring vad som faller utanför socialtjänstens ansvar kan tre nivåer identifieras. Den första nivån utgör en sorts kärna i socialtjänstens arbete som de flesta – om än i varierande grad – erbjuder. Den andra nivån beskriver former av utökad stöd och den tredje nivån beskriver sådant stöd som endast ett fåtal beskriver att de arbetar med eller där ansvarsfrågorna är mer diffusa. I den följande delen av artikeln diskuteras de tre nivåerna utifrån de intervjuade socialarbetarnas beskrivningar.

Nivå 1 – skydd, ekonomi och samtal

Sett till de intervjuade socialarbetarnas beskrivningar kan skyddat boende (och i viss mån andra kortsiktiga bostadslösningar), ekonomiskt bistånd och enklare stödsamtal identifieras som en slags kärna som beskriver socialtjänstens uppgift. I intervjuerna finns en samstämmighet om att det är socialtjänstens uppgift och att man också i någon mån erbjuder våldsutsatta kvinnor detta. Det finns dock variationer i hur väl det fungerar och i vilken utsträckning till exempel våldsutsatta kvinnor beviljas ekonomiskt bistånd eller om det går att hitta plats på ett lämpligt skyddat boende (se också Ekström, 2016, och Ulmestig & Panican, 2015, för liknande resonemang). Vad gäller de här kärnuppgifterna är det socialtjänsten som socialarbetarna ser som ansvarig, även om det i vissa fall bör ske i samarbete med andra som citatet nedan illustrerar:

IP11: Vi har ju också ett ansvar att hjälpa människor som är utsatta för hot och våld att hitta... alltså vara skyddade. Men vi vet ju också att polisen har ju ett *jättestort ansvar i det här*. Vi kan ju inte erbjuda skydd i den bemärkelsen som polisen kan. Men vårt ansvar är ju att om personen är i behov av skyddade boenden så är det vi som har ett ansvar att hjälpa dem med det. Men också i samarbete med polis och i samarbete med andra, kanske vanliga kvinnojourer men också utifrån vad kvinnan själv vill. [...] Vi kan ju inte tvinga någon att åka till ett skyddat boende. Vi kan bara göra den bedömningen.

Nivå 2 – mer kvalificerat och omfattande stöd

Om skydd, ekonomi och samtal utgör kärnuppgifter för socialtjänsten så kan en andra nivå konstrueras som handlar om uppgifter som i vissa kommuner ingår i det som socialarbetarna definierar som socialtjänstens uppgift. Det handlar om kvalificerat samtalsstöd, praktiskt stöd, samt risk- och farlighetsbedömningar. Inom de områdena är skillnaderna mellan olika kommuner och olika socialarbetare större. Inom de områdena är också gränsyterna gentemot andra aktörer ofta mer diffusa.

Variationen mellan kommunerna i studien när det gäller vilken form av samtal som våldsutsatta kvinnor erbjuds är stor. I några av kommunerna, i synnerhet sådana som har specialiserade enheter för stöd till våldsutsatta kvinnor, finns tillgång till ett mer kvalificerat samtalsstöd än det som enklare stödsamtal kan sägas utgöra. Det handlar om terapeuter, kuratorer eller annan personal som också i de flesta fall har tillgång till kvalificerad handledning med inriktning mot just våld i nära relationer. Det förekommer dock inte i samtliga kommuner. Socialarbetaren i citatet nedan beskriver hur de i stället försöker att hänvisa kvinnorna vidare:

IP5: Vi försöker hjälpa till att remittera och hitta olika sätt som, alltså kolla med psykologer och kuratorer och kris- och traumacenter och så, om vi tror att klienten vill framför allt ha kontakt. Men vi har ju ingen behandlarfunktion. Vårt primära mål med vår verksamhet är att få slut på våldet. Att kvinnan ska leva ett liv fritt från våld.

Socialarbetaren i citatet nedan arbetar på en särskild enhet för stöd till våldsutsatta kvinnor där den huvudsakliga inriktningen är samtalsstöd. Hon beskriver var hon uppfattar att gränsen går för socialtjänstens ansvar:

IP1: Vi remitterar ju dem till *öppenspsyki*. Eller till en kurator. Vi märker bland annat om en kvinna är suicidal eller väldigt deprimerad. Vi får ju se våra begränsningar. Vi är inte terapeuter eller psykologer utan vi jobbar med våldet och dess konsekvenser. Går det utanför det så får ju kvinnan komplettera.

Som framkommer i citatet ovan utgör med andra ord behandling en sorts gräns för när socialtjänstens ansvar upphör. Genom att definiera vilken yrkesroll hon och hennes kollegor inte har så skapas denna gräns.

En del av socialarbetarna beskriver stora behov av praktiskt stöd hos vissa kvinnor. Inte minst gäller det kvinnor som har bristande kunskaper om det svenska samhället. Praktiskt stöd kan innefatta en mängd olika saker som till exempel att fylla i blanketter, visa hur bankomaten fungerar, samordna kontakter. Huruvida socialarbetarna erbjuder praktiskt stöd och i vilken utsträckning varierar. Det verkar delvis bero på hur mycket tid som socialarbetarna har ställt till förfogande i relation till hur mycket tid den praktiska insatsen tar. Några av socialarbetarna är mer koncentrerade till stöd som ges på det egna kontoret och andra förefaller vara med rörliga.

Socialarbetarna fick frågan om det finns saker de inte gör i ärenden som handlar om våld i nära relationer. Det framkom inte många exempel på sådana saker, men det som flera nämnde var att hämta saker i kvinnans bostad. För socialarbetaren i citatet nedan blir frågan ett sätt att diskutera gränserna för socialtjänstens ansvar:

IP1: Vi hämtar inte saker i lägenheter. Det är en diskussion också på nationellt plan om vem som gör det så vi för den diskussionen här också. Den som är utredare har ett ansvar att rådda i det. Och det är ju ett problem. Och också att kanske lägga tillbaka det ... faktiskt ... på ... för vi måste ju också begränsa ibland. Vad ska socialtjänsten göra egentligen? Lägga tillbaka det på familjen att kanske någon släkting eller pappan får komma hit med grejer?

Risk- eller farlighetsbedömningar ska enligt Socialstyrelsens nya riktlinjer från slutet av 2014 alltid göras i utredningar om våld i nära relationer. Intervjuerna i den här studien gjor-

des precis efter att riktlinjerna hade börjat gälla. Flera av socialarbetarna beskriver att de redan arbetade med risk- eller farlighetsbedömningar. Några nämner att de precis börjat och ett fåtal säger att de egentligen inte arbetar med det ännu. Socialarbetaren i citatet nedan tillhör den sistnämnda kategorin och hon svarar på en fråga om de gör riskbedömningar:

IP9: Tanken är nog att vi ska göra det. Vi har inte blivit utbildade i att göra det, men det är något vi har efterfrågat. Vad jag har förstått så är det rätt svårt att göra en bra riskbedömning om det inte finns en polisanmälan. Då blir det bara utifrån det sociala. Men finns det en polisanmälan då underlättar det ju. Då gör ju polisen en riskbedömning med.

Som socialarbetaren påpekar finns en uppenbar gränsdragningsaspekt gentemot polisens ansvar vad gäller risk- och farlighetsbedömningar. En viktig aspekt är givetvis att långt ifrån alla kvinnor som socialtjänsten arbetar med har gjort en polisanmälan och de kvinnorna blir inte föremål för en riskbedömning hos polisen. Mot bakgrund av Socialstyrelsens formaliserade krav om att riskbedömningar ska genomföras kommer riskbedömningar antagligen att närma sig det som kallas den första nivån i den här artikeln, det vill säga utgöra en av kärninsatserna. I citatet nedan har socialarbetaren fått en fråga om för vems skull de gör säkerhetsbedömningar. Socialarbetaren ser det som ett redskap för både dem själva och för den våldsutsatta kvinnan:

IP1: Det är väl både för kvinnan och främst för vår skull. Som ett redskap. Vad har vi för ärenden framför oss? Vilka åtgärder behöver vi vidta?

Riskbedömningarna kan ha olika syften. De kan användas för att till exempel avgöra vilka som ska få plats på skyddat boende. De kan också användas som ett underlag i diskussionen med kvinnan.

Nivå 3 – bostäder, stöd i rättsprocess, identifiera våld och förebyggande arbete

Utifrån de intervjuer som artikeln baserats på finns också en tredje nivå av insatser som i vissa fall beskrivs som inom ramen för socialtjänstens uppgift. Det handlar om att ordna nya bostäder, ge stöd i rättsprocessen, identifiera våldsutsatta samt förebyggande arbete.

Många våldsutsatta kvinnor som socialtjänsten möter har behov av en ny bostad. Dilemmat för socialarbetarna är att de sällan har praktiska möjligheter att erbjuda detta (se också Ekström, 2016, för liknande resonemang). Det är bara ett fåtal av socialarbetarna som inte anser att bostadssituationen är ett problem. Det handlar då om att det är enkelt att få ett hyreskontrakt på orten eller att det kommunala bostadsbolaget har öronmärkt ett större antal lägenheter för socialtjänsten. Merparten av de intervjuade socialarbetarna pekar ut bostadsbristen som ett av de största hindren i deras arbete. De identifierar behov

hos kvinnorna, men saknar möjlighet att erbjuda annat stöd än att skriva intyg för social förtur (om det finns en bostadsförmedling som praktiserar social förtur) eller visa hur man söker andrahandsboende på internet.

IP6: Det som jag tycker är jobbigast, det är ju bostadsfrågan. Och att man ibland hamnar i ... när man tänker som mörkast ... hjälper vi eller stjälper vi? När du tar en kvinna och barn och plockar bort dem från hemmet och sedan inte kan hjälpa dem hela vägen ut.

Socialarbetaren i citatet nedan är ett exempel på när bostad inte anses falla inom ramen för socialtjänstens ansvar. I stället läggs ansvaret över på den enskilda kvinnan:

IP1: Det här med bostad är ju också någonting som vi ofta får förklara att vi har inga lägenheter utan vi kan visa dig hur du ska göra. Men det måste du sköta själv, boendet.

Även socialarbetaren i följande citat lägger över ansvaret för att ordna en bostad på den våldsutsatta kvinnan. Personalen på det skyddade boendet kan hjälpa kvinnan med hur hon ska formulera sig och socialarbetaren säger dessutom att det kan vara taktiskt om kvinnan berättar om sin situation när hon kontaktar olika hyresvärdar:

IP9: Vi har en lista med privata hyresvärdar som boendet delar ut. Sedan gäller det att kvinnan själv är aktiv och man märker om en kvinna är aktiv i sitt bostadssökande. Men visst, språket kan vara ett hinder. Då är det bra om det finns personal där [på det skyddade boendet, min anm.] som kan hjälpa till. Som kan skriva en liten sammanfattning och de kan vara tydliga med att berätta din situation för hyresvärderna. Ibland kan det faktiskt underlätta. De kanske tänker att då kanske de blir skrämde av min situation. Men en del vill höra sanningen.

Bostadsfrågan är svårlöst för socialarbetare som saknar konkreta verktyg för att hjälpa sina klienter. En konsekvens blir en känsla av maktlöshet eftersom frågans lösning ligger utanför den individuella socialarbetarens handlingsutrymme och även utanför socialtjänstens ansvar. Det blir ett ansvar som läggs på en diffus definition av samhället.

Stöd i rättsprocessen kommer framför allt upp i intervjuerna när socialarbetarna får en direkt fråga om det är någonting de gör och inte som ett svar på en mer generellt inriktad fråga om vad de ger för stöd till våldsutsatta kvinnor. En av socialarbetarna i studien arbetar i en kommun som ingår i ett kommunövergripande samarbete där särskilda socialarbetare utan myndighetsutövning ger stöd i samband med rättsprocessen. Ingen av de andra nämner någonting liknande. I vissa fall svarar socialarbetarna att de till exempel följer med på rättegångar eller följer med och gör polisanmälningar. I andra fall har svaren mer av karaktären att det är någonting man skulle kunna göra om kvinnan efterfrågade det, men

att man inte aktivt erbjuder det. Några av socialarbetarna beskriver att stöd i samband med rättsprocessen kan ges från brottsofferjouren eller kvinnojouren. Att följa med på polisförhör eller rättegångar är tidskrävande, vilket blir en förklaring till varför våldsutsatta kvinnor inte erbjuds den typen av stöd, vilket citatet nedan illustrerar. Socialarbetaren har fått frågan om de också följer med på polisförhör eller går med på rättegångar:

IP10: Vi har inte börjat med det än. När vi placerar dem på skyddat boende får de oftast hjälp via det skyddade boendet. Jag har inte utrymme.

Att identifiera våldsutsatta kvinnor är en aspekt som några av socialarbetarna framhäver som en uppgift för socialtjänsten. Ingen av socialarbetarna beskriver att de tillfrågar samtliga klienter om de varit utsatta för våld, men vissa av dem beskriver att det är ambitionen, till exempel genom att man använder Socialstyrelsens screeningverktyg Freda (kallas också för "kortfrågor" av socialarbetarna):

IP15: Lika mycket som vi pratar om din ekonomi och din hälsa så hör vi oss för hur du har det i din relation. Det är meningen att det ska bli en mycket mer naturlig del av vår frågearsenal. Men det finns sådana ärenden och det finns säkert sådana ärenden som inte får frågan i dag. [...] Men där tror jag Freda kan vara en jättepositiv effekt. Att vi identifierar många, många fler ärenden.

Även socialarbetaren i citatet nedan beskriver arbetet med att få personal att "våga fråga" som angeläget. Frågan som socialarbetaren svarar på handlar om socialförvaltningen där hon arbetar har någonting som kan beskrivas som att den förebygger våld:

IP10: Nu för tiden, vi har börjat informera till exempel att Freda kortfrågorna, att vi ska utbilda all personal. Jag och några andra enhetschefer, vi har en grupp och vi går igenom Freda-frågorna och sedan bokar vi tid med till exempel hemtjänstpersonalen eller äldreomsorgspersonal eller skolan. Så vi har börjat processen där. Att om någon misstänker att det är så man ska våga fråga. Sedan, det är bra att man i så tidigt skede frågar *så det blir inte så stor skada*.

Frågan som socialarbetaren i citatet ovan svarar på handlar egentligen om förebyggande arbete. Det är flera av dem som svarar på liknande sätt, det vill säga svar som snarare handlar om att informera om det stöd som socialtjänsten erbjuder. Att sätta upp affischer på olika språk i trapphus eller lägga broschyrer på vårdcentraler är liknande företeelser. Verksamhet som förebygger våld i nära relationer är sällsynt, enligt de intervjuade socialarbetarnas beskrivningar, men flera lyfter fram det som en viktig pusselbit som saknas. Socialarbetaren i citaten nedan uttrycker det på följande sätt:

IP7: Sedan skulle man ju önska att, alltså ett annat samarbete med skolan. Jobba med genusfrågor och sådana grejer. Att det finge mer utrymme kanske redan från dagis. De minsta pluttarna och uppåt. Om man nu ser på kommunen i stort och inte bara socialtjänstens arbete.

Socialarbetaren ovan nämner skolan som en viktig arena för ett förebyggande arbete. En annan socialarbetare (IP14) resonerar på liknande sätt och säger att det kanske till och med vore rimligt att omfördela resurser från socialtjänsten till skolan för att kunna göra någonting åt ”nästa generation”. Socialarbetaren i citatet diskuterar också förebyggande arbete och i citatet nedan synliggörs begränsningarna i socialtjänstens uppgift enligt henne:

IP1: Vi är ju slutstationen. Vi jobbar med konsekvenserna av det samhälle vi lever i. Vi jobbar med konsekvenserna av ett patriarkalt samhälle. Så vi måste jobba med att förebygga innan det ens uppstår. Det räcker inte med att plåstra om och städa upp längre.

Avslutande kommentarer

Innebörden av socialarbetares förhandlingar om socialtjänstens uppgift gentemot kvinnor som utsatts för våld i nära relationer har stått i fokus för analysen i artikeln. Baserat på ovanstående kan två huvudsakliga linjer skönjas: socialtjänstens uppdrag som att a) erbjuda stöd till kvinnor som utsätts eller har utsatts för våld i nära relationer eller b) ge stöd till kvinnor som har lämnat eller står i begrepp att lämna en relation där de blivit utsatta för våld. Analysen av innehållet i stödet och gränsdragningar utmynnar i tre olika nivåer där kortsiktigt skydd, ekonomiskt bistånd och enklare samtal utgör en slags kärna som de flesta av de intervjuade socialarbetarna förefaller vara överens om och också i någon mån erbjuder. Därutöver kan två ytterligare nivåer urskiljas där stödet blir mer kvalificerat och omfattande, men också ännu mer varierande mellan olika kommuner. Gränsdragningar görs gentemot den våldsutsatta kvinnans eget ansvar och andra myndigheter som polisen och psykiatrin, men även andra organisationer som exempelvis kvinnojourerna.

Analysen i artikeln pekar, i linje med tidigare forskning, på att det stöd våldsutsatta kvinnor erbjuds varierar stort och i praktiken innebär det också att vad våldsutsatta kvinnor har rätt till varierar beroende på var i landet som kvinnan bor och vilken socialarbetare hon möter (se t.ex. Ulmestig & Panican, 2015). Huruvida socialarbetarna anser att deras skyldighet innebär att de ger stöd till våldsutsatta kvinnor som inte har bestämt sig för att lämna mannen ställer dessa skillnader på sin spets.

Som tidigare nämnts har Lipsky (2010) identifierat tre strategier som gatubyråkrater använder för att hantera den obestämbarhet som omgärdar deras arbete. Lipsky beskriver dem i termer av rutiner i arbetet som begränsar efterfrågan, maximerar användandet av till-

gängliga resurser och som får klienterna att efterleva myndighetens procedurer. De justerar också definitionen av sitt arbete, så att klyftan mellan tillgängliga resurser och mål minskas samt modifierar uppfattningen av klienterna för att minska klyftan mellan sina prestationer och mål. Ett sätt att tolka resultaten i artikeln är att göra det utifrån ett perspektiv som tar sin utgångspunkt i att det handlar om strategier som gatubyråkrater utvecklar för att hantera sitt arbete. Att överföra ansvaret på andra – kvinnan själv, andra myndigheter eller andra organisationer – blir alltså en sådan strategi.

Socialtjänsten är inte ensam aktör på det fält som kan beskrivas som stöd till kvinnor som utsatts för våld i nära relationer. Olika aspekter av stödet har olika aktörer involverade. Det behöver i sig inte vara ett problem. Dilemmat som artikeln pekar på är att det finns en oklarhet kring när socialtjänstens ansvar upphör och någon annans ansvar tar vid. Inte minst gäller det när ansvaret läggs på den våldsutsatta kvinnan. I den här artikeln har socialarbetarnas gränsdragningar stått i fokus. Resultaten pekar på behovet av att studera vilka konsekvenser gränsdragningarna får. Vad innebär det till exempel för våldsutsatta kvinnor när ansvaret läggs på dem själva? Hur agerar andra aktörer som exempelvis polis eller psykiatri inom de områden där socialarbetarna anser att ansvaret inte är deras? Finns det området där stödet fallerar för att ingen uppfattar ansvaret som sitt?

Referenser

- Agevall, C. (2012) *Väldet och kärleken. Väldsutsatta kvinnors begripliggörande av sina erfarenheter*. Akademisk avhandling. Lund: Lunds universitet.
- Brodtkin, E. (2011) Policy work: Street-level organizations under new managerialism. *Journal of Public Administration and Theory*, 21: 253–277.
- Creswell, J.W. (2013) *Qualitative inquiry & research design*. Thousand Oaks: Sage.
- Ekström, V. (2012) Inte bara kvinna. Väldsutsatta kvinnor och deras behov av stöd – konstruktioner och komplikationer i svenskt offentligt tryck. *Retfaerd*, 35(3): 51–68.
- Ekström, V. (2015) Violence against women. Social services support during legal proceedings. *European Journal of Social Work*, 18(5): 661–674.
- Ekström, V. (2016) *Det besvärliga våldet. Socialtjänstens stöd till kvinnor som utsatts för våld i nära relationer*. Akademisk avhandling. Linköping: Linköpings universitet.
- Ekström, V. & Berg, L. (2008) *Utvärdering av Relationsvåldscentrum – första verksamhetsåret*. Stockholm: Ersta Sköndal högskola.
- Esping-Andersen, G. (1990) *The three worlds of welfare capitalism*. Cambridge: Polity Press.
- Evans, T. (2011) Professionals, managers and discretion. Critiquing street-level bureaucracy. *British Journal of Social Work*, 41(2): 368–386.
- Evans, T. & Harris, J. (2004) Street-level bureaucracy, social work and the (exaggerated) death of discretion. *British Journal of Social Work*, 34(6): 871–895.
- Fraser, N. (1989) *Unruly practices. Power, discourse and gender in contemporary social theory*. Cambridge: Polity Press.
- Graneheim, U.H. & Lundman, B. (2004) Qualitative content analysis in nursing research. Concepts, procedures and measures to achieve trustworthiness. *Nurse Education today*, 24(2): 105–112.

- Haeseler, L.A. (2013) Improving service practices. Collaborative care for women of abuse. *Journal of Evidence-Based Social Work*, 10(1): 10–18.
- Hammerin, A. (2010) Anställda reflekterar över individ- och familjeomsorgens organisering av stöd till kvinnor utsatta för våld – Gotlands kommun. Kalmar: Fokus Kalmar län.
- Helmersson, S. (2017) *Mellan systerskap och familjebehandling. (Om)förhandlingar inom ett förändrat stöd-fält*. Lund: Lunds universitet.
- Helmersson, S. & Jönson, H. (2015) The use of "empowerment" among organisations supporting victims of domestic violence in Sweden. *European Journal of Social Work*, 18(1): 51–64.
- Holmberg, C. & Bender, C. (2003) "Det är någonting speciellt med den här frågan". Umeå: Brottsoffermyndigheten.
- Hsieh, H.-F. & Shannon, S.E. (2005) Three approaches to qualitative content analysis. *Qualitative Health Research*, 15(9): 1277–1288.
- Keeling, J. & van Wormer, K. (2012) Social worker interventions in situations of domestic violence: What we can learn from survivors' personal narratives? *British Journal of Social Work*, 42(7): 1354–1370.
- Lipsky, M. (2010) *Street-level democracy. Dilemmas of the individual in public services*. Updated edition. New York: Russel Sage Foundation.
- Ljungwald, C. & Svensson, K. (2007) Crime victims and the social services. Social workers' viewpoint. *Journal of Scandinavian Studies in Criminology & Crime Prevention*, 8(2): 138–156.
- Lundström, T. & Svedberg, L. (2003) The voluntary sector in a social democratic welfare state. The case of Sweden. *Journal of Social Policy*, 32(2): 217–238.
- Malterud, K. (2001) Qualitative research. Standards, challenges and guidelines. *Lancet*, 358(9280):483–488.
- Mattsson, T. (2013) Motstånd och neutralisering. Kön, makt och professionalitet i arbetet med våld i nära relationer. *Socialvetenskaplig tidskrift*, (20)3–4: 150–167.
- Patton, M.Q. (1987) *How to use qualitative methods in evaluation*. Newbury Park: Sage Publications.
- Pettersson, U. (red.) (2014) *Tre decennier med socialtjänstlagen*. Malmö: Gleerups.
- SFS 2001:453 *Socialtjänstlag*.
- SOSFS 2014:4 *Våld i nära relationer*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Strand Hutchinson, G. & Weeks, W. (2004) Living conditions of women who experience violence from their partners. Norway and Australia comparisons. *Australian Journal of Social Issues*, 39(4): 393–407.
- Svensson, K. & Åström, K. (2013) The field of social regulation. How the state creates a profession. *Professions & Professionalism*, 3(2):1–16.
- Thomsson, H. (2002) *Reflexiva intervjuer*. Lund: Studentlitteratur.
- Ulmestig, R. & Panican, A. (2015) Socialt medborgarskap och möjligheten till ett självständigt liv. Ekonomiskt bistånd för kvinnor som har lämnat en våldsam partner. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 22(3–2): 323–340.
- Vetenskapsrådet (2011) *God forskningssed*. Stockholm: Vetenskapsrådet.
- Weisz, A.N. (2005) Reaching African American battered women. Increasing the effectiveness of advocacy. *Journal of Family Violence*, 20(2): 91–99.

Carin Björngren Cuadra

En scenariobaserad analys av ett IT-avbrott i socialtjänsten

– anpassningar och social redundans

A scenario-based analysis of an IT failure in the social services – adaptations and social redundancy

This article takes as its starting point the fact that documentation as well as communication within the social services are to a great extent dependent on IT. Against that backdrop, an investigation is presented whose aim is to contribute to knowledge about what IT failures can mean within the social services. The focus is on the immediate consequences for the documentation and communication of the social services. The aim is also to contribute to the understanding of how the course of events relates to the maintenance of social work despite interruptions. Systems theory provides an overarching theoretical framework. Based on that approach, social work is seen as a societal functional system aiming at the administration of exclusion. The study is based on empirical material consisting of assessments of the consequences of failures, as formulated by social services staff in risk and vulnerability analyses conducted within the framework of the investigation. The results include descriptions of consequences that arise as a result of inaccessible operative systems but also as a result of, for example, the disruption of VoIP telephony. Further, the results describe concrete adaptations and suggestions for possible changes that potentially reduce the vulnerability entailed by IT dependency. The conclusion is that the IT failure does not lead to a corresponding failure of social work as a functional system, despite technical dependencies. The system is maintained through *adaptations*, which are possible thanks to functional equivalence (that is, a goal may be reached in several ways) and available redundancy. It is the staff that, besides a number of technical adaptations, make concrete organizational and social adaptations, to some degree at the expense of their working environment. This is called *social redundancy* in order to highlight how lost technology is replaced by social processes.

Carin Björngren Cuadra är professor vid Institutionen för socialt arbete, Malmö universitet.

Kontakt: carin.cuadra@mau.se

Inledning

I den här artikeln undersöker jag vad ett driftsavbrott eller störningar i informationsteknologier innebär för verksamheten inom socialtjänsten. Jag gör det med ett särskilt intresse för kärnverksamhetens dokumentation och kommunikation. Min utgångspunkt är att dokumentation har en särskild status som arbetsuppgift inom socialtjänsten. Den är skyldig under socialtjänstlagen (SFS 2001:453) att dokumentera handläggning av ärenden som rör enskilda. Dokumentationsskyldigheten omfattar både utredningen och verkställigheten av biståndsbeslut och annan utredning (Fahlberg & Larsson, 2016). I föreskrifter (SOSFS 2014:5) finns närmare bestämmelser. Dokumentation ses också som en förutsättning för systematiskt kvalitetsarbete (SOSFS 2011:9). Vid sidan av den ålagda dokumentationen använder personalen enligt min erfarenhet också självvalda dokumenteringsformer som minnesverktyg. Det rör sig om informella minnesanteckningar, noteringar i mobiltelefonen likaväl som en post-it-lapp på kontorsdörren.

Dokumentation utförs rutinmässigt i särskilda verksamhetsprogram och standardiserade metoder för behandlingsarbete med datorstöd (t.ex. för försörjningsstöd, Addiction Severity Index, ASI, Individens behov i centrum, IBIC). I arbetsledande funktioner används särskilda programvaror för schemaläggning och personalplanering, budgetarbete, kvalitetsarbete, arbetsmiljöarbete och incidentrapportering. Dokumenterande praktiker har alltså i stor utsträckning stöd av informationsteknik, IT. IT möjliggör inte endast datorstöd i skrivandet – en dator som ersatt skrivmaskinen och sparar vad du skriver på en central server – IT möjliggör att dokumentation kan delas enkelt med kollegor genom gemensam behörighet till vissa verksamhetsprogram. Samma teknik möjliggör kommunikation, både inom och utom organisationen till exempel genom intranät, e-post, IP-telefoni och samtal via plattformar som Skype.

Socialtjänsten är på så vis beroende i vardagen av att IT fungerar för att kunna utföra dokumentation och kommunikation. Med ett citat från en enhetschef i äldreomsorg som deltog i min undersökning: "Mycket hänger på datorer och IT." Det gäller inte endast journalföring och arbete i verksamhetsprogram, det kan också gälla andra arbetsuppgifter. Till exempel kan en undersköterska i äldreomsorgen ha en brukares portkod i sin mobiltelefon vars teknik är kopplad till både brukarens trygghetslarm och portlås. Frågorna som inställer sig är: Vad händer vid ett driftsavbrott? Kan det sociala arbetet upprätthållas?

Den här typen av teknikberoenden är en viktig dimension av det moderna samhällets komplexitet (Johansson & Hassel, 2016). Tekniken ger nya möjligheter. Till exempel kan den kommunala hälso- och sjukvården erbjuda avancerad sjukvård i hemmet och socialtjänsten ha webbaserad socialrådgivning och dokumentera via mobiltelefon vid hembesök. Emellertid, tekniken medför inte endast möjligheter, den medför också en ökad sårbarhet (ibid.).

Olika former av teknologier har kopplingar och inbördes beroenden vilket gör att störningar i ett enskilt fall kan få överskådliga och allvarliga spridningseffekter i flera led

(ibid.). I Sverige har kommunerna ett ansvar¹ att analysera vilka allvarliga händelser² som kan inträffa och vidta åtgärder för att minska verksamheternas – däribland socialtjänstens – sårbarheter inför sådana händelser. Detta sker inom kommunens krisberedskap³ inom vars ram bland annat så kallade *risk- och sårbarhetsanalyser* ingår (MSB 2011). Jag återkommer till sådana analyser men uppmärksammar redan nu att i arbete med informationssäkerhet ingår skydd av informationens konfidentialitet, tillgänglighet och riktighet (MSB 2012). Inom kommunal informationssäkerhet ses ”dokumentation i social omsorg” som en av de informationstillgångar som säkerhetsarbetet bör beakta (ibid.).

Vad gäller forskningsläget finns det svenska studier med ett kombinerat intresse för dokumentation och IT inom socialtjänst men det gäller förhållanden i vardagen, det vill säga inte vid störningar. Till exempel berör en avhandling implementering av systematisk dokumentation för verksamhetsutveckling i socialtjänsten (Alexandersson, 2006). Vidare har effekter av datorisering i äldreomsorgen studerats ur ett datavetenskapligt perspektiv (Hedström, 2004). Studier som återfinns i den internationella litteraturen⁴ av dokumentation inom socialt arbete ger också intryck av att fokusera det vardagliga (t.ex. Reamer, 2005; Cumming et al., 2007; Hansen, 2015). Det finns även studier av den användning av IT som går utöver dokumentation (Csiernik et al., 2008; Reamer, 2013; Fitch, 2015; De Rosa, 2017) och om den inverkan IT har på det sociala arbetet (Gillingham, 2016; Perron et al., 2010).

Vad gäller studier av avbrott i informationsteknologier finner jag inget intresse för just socialt arbete (t.ex. Abbas & Pinsonneault, 2015; Cohen, 2009; Galluch, Grover & Thatcher, 2015) men däremot för samma typ av avbrott inom sjukvård med fokus på patient-säkerhet (t.ex. Magrabi et al., 2016) vilket har viss bäring på den kommunala hälso- och sjukvården med hänsyn till patientjournaler. Slutligen vill jag nämna att i en svensk studie av socialtjänst och krisberedskap berördes dokumentation (Cuadra, 2017) men endast utifrån att krisberedskapens lagstiftning föranstaltar att åtgärder ska rapporteras vilket förutsätter dokumentation.

Mot den bakgrunden är min undersöknings *syfte* att bidra med kunskaper om vad IT-störningar kan innebära inom socialtjänsten. Det är störningars direkta konsekvenser för socialtjänstens dokumentation och kommunikation som ställs i fokus som de formulerats av socialtjänstpersonal i risk- och sårbarhetsanalyser som utförts inom undersökningens ram.

1 Se lag (2006:544) om kommuners och landstings ansvar inför och vid extraordinära händelser i fredstid och höjd beredskap med tillhörande förordning (2006:637).

2 Begreppet används inom socialtjänst och hälso- och sjukvård (se Socialstyrelsens termbank) och innefattar vad lagen (se not 1) benämner ”extraordinära händelser”. Jag använder begreppet i avsikt att understryka att den kommunala krisberedskapen inte endast är engagerad i högkonsekvenshändelser utan även i händelser som ur ett samhällsperspektiv kan beskrivas som att de har en lägre *impact* (jfr. Cuadra, 2016).

3 Krisberedskap definieras i föreskrifter (MSBFS 2015:5) och avser förmåga att förebygga, motstå och hantera krissituationer genom åtgärder och struktur som skapas före, under och efter en kris.

4 Min bedömning bygger på sökningar i databaserna Scopus, Sociological abstract samt Libsearch. Sökorden var *information technology, internet, interruption, breakdown, documentation, social work* samt *social services* i olika kombinationer.

Syftet är också att ge ett bidrag till hur skeenden under störningar kan förstås. Här utgår jag från det sociala arbetets funktion med syfte att söka förhållandet mellan skeenden och ett upprätthållande av funktionen trots störningar.

Först presenteras den teoretiska ansats som bidragit med verktyg i möte med materialet i form av perspektiv och begrepp. Metod, material och tillvägagångssätt presenteras därefter, följt av undersökningens resultat och min tolkning av resultaten. Avslutningsvis drar jag några slutsatser givet undersökningens begränsningar.

En systemteoretisk ansats

Jag har valt att anlägga en systemteoretisk ansats. Det innebär att det sociala arbetet ses som ett specifikt socialt system (Michailakis & Schirmer, 2017). Perspektivet förmår begreppsliggöra de skeenden jag försöker förstå. Det ger en blick för socialtjänsten dels i termer av systemnivåer, dels i förhållande till sin omgivning och slutligen som en "lösningensinstans för särskilda problem" (Michailakis & Schirmer, 2017, s. 75) som del av ett funktionssystem.

Systemteori är kommunikationsteori (Jönhill, 2012). Kommunikation är en process som kännetecknas av att information väljs ut, meddelas och förstås på ett bestämt sätt (Appel Nissen & Magnussen, 2013). Kommunikation fullbordas aldrig, den ger upphov till ny kommunikation i en ständig cirkelrörelse (Jönhill, 2012) genom lika ständiga återkopplingar som förändrar systemet och dess operationer (Michailakis & Schirmer, 2017). Det är kommunikation som håller samman sociala system (Jönhill, 1997). Den upprätthåller också systemens relation till den omgivning gentemot vilken systemet samtidigt försöker differentiera sig (ibid.). Differentiering sker genom att upprätthålla de gränser som vidmakthåller en egen identitet och existens som system (Maturana & Varela, 1980). Omgivningen är på så vis det negativa korrelat av "allting annat" som systemet kan ha kontakt med (Luhmann, 1995, s.181). Genom att på det sättet se system som operativt slutna i självreferentiella processer (upprätthållande av sina gränser) som samtidigt ger en öppenhet gentemot den omgivning mot vilken systemet försöker differentiera sig (Luhmann, 1995) framträder vikten av deras ständiga kommunikation med omgivningen. I den här undersökningens fall är det fråga om socialtjänstens omgivning. Den är befolkad av människor som socialtjänsten har ett ansvar för men även organisationer inom andra sociala system. Exempel kan här få vara Förvaltningsrätten och Arbetsförmedlingen.

Socialt arbete som ett funktionssystem

Med utgångspunkt i Luhmanns tänkande kan de skeenden som undersökningen närmar sig antas utspelas inom olika nivåer av sociala system: interaktionssystem, organisations-system och samhällssystemet. Nivåerna har något av "ryska gummor" över sig. I den innersta "gumman" återfinns i min version socialtjänstpersonalen som interagerar och pratar i ömsesidig närvaro (eller per telefon) med sina klienter, brukare och kollegor. I samband

med samtalen och dokumentation av dem använder personalen så kallade *spridningsmedier* (Michailakis & Schirmer, 2017, s. 60) som tryckta (printade) texter, telefoni, dator och internet. Spridningsmedier medger en frikoppling mellan text och författare men också att data och information kan bevaras och spridas (ibid.). Jag återkommer till det här temat. Nästa "gumma" utgörs av socialtjänsten som organisationssystem med sina "arrangemang för beslut och beslutspremiss" (Michailakis & Schirmer, 2017, s. 53). Arrangemangen kan påtvinga interaktionssystem vissa regler, teman och förstruktureringar även om interaktionssystem också är autonoma i viss grad (ibid.). I denna "gumma" används spridningsmedier, till exempel när en socialsekreterare i kontexten av organisationssystemet faxar till Förvaltningsdomstolen eller en enhetschef i funktionshinderomsorgen "kvitterar" (i sin dator) ett biståndsbeslut att verkställa.

För undersökningens del är det viktigt att notera att varje organisationssystem i sin tur kan vara inskrivet i andra organisationssystem (Jönhill, 2012). Socialtjänsten är inskriven på det viset. Den utgör en del av den större kommunala organisationen. Men den kan samtidigt brytas ner i interna verksamheter, avdelningar och enheter (se Michailakis & Schirmer, 2017).

Slutligen, den yttersta "gumman" är det moderna samhällssystemet. Notera att samhällssystemet ses som differentierat i ett flertal *funktionssystem* (Luhmann 1995). De har en autonomi i fråga om kommunikation, beslut och förväntningar (Appel Nissen & Magnussen, 2013, s.127). Märk väl, Luhmann diskuterade aldrig det sociala arbetet i termer av att det skulle utgöra ett eget funktionssystem. Emellertid, nyare alster ger stöd för att se det sociala arbetet som ett funktionssystem (Appel Nissen & Magnussen, 2013; Schirmer & Michailakis, 2015; Michailakis & Schirmer, 2017).⁵ Ett gångbart alternativ vore att se socialt arbete – eller "social hjälp" – som en del av samhällets hjälpsystem tillsammans med sjukvården (Roth & Schütz, 2015) speciellt med tanke på den organisatoriska närheten mellan socialtjänsten och den kommunala hälso- och sjukvården.

Som benämningen funktionssystem antyder utmärks ett sådant av att det har en funktion i betydelsen av att "vara lösningsinstans för särskilda problem" (Michailakis & Schirmer, 2017, s. 75). I det sociala arbetets fall är det fråga om *exkluderingsförvaltning* (Michailakis, & Schirmer, 2017) eller exkluderingshantering (Schirmer & Michailakis, 2015) givet att just inkludering utgör länken mellan människor och samhälle (ibid.). Det sociala arbetets funktion är att genom att verka för *ställföreträdande inkludering* av personer motverka destruktiva effekter av exkludering ur andra funktionssystem (Jönhill, 2012) som kan ha kumulativa konsekvenser. *Inkludering* innebär att ha tillträde till vad ett funktionssystem tillhandhåller (ibid.). Det sociala arbetet mot arbetslöshet, för att ta Jönhills exempel,

5 Det är en pågående diskussion om huruvida man kan komplettera de funktionssystem Luhmann skrev om (personlig mejlväxling med Jan-Inge Jönhill). Diskussionen avser även hur det sociala arbetets funktion, koder och medium ska begreppsliggöras (utvecklas nedan). Jag har fått ett intryck av att diskussionen har förts flera decennier och till stor del inom tyskspråkig litteratur.

adresserar exkludering ur det ekonomiska funktionssystemet medan barnvården adresserar exkludering ur familjens omsorg och kärlek (som barnmisshandel) om jag själv anknyter till Luhmanns exempel på funktionssystem. Bland dem ingår nämligen familjen vid sidan av till exempel politiken, rätten, vetenskapen och utbildningen (se Luhmann, 1995).

Funktionssystem, även det sociala arbetet, karaktäriseras av att de har ett eget *kommunikationsmedium* och en *binär kodifiering*. Koden i fråga reducerar världens och människans komplexitet till ett "litet relevansfönster" (Schirmer & Michailakis, 2015). Somliga funktionssystem respektive medium förhåller sig till vad Alter i några fall kan uppleva (t.ex. kärlek i familjen eller värdet av sanning i vetenskapen) och i andra fall vad Alter kan handla utifrån (t.ex. pengar eller sin rätt) (Jönhill, 1997). Där det ekonomiska funktionssystemet använder pengar som kommunikationsmedium och betalning/icke betalning som binär kod (Jönhill, 1997) har det sociala arbetets medium föreslagits vara *hjälp* (Appel Nissen & Magnussen, 2013). När man utövar den hjälpen använder sig enligt min tolkning det sociala arbetet av de övriga funktionssystemens medium; en socialsekreterare skriver till exempel ett yttrande till hyresnämnden till stöd för Alters rätt till sitt hyreskontrakt och socialtjänsten betalar ut pengar.

När det gäller det sociala arbetets binära kod har *behov/icke-behov* (Appel Nissen & Magnussen, 2013) föreslagits. Jag väljer att precisera det behov som avses så att det gäller personers *sociala adress i förhållande till andra aktuella samhälleliga funktionssystem*. Det ekonomiska funktionssystemet kan igen stå som exempel; det sociala arbetet bidrar till att (det vill säga hjälper) Alter, en arbetslös person får en social adress genom särskilda insatser. Därmed uppfattas personen som kommunikativt relevant eller, med ett mer precist uttryck, som *en relevant adressat för kommunikation* (Schirmer & Michailakis, 2015) i det ekonomiska systemet. Sammanfattningsvis kan alltså det sociala arbetets funktion preciseras som att den är återställning av sociala adresser (Roth & Schütz, 2015, s. 24). Det kan vara genom en praktikplats eller utbetalning av pengar i form av försörjningsstöd. Emellertid, det sociala arbetet kan även adressera betingelser för inkludering (Appel Nissen & Magnussen, 2013, s. 122) som i den svenska kontexten enligt min tolkning motsvarar strukturellt socialt arbete. Det utvecklas inte i den här artikeln.

En grundläggande tanke inom systemteori är att system kan utveckla *strukturella kopplingar* sinsemellan (Maturana & Varela, 1987). I den luhmannska tappningen kan sådana kopplingar utvecklas just mellan funktionssystem. Sådana kopplingar avser inte (till skillnad från i den ursprungliga biologiska betydelsen) materiella strukturer. De avser i stället kopplingar genom valda tema för kommunikation (Jönhill, 1997). Till exempel kan temat familjeförhållanden diskuteras inom funktionssystemet rätten även om det inte utgör funktionssystemet familj. Med den blicken framträder socialtjänstens kommunikation med till exempel skola, förvaltningsrätt, försäkringskassa som just strukturella kopplingar mellan funktionssystem som möts över vissa valda temata.

Triviala maskiner, information och dokumentation

Ovan kallade jag tryckt text, telefoni, dator och internet som används inom socialtjänsten vid hantering av dokumentation och kommunikation för spridningsmedier (Michailakis & Schirmer, 2017). Sådana medier väljer jag att kalla *triviala maskiner* (Michailakis & Schirmer, 2017, s. 32) i avsikt att skilja dem från teknologiska systemansatser som använder begreppet system när man refererar till teknologi. I Luhmanns ansats reserveras system som begrepp för *sociala* system.

Hur ska då begreppet *information* förstås i undersökningen? Den gäller ju trots allt avbrott i just informationsteknologier. Ett inledande svar är att information är "a selection from a (known or unknown) repertoire of possibilities" (Luhmann 1995, s. 140). Information reducerar komplexitet genom att den annonserar ett urval och således utesluter andra möjligheter (ibid.). Med det perspektivet ser jag dokumentation som information som är "pakterad" i ett visst medium och informationen innebär en viss säkerhet för personalen. De triviala maskinerna framstår som en "osäkerhetsreduceringsmekanism" genom att de pakterar det "annonserade urvalet" av information. Jag tänker mig att när tekniken fallerar ökar mängden möjliga alternativ varvid osäkerheten ökar. Kanske undrar en socialsekreterare som inte kommer åt journalen: "Var det i juni eller juli placeringen av det omhändertagna barnet gjordes eller var det tidigare?" I det sammanhanget kan kanske en post-it-lapp med en handskrivna notering ha en "functional equivalence to absorb uncertainty" (Luhmann, 1995, s. 185). Exemplet är valt för att lyfta fram begreppet *funktionell ekvivalens* – funktionell likvärdighet. Att genom sådan ekvivalens kunna upprätthålla en funktion på flera sätt handlar om *redundans*,⁶ det vill säga att förlorade enheter tack vare en mångfald kan ersättas med andra (jfr Luhmann, 1995). Kanske kan dokumentation ske med papper och penna i det fall den triviala maskinen fallerar?

Metod

Undersökningen bygger på risk- och sårbarhetsanalyser som utförts inom socialtjänsten i fyra kommuner våren 2015. Kommunerna deltog i ett utvecklingsprojekt under min ledning vars syfte var att stärka socialtjänstens roll i kommunens krisberedskap. I de arbetsgrupper som formerades i respektive kommun deltog anställda inom socialtjänstens samtliga verksamhetsområden: individ- och familjeomsorgen, äldre- och funktionshinderområdet inklusive socialpsykiatri samt den kommunala hemsjukvården. Bland arbetsgruppens medlemmar, som varierade mellan 5 och 9 personer, återfanns enhetschefer, kvalitetsutvecklare, boendestödare, medicinskt ansvariga sjuksköterskor bland andra.

⁶ Redundans förmår, i Luhmanns termer, både "guard against losing resources", som i fallet av reservkraftsaggregat, men även som i fallet av systeminterna baser, för säkerhet genom till exempel egna riktlinjer och mallar som "might be suitable" (Luhmann, 1995, s. 184).

Inom ramen för utvecklingsprojektet genomfördes fem workshoppar per kommun varav tre organiserades som risk- och sårbarhetsanalyser. Den här undersökningen bygger på gruppsamtalen vid en av dessa analyser per kommun. Tema vid de sammanlagt fyra analyserna var en längre tids IT-störning.

Vad gäller risk- och sårbarhetsanalyser är det en analysmetod som används regelmässigt inom krisberedskapsområdet (MSB, 2011). Analyserna görs utifrån de lagkrav som nämndes inledningsvis och görs enligt olika metodiker. Metoden används eftersom den kan synliggöra en verksamhets risker (möjligheten till negativa händelser), sårbarheter (mottaglighet för skadliga effekter) och förmåga att hantera den tänkta situationen i hela sin komplexitet. När det gäller sårbarheter är sådana nära kopplade till beroenden (t.ex. av vissa resurser, kollegor och arbetsledning) som alltså också kan framträda i analysen.

I mitt fall togs utgångspunkt i en redan identifierad risk i form av en fiktiv framtida negativ händelse, det vill säga i ett scenario. Det scenario som användes var framtaget av länsstyrelsen för analyser i kommuner och skrev fram ett stegvis förlopp.

Respektive grupp samlades på sin arbetsplats under cirka tre timmar. Deltagarna delgavs scenariot (se nedan) skriftligt och vi gick igenom det, steg för steg under min ledning. Till vår vägledning hade vi följande frågor:

- Hur och var märks händelsen i verksamheten? Vem märker det?
- Vad i verksamheten är svårt att upprätthålla?
- Vad behövs göras? Av vem?
- Vilka frågor och oklarheter uppkommer?
- Vilka är våra viktigaste samarbetsparter i det här skedet? Tänk både inom och utom verksamheten! Vem eller vilka kan behöva information och samarbete från oss?
- Vad är verksamheten beroende av? Det vill säga, vad behövs för att kunna ...? Varför? Det kan vara personer, vissa resurser, myndigheter, kunskaper till exempel.
- Hur kritiskt är beroendet? Finns det "stötdämpare" som ändå ger en uthållighet?
- Vilka sårbarheter kan vi identifiera? Var inom verksamheten ser vi sårbarheter? Beskriv sårbarheten så detaljerad som möjligt!
- Har vi förslag på åtgärder som kan minska sårbarheter vi sett?
- Vilken är den förväntade effekten av åtgärden/åtgärderna?
- Vem kan genomföra åtgärden? Vad skulle krävas för att få den tillstånd?

Samtalen spelades in utöver att var och en, så även jag, förväntades anteckna. Inspelningarna skrevs ut i sin helhet. Dokumentationen låg sedan till grund för en tematisk sammanställning (se Spencer et al., 2014). Den utgjorde min inledande bearbetning av materialet med fokus på konsekvenser av scenariot för socialtjänstens dokumentation och kommunikation. Parallellt utvecklade jag mitt teoretiska perspektiv med vars hjälp jag kunde begreppsliggöra iakttagelser och även förmå fördjupa analysen av skeenden under störningar.

Den inledande sammanställningen kommunicerades med deltagarna i respektive arbetsgrupp för att säkerställa en överensstämmelse med deltagarnas bedömning. Sammanställningen gavs följande struktur: vad *händer*, vilka *arbetsuppgifter* berörs, *aktörer* som agerar, *sårbarheter* och *beroenden* samt slutligen åtgärder som föreslås.

Scenariot innebar i huvudsak ett oåtkomligt kommunalt nätverk under två till sex veckor. Scenariot återges här i något sammanfattad form.

Läge 1. Initiala skedet: En tisdagsmorgon blir IT-enheten uppmärksam av en användare på att det är problem med att ansluta till organisationens nätverk. Samtalen om liknande problem strömmar in. Det vanligaste problemet är att användarkonton inte fungerar och att nätverket är långsamt. Spridningen inom organisationen är lavinartad.

Läge 2. Problemsökningsfasen: Orsaken till problemet är oklar. Möjligen kan det vara en överbelastningsattack eller virusangrepp. IT-enheten beslutar att stänga av nätverket samma kväll. Det blir omöjligt att komma åt nätverket. Tidsrymden är okänd. Efter flera dygn identifieras att problemen orsakats av ett virusangrepp. Troligen har detta skett genom ett USB-minne. Det är ännu oklart vilken skada viruset orsakat i nätverket men eftersom samtliga datorer i nätverket är sammanlänkade med varandra via behörighet till verksamhetssystem och filserverar är det svårt att isolera effekterna.

Läge 3: Uthållighetsfasen: IT-enheten arbetar under en vecka med att återställa nätverket. Representanter från antivirusprogrammet och säkerhetsexperter anländer och arbetar tillsammans med organisationen för att åtgärda problemen och minimera effekterna. Bedömningarna avseende tidsåtgången varierar men sannolikt behövs ytterligare två till sex veckor. Under återställningsarbetet upptäcker IT-enheten att en mängd viktiga filer för flera olika avdelningar har försvunnit och att innehållet i andra filer har ändrats. Det får till följd att det finns en stor osäkerhet kring huruvida informationen i de egna systemen är tillförlitlig.

Scenariot ger ett oförblommerat intryck av att vara skrivet av experter på informationsteknik vilket i sig utgör en viktig kvalitet. Jag hade också tillfälle att samtala med IT-ansvariga inför scenarioanalysen som delgav sina perspektiv på scenariots innebörd och hanterande. Därmed övergår jag till att presentera vad risk- och sårbarheterna gav vid handen.

Resultat

Eftersom undersökningen inte har någon ambition att jämföra de deltagande kommunerna presenteras resultaten sammanhållet. Det underlättas av att de fyra arbetsgruppernas bedömningar hade stora likheter även om vissa skillnader förekom, till exempel i antalet

drabbade verksamhetsprogram. Jag vill lyfta fram att i några av arbetsgrupperna fanns erfarenheter av liknande om än mindre allvarliga IT-avbrott. Där fanns också erfarenhet av att, som en enhetschef uttryckte det, ”läge ett [i scenariot] är inte ovanligt [...]. Det händer någon gång i månaden.” Sådana erfarenheter utgjorde användbara referenser under gruppsamtalen.

Jag inleder med att ge en överblick av vad som sker i tidsordning byggt på min sammanställning. Även om dokumenterande praktiker berörs i det här inledande avsnittet har jag valt att utveckla följder för dokumentation i ett eget avsnitt.

Jag kommer med hjälp av det systemteoretiska perspektivet och dess begreppsapparat att visa hur det tekniska driftsavbrottet leder till vad jag kallar *anpassningar*. De handlar dels om att ersätta förlorade enheter som bygger på funktionell ekvivalens och tillgänglig redundans, dels att växla mellan systemnivåer och om att göra prioriteringar, det vill säga göra nya selektioner av möjligheter. Jag kommer att påvisa växlingar mellan de ”ryska gummorna” i termer av interaktionssystem (i ömsesidig närvaro) och organisationssystem. Inom den senare nivån kommer jag att skilja mellan socialtjänstens inomorganisatoriska nivå vilken i sin tur ingår i en kommunal mellanorganisatorisk nivå. Även förhållandet till andra funktionssystem i socialtjänstens omgivning som den kommunicerar med kommer att aktualiseras. Jag kommer att hävda att genom att göra Anpassningar kan socialtjänsten upprätthålla sin funktion, dock inte helt utan implikationer för både personal, klienter och brukare.

Överblick över skeendet

Läge 1 Initiala skedet: I det initiala skedet skulle störningen ge sig till känna genom att det vore svårt att logga in i verksamhetssystemen. Som en deltagare uttryckte saken: ”Användarkontot är det första problemet och då är allt ett problem.” Eftersom socialtjänsten bedriver verksamhet dygnet runt skulle problemen med IT som scenariot målar upp kunna inträffa även utanför kontorstid. I sådana fall hade ingen felanmälan kunnat kommuniceras. Detta faktum identifierades av analysdeltagarna som en sårbarhet i verksamheten.

I det här skedet uppfattade deltagarna ett beroende av IT-enheten (eller motsvarande funktion inom kommunen). Beroendet gällde utöver teknisk support även adekvat information för att undvika ryktesspridning och för att kunna förhålla sig realistiskt till situationen och ta höjd för en rimlig tidsram. Socialtjänstens ledning förväntades ta på sig uppgiften att hålla i den mellanorganisatoriska kommunikationen med IT-enheten. Vidare bedömdes ledningens uppgift vara att ta ansvar även för kommunikeringen med anhöriga och brukare.

Notera att det tekniska problemets art innebar att datorerna inte alls gick att använda, inte ens som ”skrivmaskin”. Det innebar att samtlig personal skulle hänvisas till att skriva för hand. Det skulle inte heller gå att skriva ut eller använda vad som i dagligt tal kallas (digitala) faxar.

Läge 2 Problemsökningsfasen: I det här skedet stängs nätverket av och därmed skulle en rad verksamhetssystem bli oåtkomliga. Det gällde till exempel journalföringssystem och

system för insatsplanering och dokumentation, sammanhållen journalföring, samordnad vårdplanering, samordnad individuell plan, avvikelserapportering, läkemedelsordinationer, palliativa registret och programmering av nya trygghetslarm⁷ samt de program som arbetsterapeuter använder för att beställa hjälpmedel. I vissa fall, till exempel samordnad vårdplanering, bedömdes programfunktionen kunna ersättas genom att vad jag kallar växla ner i fråga om komplexitet och växla över till den inre "gumman", interaktionssystemet och till ett telefonsamtal. Den överväxlingen skulle gälla även programmen som används av kommunens storkök för att beställa varor och de som verksamheterna använder för att beställa mat från storköken.

Samma överväxling från organisatorisk nivå till interaktionsnivå uttrycktes av en enhetschef inom äldreomsorgen när hon resonerade om hur medarbetare dokumenterar portkoder. Hon säger att "mina boendestödjare lägger portkoder i [namngivet journalsystem] [...]. Men jag tror det är ett mindre problem, för jag tror att de koder som vi har, dom sitter i huvudet på personalen. Det akuta skedet löser man nog, kan man inte (koden) själv så ringer man kollegan som var där förra veckan. Det blir mycket omständligare, men det går att lösa hyfsat." Emellertid, sådan växling mellan systemnivåer stod inte till buds när det gällde programmering av nya trygghetslarm. Inga möjliga åtgärder eller alternativa enheter kunde identifieras för sådan programmering.

Även i det här scenariots andra läge uttryckte arbetsgrupperna ett beroende av att socialtjänstens arbetsledning skulle göra prioriteringar. Hur framgångsrikt prioriteringar gjordes ansågs få konsekvenser för resten av förloppet. På inomorganisatorisk nivå avsågs konkret hur dokumentation skulle utföras, i min begreppsliga ram avsågs att göra nya selektioner av information för att undvika godtycke i den frågan. Beroendet gällde även att ledningen förväntades fatta beslut i en mellanorganisatorisk kommunövergripande grupp om prioriteringar i termer av turordning för vilka datorer skulle återställas (dvs. rensa varje dator, en och en, från virus genom att återinstallera alla program). Turordningen gällde också access till de "rena" datorer som under avbrottet kunde göras tillgängliga av IT-enheten med ett alternativt nätverk. I någon kommun fanns befintliga planer (om än inte skriftliga) att det skulle kunna arrangeras i en skolsal med tillgängliggjort nätverk. Jag vill nämna att arbetsgrupperna reste frågor kring hur väl lösningen som ensidigt planerats av IT-enheten skulle kunna fungera eftersom socialtjänstpersonal förutsattes röra sig mellan sin arbetsplats och den provisoriska datasalen. Arbetsgrupperna menade att prioritering också behöver göras på basis av utarbetade kriterier för vilken personal som ska ha "första tjing". Ett förslag på kriterium som gavs var att ge företräde till den personal vars arbete innebar att data hämtas och sammanförs ur olika program, till exempel ett schemaplaneringsprogram som kom-

⁷ Redan befintliga trygghetslarm bedömdes inte påverkas av störningen då de inte var beroende av kommunens nätverk. Jag vill notera att det förhållandet inte utesluter en sårbarhet i förhållande till andra nätverk och alternativa scenarier.

binerar uppgifter om brukare och personal. Det vill säga, förslaget innebar att prioritera anställda vars dokumenterande praktiker var särskilt komplexa och hade en inomorganisatorisk kommunikativ funktion. Det rörde sig alltså om praktiker för vilka alternativa enheter med en funktionell ekvivalens inte bedömdes stå till buds.

Scenariots andra läge skulle också innebära att en rad program som arbetsledningen använder i sin administration skulle bli oåtkomliga. Det rörde sig till exempel om lönesystem, fakturasystem, budgetsystem, arbetsskaderapportering, diariesystem och system för personalärenden och program för bemanningen och för receptionens meddelande till handläggare. Flera av de programmen användes även för intraorganisatorisk kommunikation genom gemensamma behörigheter. För de programmen identifierades inga alternativa lösningar utöver att övergå till manuell hantering. Deltagarna i arbetsgrupperna gav inte uttryck för att arbetsuppgifter som utfördes med den typen av program skulle ges prioritet vilket möjligen sammanhänge med att arbetsuppgifterna inte direkt rörde socialtjänstens funktion, arbete med klienters och brukares sociala adresser.

En ytterligare konsekvens av driftsavbrottet grundade sig i att programmet Outlook ofta används som almanacka. Således skulle all redan gjord planering bli otillgänglig. Arbetsgrupperna såg risker för missade besök och hembesök även om brukare kunde förväntas "höra av sig" med en påminnelse. Den sårbarhet som Outlook innebar tänktes kunna åtgärdas framöver genom att samtliga medarbetare systematiskt och regelbundet skriver ut sin planering och/eller kompletterar med traditionella almanackor. Det senare förekom redan. En enhetschef inom individ- och familjeomsorgen illustrerade nuläget när hon sa att "mina socialsekreterare kör dubbelt, de litar inte på systemet". Vidare bedömdes sårbarheten kunna åtgärdas genom "rekonstruktion ur minnet" och genom att personalen har god personkännedom. Det vill säga, de föreslagna åtgärderna innehöll anpassningar som innebar en växling till interaktionssystem (telefonsamtal med klienter) som har en funktionell ekvivalens om än inte lika elegant. Jag noterar att den inomorganisatoriska funktionen Outlook erbjuder (att se sin kollegas almanacka) inte gavs prioritet. Det vill säga, man prioriterade att upprätthålla det sociala arbetet med klienter och brukare.

En ytterligare konsekvens av det tekniska bortfallet berörde IP-telefoni. Frågor uppkom om funktionen att "mexa ur" (för att därmed kunna använda telefonen som "vanlig mobil") var möjlig och i så fall tillräckligt känd bland personalen. Frågan förväntades adresseras inomorganisatoriskt av arbetsledning och skötas kollektivt och därmed (kommunalt) mellanorganisatoriskt genom kommunens växel.⁸ Någon av kommunerna hade en redan vidtagen anpassning när det gällde IP-telefoni. Kommunen i fråga hade strategiskt valt att ha en mobiltelefon med fasta abonnemang per boende som en kontinuitetsplanering⁹ just med

8 I analyserna förutsattes att det var möjligt och genomfört varför telefonerna antogs fungera.

9 Kontinuitetsplanering syftar till att säkerställa förmågan "att leverera" på vad som bedöms vara "tolerabel nivå" oavsett störningar. Det syftar på att göra prioriteringar bland sina åtaganden och ta fram planer för hur man kan upprätthålla verksamheten eller åtminstone förkorta avbrottstiden (Elliot et al., 2010).

tanke på IP-telefonins sårbarhet. Emellertid kom den kommunens arbetsgrupp fram till att det behövdes en inventering av vem som hade de aktuella telefonerna i nuläget och att utreda om de behövde kompletteras (t.ex. med Rakelmobiler).¹⁰

En sammanhängande fråga rörde om de mass-sms som används för att kontakta timvikarier skulle fungera och om kontaktuppgifter till vikarierna alls skulle finnas tillgängliga ifall avbrottet vore av sådan art att tillfälle att ”mexa ur” inte getts.

Vid bortfall av IP-telefoni drabbas även digitala faxar. I de deltagande kommunerna användes sådana regelbundet i kommunikationen med organisationer inom andra funktionssystem likaväl som inom det egna systemet. En kvalitetsutvecklare beskrev vikten av denna typ av kommunikation för att upprätthålla socialtjänstens funktion så här: ”Fungerar inte faxen så kan vi inte ta emot orosanmälningar, inte nå sociala jouren, polis och kriminalvård, det är tunga ärenden.” Hon underströk allvaret genom att tillägga att ”vi hade en fax som stod stilla en dag och bara det blev besvärligt, vi vet ju inte vilka myndighet där ute som behöver ha kontakt”. Hon kompletterade sin uppräknings av organisationer i omgivningen med Försäkringskassan och Arbetsförmedlingen.¹¹

Bedömningarna av det tekniska bortfallets konsekvenser för e-post varierade mellan kommunerna beroende på deras tekniska lösningar. Emellertid, i analyserna gavs inte stort utrymme för e-post eftersom det rädde en viss osäkerhet om faktiska förhållanden. Därför väljer jag att inte utveckla detta tema.

Läge 3 Uthållighetsfasen: I det här läget (vecka två till sex) bedömdes betungande manuella dokumentationsrutiner få arbetsmiljömässiga konsekvenser. Bedömningen gjordes med ingångsvärdet att personalen ”redan under normala omständigheter ligger efter med dokumentationen”. Situationen bedömdes kunna ”bli droppen” för en redan ansträngd personal och leda till sjukskrivningar. ”Vi ska inte glömma den verklighet vi lever i, det är redan slimmat på personal. Det har slimrats från 36 till 26 personal på min avdelning”, påpekade en enhetschef. Emellertid, konsekvensernas allvar anknöts direkt till hur framgångsrikt ledningens inomorganisatoriska anpassningar till situationen gjorts i form av prioriteringar, arbetsledning och övriga beslut.

Läge 4 Socialtjänstens tillagda läge: Intressant nog lade deltagarna i arbetsgrupperna till ett läge i scenariot. Läget gällde det ansevärd arbete som behövde ske efter det att nätverket återställdes med att föra in den dokumentation som gjorts för hand i journaler. Läget kallades ”återställning” med ett begrepp lånat från scenariots läge 3. Även om momentet kan framstå som ett enbart tekniskt element i scenariot, gavs det av arbetsgrupperna tydliga inslag av prioriteringar. Det utvecklas nedan.

10 Rakel är ett kommunikationssystem som utvecklats för att klara krissituationer och störningar och har täckning i hela Sverige. Det anses ha unikt hög driftsäkerhet.

11 Min preliminära förståelse av de här organisationerna är att de återfinns inom funktionssystemet ekonomi.

Dokumentation med förhinder

Den omedelbara konsekvensen för verksamheten när nätverket stängs av och triviala maskiner därmed fallerar är att journalföring blir omöjlig. Inte heller skulle det gå att dokumentera i journalföringssystem via telefon. Den omedelbara anpassningen för att uppnå funktionell ekvivalens skulle, som nämnts, vara att övergå till att skriva för hand. För att dimensionera antecknandet rätt – att ta till ett kollegieblock och inte använda sig av lösa lappar i tron att problemet är snabbt överständet – faller personalen tillbaka på information, via sin arbetsledning från IT-experterna. Arbetsgruppernas bedömning var att utan adekvat information skulle medarbetarna tänka att ”det löser sig i morgon”. Därför skulle det dröja innan den alternativa dokumentationen skulle få systematik. Prioriteringar bedömdes behöva göras av *vad* och *hur mycket* som ska dokumenteras för hand.

För att underlätta övergången till manuell hantering av dokumentation föreslogs att mallar för olika ändamål skulle tas fram som en åtgärd inom ramen för krisberedskapen. Det rörde sig om beslut om till exempel omedelbara omhändertaganden och om biståndsbeslut men även för annan journalföring och diarieföring. Några deltagare menade emellertid att mallar inte behövs. ”Man kan ta ett papper med en logga på, vi vet ju vad det ska innehålla [...] det löser sig då.” I det sammanhanget lyftes rutiner för att korrekt förvara handskrivna dokumentation och bedömdes vara på plats genom de vardagliga rutinerna och tillgång på dokumentskåp och arkiv. En annan och kompletterande åtgärd som föreslogs var att se till att det alltid skulle finnas ett mindre antal ”beredskapsdatorer” (”stand-alone”, utan internetuppkoppling) med lokala skrivare tillgängliga för prioriterat skrivande.

Under ett liknande scenario vore som nämnts sammanvändning av journalsystem för dokumentation omöjlig. Det skulle drabba till exempel verksamheter inom äldre- och funktionshinderomsorgen, som hemtjänst, boendestöd och kväll/nattsköterskor som inte är samlokaliserade och som kommunicerar via journalföringen kring brukare med flera olika insatser. Därmed skulle en särskild uppgift bli att dela information trots ett IT-avbrott utan att tappa bort någon. Allvaret i situationen uttrycktes av en sjuksköterska som att ”brukare [...] riskerar att bli felmedicinerade och felbedömda och det kan gå dåligt”. Den föreslagna anpassningen innebär att växla över till interaktionssystemet, övergå till ett telefonsamtal. Samma problem hade uppkommit i förhållande till sociala jouren i någon av kommunerna. Det skulle innebära att även kommunikationen med sociala jouren hade fått växla till interaktionssystem och ske per telefon.

Oåtkomliga journalsystem innebär att personalen inte skulle komma åt historik i journaler. Det faktumet bedömdes kunna få allvarliga konsekvenser i enskilda ärenden. Inom individ- och familjeomsorgen bedömdes handläggningen förlora viktig tid i både barnvårdsärenden och missbruksärenden. Det skulle även kunna leda till försenade yttranden, exempelvis till Inspektionen för vård och omsorg och Förvaltningsrätten (och därmed till begäran om förlängning) eftersom utredningarna som yttrandena faller tillbaka på inte fanns utskrivna. Omedelbara omhändertaganden bedömdes komma i fråga i mycket osäkra

fall där åtkomst till journalen hade bidragit med avgörande information. Här ser jag återigen en överväxling till interaktionssystem, en personlig kontakt med klienten respektive myndighet och domstol.

Inom den kommunala hälso- och sjukvården (HSL-verksamheten) skulle oåtkomliga journalssystem enligt en medicinskt ansvarig sjuksköterska innebära en utmaning ”att upprätthålla verksamheten med bibehållen rätts- och patientsäkerhet”. I den kommunala hälso- och sjukvården kunde konsekvenser också vara sjukhusinläggningar. Det skulle framför allt gälla under jourtid och i möte med ”nya” patienter som sjuksköterskan inte kände.

Vad gällde problematiken med oåtkomlig historik framkom en befintlig kontinuitetsplanering som bestod i en rutin att ”händelser av vikt” ska skrivas ut. Man hade således i vardagliga rutiner försökt göra sig mindre beroende av ständigt fungerande triviala maskiner för att ha tillgång till text. Men en sjuksköterska säger ”men det är ofta gammal information, det blir ett dubbelarbete”. Det vill säga, att regelbundet skriva ut bedömdes inte vara en helt tillräcklig åtgärd. Vid sidan av att uppgifter snabbt blir utdaterade ansågs det svårt att sortera vad som är ”av vikt” varför sårbarheten uppfattades delvis kvarstå. Samma förfarande, att skriva ut (dagligen) gällde sjuksköterskornas scheman och listor över vem de ska besöka.

Trots de negativa konsekvenserna av oåtkomliga journaler bedömdes den kommunala hälso- och sjukvården vara mindre beroende av triviala maskiner och därmed sårbar i det aktuella scenariot. Bedömningen byggde på att medicinlistor ligger utanför de kommunala nätverken och finns i en nationell webbaserad ordinationsdatabas (vilket kan innebära sårbarhet i alternativa scenarier).

Andra förhållanden inom den kommunala hälso- och sjukvården som bidrog till att den bedöms i lägre grad vara beroende av triviala maskiner var till exempel att handskrivna remisser används (i blankettform) som sändes med patienten vid en eventuell ambulansfärd, kompletterade med både samtal med ambulanspersonal och telefonsamtal med sjukhuset i fråga. Vidare gjordes vårdplanering till stor del utan stöd av triviala maskiner och vårdplaner (mellan kommun och sjukvård vid hemgång) bedömdes kunna upprättas per telefon.

Inte heller LSS-boenden och boendestöd bedömdes vara nämnvärt beroende av triviala maskiner för att komma åt redan gjord dokumentation. Även här var det utskrivna genomförandeplaner (som löper cirka 6 månader), veckoscheman och medicinlistor som gjorde situationen hanterbar.

Inte heller äldreomsorgen bedömdes vara nämnvärt beroende av tekniken även om sårbarheten för oåtkomlig journalhistorik varierade mellan kommunerna. Biståndshandläggarna skrev vanligtvis för hand och förde in besluten i efterhand i journalen och gav i normalfallet beslutsbesked till brukare per telefon. En enhetschef inom äldreomsorgen säger att ”vi har en rutin för min grupp att vi ska ha fört upp alla personer i en inlåst pärm, vem som har stöd, de ska vara uppdaterade. Vi har namn och personnummer, personkortet” och tillägger ”personakterna [...] blir uppdaterade varje dag. Vi har alla personakter i arkivet, vi drar ut alla

beslut och stoppar i akten.” Här framkommer alltså ytterligare ett exempel på hur utskrivna uppgifter används rutinmässigt som kontinuitetsplanering för att minska sitt beroende av IT. Man har i sin vardagsrutin minskat sitt beroende av att triviala maskiner ska fungera.

När det sedan gällde ”återställning” (läge fyra) skilde sig bedömningen åt mellan kommunerna om i vilken omfattning det skulle vara acceptabelt att skanna in handskrivna text eller om även den, precis som beslut, skulle behöva föras in i varje aktuell journal. Omfattningen av processen ansågs vara direkt kopplad till hur prioriteringar gjorts av ledningen i scenariots inledande skeden. Oavsett bedömdes denna uppgift var ansenlig och betungande och kunna pågå under flera veckor och en enhetschef påpekade att ”om man hade lagt på socialsekreterarna att skanna, sitta och klippa och klistra och så, då hade dom fått frispel. Man måste tänka igenom vem som ska göra vad. Det skulle kosta arbetstid och mående och vara en belastning.”

I det här avslutande skedet identifierades ett tydligt mellanorganisatoriskt beroende till IT-enheten. Skedet innebar att personalen, som scenariot var skrivet, förväntades kunna avgöra om information försvunnit. Arbetsgruppen uttryckte osäkerhet kring om de själva eller kollegor och medarbetare verkligen hade kunnat göra det i alla typer av program. En enhetschef inom individ- och familjeomsorgen menade att ”om alla centrums vårdtagare ligger på väster så skulle man upptäcka det. Men om det är raderade anteckningar, så vet jag inte om det [upptäcks].”

I det läget uppkom frågor som uttrycktes i termer av om ”brukare kan försvinna ur den digitala boxen” innan de ”kvitteras”, det vill säga i de program som användes av beslutsfattare och där verkställande personal bekräftar sitt mottagande. En enhetschef konstaterade att denna mellan- och inomorganisatoriska sam användning gjorde att ”det gäller att man inte flyttar på en person [från sjukhus till boende] förrän det är förankrat muntligen från sjukhuset och från korttidsboendet”. Hon fortsatte med att påstå att ”det kan bli förödande om du har något i den digitala boxen som ska verkställas om 10 dagar och så försvinner den filen ... sen när det är dags att verkställa de insatserna så är det ingen som vet om det”. Åtgärden som föreslogs rörde att alltid komplettera den digitala kommunikationen med muntlig kontakt. ”Därför är det så viktigt att det blir den här medmänskliga kontakten från sjukhuset till hemtjänsten. Vid överlämning måste det vara en muntlig kontakt”, uttryckte en enhetschef i hemtjänsten som satte ord på växling till interaktionssystem ”just vid gränsen mellan en organisation och dess omvärld” (Michailakis & Schirmer, 2017, s. 58).

Försörjningsstöd

IT-störningar får konsekvenser för utbetalningar av försörjningsstöd eftersom de är beroende av nätverket. Det gäller även akut försörjningsstöd och utbetalningar till familjehem. Allvaret i scenariot underströks av en kvalitetssamordnare i termer av att ”om det inträffar i månads-skiftet när alla människor väntar bistånd kan det bli kris ... vi har inga kontanter, ska vi skriva ut checkar, måste vi ha tillgång till verksamhetssystemet, likadant med jo-jo-kort och ICA-kort”.

När det gäller försörjningsstöd skrivs beslut om bistånd och om utbetalning elektroniskt och filer sänds till ekonomiavdelningen, även det elektroniskt. Anpassningen i situationen innebar att övergå till ett hanterande som är oberoende av triviala maskiner och i stället skriva beslut i pappersform. Anpassningen innebar även här att växla över till interaktionssystem "vid gränsen mellan en organisation och dess omvärld" (Michailakis & Schirmer, 2017, s. 58) genom att socialsekreterare på förekommen anledning skulle ringa hyresvärdar om försenade betalningar. Även handskrivna rekvisitioner förekom som alternativ utbetalningsform i vissa kommuner medan andra kommuner använde sig av att ge den enskilde ett laddat kontantkort (som fungerar i uttagsautomater alternativt i en viss livsmedelskedja). Den senare tekniska lösningen ledde till ett åtgärdsförslag att ha extra laddade kontantkort "i lager".

Ytterligare en konsekvens av oätkomliga journaler skulle vara att handläggare vore hänvisade till att "lita på vad de [klienterna] säger". En enhetschef menade att "man får räkna med att betala ut för mycket där det blir fel". Därför bedömdes återställningsfasen också innebära justeringar av felaktigt utbetalt försörjningsstöd.

Att upprätthålla funktionssystemet

Jag har nu beskrivit en rad anpassningar och åtgärder som arbetsgrupperna föreslog med hänsyn till liknande situationer i framtiden.

Anpassningarna rör att ersätta förlorade enheter men även om att växla ner i fråga om komplexitet och övergå till interaktionssystem och om att göra prioriteringar. Jag menar att samtliga anpassningar kan förstås som att de bidrar till att upprätthålla socialtjänstens omgivningskontakt och det sociala arbetets funktionalitet genom att möjliggöra ett fortsatt arbete med brukares och klienters sociala adresser. Det framkom också viss befintlig kontinuitetsplanering vars gemensamma drag var att den minskade beroendet av triviala maskiner. Det rörde sig om att systematiskt skriva ut och använda strategiskt utplacerade "vanliga mobiltelefoner", muntliga kontakter och en och annan analog fax men även av personkännedom och av att ha "portkoder i huvudet".

Arbetsgrupperna gjorde – som brukligt inom en risk- och sårbarhetsanalys – en bedömning av konsekvenser för verksamheten samt av dess förmåga att hantera scenariot. De underströk allvaret i scenariot med referens till att situationen hade gett upphov till en Lex Sarah-rapportering om risk för missförhållande, i det här fallet en brist i teknik (Socialstyrelsen, 2014).¹² När det gäller förmågan varierade bedömningarna mellan

12 Ett exempel ur Socialstyrelsens handbok om vad som bör rapporteras gäller att en verksamhets digitala dokumentationssystem inte fungerar. I exemplet sägs att de anställda då inte har tillgång till aktuell dokumentation enligt SoL eller LSS vilket kan medföra att insatser inte kan genomföras alls eller att insatser inte genomförs på ett riktigt sätt. Information från dagpersonalen om att en person kommit hem från sjukhus och åter ska ha hemtjänst när inte nattpersonalen och anställda som handlägger ekonomiskt bistånd kan inte handlägga nya ärenden eller betala ut beviljat bistånd till de biståndsberättigade (Socialstyrelsen, 2014).

huvudsakligen god, åtminstone i praktiken, tack vare starka individuella resurser och konstruktiva och praktiska lösningar, till bristfällig eller till och med mycket bristfällig. Bedömningarna av konsekvenser var att scenariot *kan* ha allvarliga konsekvenser för enskildas liv och hälsa, allt givet hur situationen hanteras (t.ex. att avhjälpa felmedicinering per telefon, att sjukhusinläggningar och omedelbara omhändertaganden görs för säkerhets skull), även om bedömningarna skiljer sig åt något mellan kommunerna och verksamheterna. ”Jag bedömer det som lindrigt för patienterna men för chefer och andra blir det otroligt mycket arbete, men de som möter patienter kommer att leverera det dom ska”, sa en medicinskt ansvarig sjuksköterska inom kommunal hälso- och sjukvård som väl sammanfattar den samlade bedömningen. Verksamheten kan ”leverera” om än med visst merarbete och fördröjning. Emellertid bedöms personalens förtroende för verksamheten kunna påverkas negativt om arbetsledningen inte förmår prioritera och leda verksamheten genom scenariot samt ha en kommunikation med IT-enheten. Äldre- och funktionshinderområdets åtnjutna förtroende bedömdes bli mindre åtgånget än förtroende för individ- och familjeomsorgen eftersom, som en kvalitetsutvecklare uttryckte situationen, ”folk har redan dåligt förtroende för oss [...] och kan man inte agera praktiskt utan dator så sjunker förtroendet ännu mer”.

Möjligen kan skillnaderna i scenariots konsekvenser för verksamheterna bero på att de i sitt arbete med klienters och brukares sociala adress kommunicerar med varierande samhälleliga funktionssystem. Medan försörjningsstöd kommunicerar med det ekonomiska systemet, kommunicerar omsorgen med familjesystemet i Luhmanns mening. Som en enhetschef i äldreomsorgen uttryckte det: ”Vi gör insats från människa till människa. Ni [försörjningsstöd] gör en insats för människan till systemet [...]. Alltså de vill ju ha någonting, det är inte alltid en hjälp av en människa, de vill ha något som systemet ger till dem, typ pengar.” Under scenariot i fråga vill jag påstå att även om det sociala arbetet som funktionssystem upprätthölls, påverkades arbetet med klienters och brukares sociala adress till viss del i sina förutsättningar. Påverkan kom till uttryck till exempel i eventuellt missade besök, risk för fördröjda utredningar, fördröjda installationer av trygghetslarm, felmedicineringar och sjukhusinläggningar och omedelbara omhändertaganden som säkerhetsåtgärd. Andra uttryck var användning av potentiellt stigmatiserande rekvisitioner och försenade hyresinbetalningar samt ett eventuellt minskat förtroende för verksamheten och dess ledning.

Slutsatser

Undersökningen hade stärkts av att också behandla ledningsperspektiv och av att ha ytterligare tillgång till de kunskaper IT-ansvarig personal har. Oberoende av det, menar jag att undersökningen visat att IT-störningar innebär stora utmaningar för det sociala arbetet som funktionssystem. Min slutsats är emellertid att IT-störningen i det aktuella scenariot

inte leder till ett motsvarande avbrott i det sociala arbetets funktion trots socialtjänstens tekniska beroenden. Funktionen upprätthålls genom anpassningar. De är möjliga genom funktionell ekvivalens och tillgänglig redundans. Jag vill särskilt uppmärksamma att det är personalen som vid sidan av tekniska anpassningar gör konkreta interaktiva anpassningar, till viss del på bekostnad av sin arbetsmiljö. Jag benämner det en *social redundans*¹³ i avsikt att uppmärksamma hur förlorade tekniska enheter eller triviala maskiner ersätts med social interaktion. Min slutsats är att just social redundans förefaller vara vad som förmår ersätta förlorad teknologi.

När det gällde anpassningar uttryckte någon att ”det är inte ett naturligt sätt att ha kvar papperssystem ifall IT ska ramla ihop, det är inte hållbart” och syftade på det myckna utskrivandet. Trots det och trots ironiska kommentarer om ”det papperslösa samhället”, framstod utskrivande som en av de anpassningar som står till buds. Jag tolkar det som att anpassningar begränsas till det man ”äger”, har kunskap om och kan påverka.¹⁴ Intrycket stärks av kommentarer som ”IT-folket har inte en aning om vad vi använder våra system till” och uppfattningen att val av teknik inte alltid är grundad i verksamhetens krav. Uppfattningarna stödjer slutsatsen att det tycks finnas utrymme att utveckla den mellanorganisatoriska relationen med IT-enheterna vars tekniska kunnande dominerar val av teknik.

Informationssäkerhet har en ökande aktualitet (MSB, 2015; se även MSB, 2017). Givet informationsteknikens centrala plats i socialtjänstens dokumentation och övriga dokumenterande praktiker framstår det därför som ett utvecklingsområde inom socialtjänsten. En möjlig väg vore en utveckling av *strukturella kopplingar* (Luhmann, 1995) mellan socialtjänstens verksamhet och organisationer i det funktionssystem inom vilket samhällssäkerhet hanteras. Kopplingen skulle utgöras av att mötas i ett gemensamt tema med anknytning till det sociala arbetets funktion, exkluderingshantering. En möjlig ingång ligger i att socialtjänsten deltar i kommunala risk- och sårbarhetsanalyser inom området informationssäkerhet. Därmed skulle socialtjänsten ha möjlighet att delge sina perspektiv på skeenden under IT-störningar och dess konsekvenser och kunna ha en inverkan både på riskbedömningar och tekniska lösningar samt ytterligare stärka sin förmåga att hantera dem utan allvarliga konsekvenser för verksamheten.

13 Begreppet härrör ur samtal med Jörgen Sparf, Risk and Crisis Research Centre, Mittuniversitetet, Östersund.

14 Den 25 maj 2018 trädde GDPR (Dataskyddslagen) i kraft, det vill säga efter att studien avslutats. GDPR ställer nya krav på hur register ska hanteras. Att skriva ut information om brukare förutsätter nu att det registreras (i fråga om motiv, förvaring och gallring).

Referenser

- Addas, S. & Pinsonneault, A. (2015) The many faces of information technology interruptions: a taxonomy and preliminary investigation of their performance effects. *Information Systems Journal*, 25(3): 231–273.
- Alexandersson, K. (2006) *Vilja, kunna, förstå. Om implementering av systematisk dokumentation för verksamhetsutveckling i socialtjänsten*. Örebro: Örebro universitet, Institutionen för beteende-, social- och rättsvetenskap.
- Appel Nissen, M. & Magnussen, J. (2013) Niklas Luhmann. En komplex teori om et komplekst samfund. I: S. Juul Hansen (red.) *Sociologi i socialrådgivning og socialt arbejde*. Köpenhamn: Hans Reitzels Forlag.
- Cohen, R. (2009) Resilience of the internet to random breakdowns. *Physical review letters*, 85(21): 4626–4628.
- Csiernik, R. Furze, P., Dromgole, L. & Rishchynski, G.M. (2008) Information technology and social work. The dark side or light side. *Journal of Evidence-Based Social Work*, 3(3–4): 9–25.
- Cuadra, C.B. (2016) Socialtjänstens roll i samhällets krisberedskap. En studie ur personalens perspektiv. *Socialvetenskaplig Tidskrift*, 23(2): 129–150.
- Cuadra, C.B. (2017) Kunskapsunderlag för socialtjänstens delaktighet i kommunala risk- och sårbarhetsanalyser (Sorsa). *Research Report in Social Work 2017:2*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Cumming, S., Fitzpatrick, E., McAuliffe, D., McKain, S., Martin, C. & Tonge, A. (2007) Raising the Titanic: Rescuing social work documentation from the sea of ethical risk. *Australian Social Work*, 60(2): 239–257.
- De Rosa, E. (2017) Social innovation and ICT in social services: European experiences compared. *The European Journal of Social Science Research*, 30(4): 421–432.
- Elliot, D. & Swartz, E. (2001) *Business Continuity Management. A Crisis Management Approach*. New York, London: Routledge.
- Fahlberg, G. & Larsson, M. (2016) *Socialtjänstlagarna*. 14 uppl. Stockholm: Liber.
- Fitch, D. (2015) A conceptual framework for information technology in social work practice. *Advances in Social Work*, 16(1): 15–30.
- Galluch, P.S., Grover, V. & Thatcher, J. (2015) Interrupting the workplace: Examining stressors in an information technology context. *Journal of the Association for Information Systems*, 16(1): 1–47.
- Gillingham, P. (2016). Technology configuring the user: Implications for the redesign of electronic information systems in social work. *British Journal of Social Work*, 46(2): 323–338.
- Hansen, A. (2015) Social work assessment notes: A comprehensive documentation system. *Health & Social Work*, 40(3): 191–200.
- Hedström, K. (2004) *Spår av datoriseringens värden. Effekter av IT i äldreomsorg*. Akademisk avhandling. Linköping: Institutionen för datavetenskap, Linköpings universitet.
- Johansson, J. & Hassel, H. (2016) Beroendens betydelse i den sammankopplade samhället. I: S. Baez Ullberg & P. Becker P. (red.) *Katastrofriskreducering. Perspektiv, praktik och potential*. Lund: Studentlitteratur.
- Jönhill, J.-I. (1997) *Samhället som system och dess ekologiska omvärld. En studie i Niklas Luhmanns sociologiska systemteori*. Akademisk avhandling. Lund: Sociologiska institutionen, Lunds universitet.
- Jönhill, J.-I. (2012) *Inklusion och exklusion. En distinktion som gör skillnad i det mångkulturella samhället*. Malmö: Liber.
- Luhmann, N. ([1984]1995) *Social systems*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Magrabi, F., Liaw S.T., Arachi, D., Runciman, W., Coiera, E. & Kidd, M.R. (2016) Identifying patient safety problems associated with information technology in general practice. An analysis of incident reports. *Quality & Safety*, 25(11): 870–880.

- Maturana, H.R. & Varela, F.J. (1980) *Autopoiesis and cognition. The realization of the living*. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.
- Maturana, H.R., & Varela, F.J. (1987) *The tree of knowledge. The biological roots of human understanding*. Massachusetts: Shambhala Publications.
- Michailakis, D. & Schirmer, W. (2017) *Systemiska perspektiv på socialt arbete*. Lund: Studentlitteratur.
- MSB (Myndigheten för samhällsskydd och beredskap) (2011) Vägledning för risk- och sårbarhetsanalyser. MSB245.
- MSB (Myndigheten för samhällsskydd och beredskap) (2012) Kommunens informationssäkerhet. En vägledning. MSB508.
- MSB (Myndigheten för samhällsskydd och beredskap) (2015) Informationssäkerhet. Trender 2015. MSB779.
- MSB (Myndigheten för samhällsskydd och beredskap) (2017) Nationell risk- och förmågebedömning 2017. MSB1102.
- Perron, B.E., Taylor, H.O., Glass, J.E., Brown, G.W. & Margerum-Leys, J. (2010) Information and communication technologies in social work. *Advances in Social Work*, 10(2): 67–81.
- Reamer, F.G. (2005) Documentation in social work: Evolving ethical and risk-management standards. *Social Work*, 50(4): 325–335.
- Reamer, F.G. (2013) Social work in a digital age: Ethical and risk management challenges. *Social Work*, 58(2): 163–172.
- Roth, S. & Schüz, A. (2015) Ten systems. Toward a canon of function systems. *Cybernetics and Human Knowing*, 22(4): 11–31.
- Schirmer, W. & Michailakis, D. (2015) The Luhmannian approach to exclusion/inclusion and its relevance to social work. *Journal of Social Work*, 15(1): 45–64.
- SFS 2001:453. *Socialtjänstlag*.
- Socialstyrelsen (2014) Handbok för tillämpningen av bestämmelserna om lex Sarah. 2 uppl. Stockholm: Socialstyrelsen.
- SOSFS 2014:5. *Dokumentation i verksamhet som bedrivs med stöd av SoL, IVU, IVM och LSS*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- SOSFS 2011:9. *Ledningssystem för systematiskt kvalitetsarbete*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Spencer, L., Ritchie, J., Ormston, R. & O'Connor, W. (2014) Analysis. Principles and practice. I: J. Ritchie, J. Lewis, C.M.N. Nicholls & R. Ormston (red.). *Qualitative research practice. A guide for social science students & researchers*. Los Angeles: Sage.

Hélène Lagerlöf

Det dubbla utanförskapet

– HVB-placerade ungas tankar kring fenomenet mobbning

A twofold exclusion – interviews about bullying with young people in residential care

Youth in residential care are at risk of living in twofold exclusion when stigmatization and bullying in school become part of their everyday life. The article presents results from semi-structured interviews with ten young people in residential care. The young people's reflections on bullying are analysed in relation to different explanatory models of bullying. Experiences of bullying are very common among youth placed in out of home care, which calls for research on bullying and youth in residential care. The aim of the study was to present understandings of bullying among youth placed in residential care and to investigate why youth in residential care report victimization to a higher degree than young people living at home. The research questions were: 1. What descriptions do young people give of the term bullying? 2. What insights can the young people's descriptions of bullying give to the high victimization among youth in residential care? 3. How can the young people's descriptions of bullying be understood in relation to different understandings of bullying? The main findings are the young people's sense of exclusion. They feel stigmatized due to their placement in care and believe they have to be secretive in school about being placed in care because of the risk of bullying. Three suggestions to decrease the twofold exclusion are presented. 1. Based on knowledge that frequent changes in groups are a risk factor in regard to bullying, placement changes need to be reduced to a minimum. 2. Schools (teachers and pupils) need education concerning care environments. 3. Young people are often placed in care due to behavioural problems and therefore residential units need advantageous conditions to work with the young people's behaviour on both individual and group level.

Hélène Lagerlöf är socionom, fil.dr i socialt arbete och universitetslektor vid Ersta Sköndal Bräcke högskola.

Kontakt: helene.lagerlof@esh.se

Inledning

Dagligen mobbas, trakasseras och utsätts unga för kränkande behandling från jämnåriga och vuxna. I den här studien används det vedertagna begreppet mobbning. Skolverket (2011) benämner problematiken kränkande behandling och säger: ”en upprepad negativ handling där någon eller några medvetet och med avsikt tillfogar eller försöker tillfoga någon annan skada eller obehag” (s. 34). Denna definition är inspirerad av den flitigast använda definitionen, nationellt och internationellt, formulerad av mobbningsforskningens nestor Dan Olweus som säger: ”en elev blir mobbad när han eller hon upprepade gånger eller under viss tid utsätts för negativa handlingar från en eller flera andra elever” (a.a., 2007, s. 57).

Utifrån genomförda prevalensstudier bland unga i allmänhet vet vi att minst 3–4 procent i åldern 10–18 år uppger att de är utsatta för någon form av kränkningar minst en gång i veckan (Skolverket, 2012; SCB Barn-ULF, 2018; Friends, 2016). I en rapport om våld mot barn uppger 21 procent av 4 700 tillfrågade unga att de blivit mobbade flera gånger (Jernbro & Jansson, 2017). Status i kamratgruppen som barn samt utsatthet för mobbning kan ha allvarliga konsekvenser för individens framtida hälsa (Almquist, 2009; Wolke et al., 2013; Almquist, Modin & Östberg, 2010). Utsatthet för mobbning under barndomen ökar sannolikheten för psykisk problematik senare i livet i större utsträckning än hos barn som upplever missförhållanden i sin uppväxtmiljö (Lereya et al., 2015).

Den här artikeln behandlar mobbning bland unga placerade i socialtjänstens dygnsvård. Placeringar av unga i vård görs ofta utifrån tanken att förbättra den unges livschanser och kompensera för svåra uppväxtförhållanden (Socialstyrelsen, 2006; 2010; Franzén, Vinnerljung & Hjern, 2008). Utifrån tidigare studier vet vi att gruppen unga placerade i socialtjänstens dygnsvård (familjehem och HVB – hem för vård eller boende, institution) är en särskilt utsatt grupp. Nästan var tredje ungdom (13–18 år) uppger utsatthet för mobbning minst en gång i månaden i jämförelse med ungefär var sjunde ungdom som bor med sina föräldrar (Lagerlöf, 2012). I Jernbro och Janssons (2017) rapport om våld mot barn uppgav 83 procent av de 72 placerade unga som deltog i undersökningen att de varit utsatta för minst en form av barnmisshandel. Här räknas både våld från omsorgspersoner och jämnåriga in. Utifrån övriga fåtalet svenska studier på området vet vi att på 156 HVB granskade av Socialstyrelsen (2008) har fall av psykisk misshandel och mobbning inträffat på 14 HVB. Enligt Statens institutionsstyrelses (SiS) årsrapport (2017) uppgav 29 procent av 781 ungdomar placerade vid §12-hem att de blivit mobbade och 24 procent att de mobbat andra. I vanvårdsutredningen från 2009 (SOU 2009:99) vittnar flera tidigare placerade unga om mobbning och pennalism från andra barn. I en avhandling baserad på intervjuer med familjehemsbarn berättar unga om konflikter i skolan och utsatthet för mobbning som uppstått på grund av att de unga varit placerade i familjehem (Hedin, 2012). Även Andersson (2001) fann liknande resultat i intervjuer med unga om vardagen i familjehem.

Unga placerade i vård är i minoritet i förhållande till övriga unga i Sverige. Minoritetspositionen leder till att deras erfarenheter tenderar att bli osynliga i studier och kun-

skapen om deras levnadsförhållanden är kraftigt begränsad. Placerade unga kan därmed beskrivas som en "hidden population" (Lambert & Wiebel, 1990) vilket påtalar vikten av studier om dessa ungas vardagsliv. Utifrån behovet att låta dessa unga komma till tals om sina levnadsförhållanden och eventuella aktörskap i mobbningsituationer används i studien ett barndomssociologiskt perspektiv där unga ses som aktörer kapabla att själva förmedla information om sina förhållanden (Qvotrup, Corsaro & Honig, 2009; Christensen & James, 2008).

I mitt tidigare nämnda forskningsprojekt där placerade ungas svar jämförs med svar från hemmaboende unga framkom, utöver de unga placerades utsatthet, att de mobbar i större utsträckning än unga som inte är placerade (Lagerlöf, 2012). Internationell forskning pekar också på unga placerades utsatthet för mobbning (se t.ex. Lausten et al., 2015; Farmer, Selwyn & Meakings, 2013; Barter, 2011; Egelund et al., 2008; Barter et al., 2004; Gibbs & Sinclair, 2000). Emond (2014) påtalar utifrån en intervjustudie placerade ungas upplevelse av utanförskap och konstaterar att unga i institutionsvård upplever oro och ångest över att bli "avslöjade" i kamratgruppen och att placeringen i vård skapade utanförskap i skolan. Ridge och Millar (2000) fann även de i en intervjustudie att placerade unga upplever sig stigmatiserade, socialt annorlunda och exkluderade. Enligt Farmer et al. (2013) uppger en tredjedel av 80 intervjuade unga att de varit utsatta för mobbning på grund av att de inte bor med sina föräldrar och de unga uttryckte starka behov att kontrollera vilken information om deras förhållanden som nådde deras klasskamrater. Emond (2002) lyfter i sin etnografiska studie att institutionsplacerade unga i sin vardag måste förhålla sig till två olika institutionella miljöer: skolan å ena sidan och institutionsmiljön å andra sidan och att barnen blir tvungna att agera medlare mellan de två institutionerna i sitt vardagsliv.

Tidigare studier om stigmatisering och utanförskap bland placerade unga visar oroväckande resultat, vilket, i kombination med osäkra framtida livschanser och hälsoutfall som vuxna, understryker vikten att utforska möjliga skäl till de ungas högre utsatthet som påvisats. I tidigare forskning om unga placerades förståelser av mobbning och utanförskap har, som visats ovan, ofta intervjuer använts som metod. Intervjumetodiken tillämpas även i den här studien då intervjuer både ligger i linje med barndomssociologin och synen på unga som aktörer samt att intervjun ses som särskilt lämpad för att fånga de ungas förståelse och tankar om mobbning.

Artikeln fokuserar på unga HVB-placerades förståelse av mobbning som fenomen och vad de anser kan vara skälen till unga HVB-placerades utsatthet. I kommande artiklar läggs fokus på hur anställda på HVB arbetar mot mobbning i sitt behandlingsarbete. Den frågan kommer dock inte att beröras i den här artikeln.

Syfte

Studien syftar till att utforska HVB-placerade ungdomars förståelser av mobbning som fenomen. Syftet är även att utifrån de ungas förståelse av problematiken fördjupa kunskapen kring varför HVB-placerade unga uppger en högre utsatthet för mobbning än hemma-boende unga.

Frågeställningar

Följande frågeställningar undersöks:

- Hur beskriver HVB-placerade unga begreppet mobbning?
- Vilka insikter kan de ungas beskrivningar av mobbning som fenomen ge till den högre förekomsten av mobbning bland HVB-placerade unga?
- Hur kan de ungas beskrivningar av mobbning förstås i förhållande till förklaringsmodeller av problematiken?

Förklaringsmodeller – tidigare forskning

Under de dryga fyrtio år mobbning studerats har flera förklaringsmodeller utifrån både individuella och strukturella perspektiv (se t.ex. Lagerlöf, 2017; Frånberg & Wrethander 2011) formulerats och att sammanfatta modellerna är en grannliga uppgift då begreppet är mångbottnat (Smith, 2011).

Individuella och strukturella perspektiv på mobbning

Forskning om mobbning kan delas in i två huvudspår: modeller med individuellt perspektiv¹ och modeller med strukturellt perspektiv². Individuella perspektiv tillskriver betydelse till personliga rekvisit (personlighet, aggressivitet, familjeförhållanden osv.) hos mobbare, utsatt och andra aktörer. Modellerna inom det perspektivet har ofta sin grund i personlighetspsykologin och fokuserar på ungas aggression och beteende (Frånberg & Wrethander, 2011).

Studier med strukturella perspektiv fokuserar ofta på inkluderings- och exkluderingsbegrepp, hierarkier, institutionella och samhällliga kontexter. Några modeller sammanför perspektiven och studerar både gruppkontexten och enskilda individers agerande (se t.ex. Salmivalli, 1999; 2010; 2014). Tydligt i den här studien av HVB-placerade ungas förståelser av mobbning är att både individuella och strukturella perspektiv behövs för att analysera

1 Se t.ex. Olweus, 1973; 1993; 2011; Monks & Smith, 2006; O'Moore & Kirkham, 2001; Solberg & Olweus, 2003; Haynie et al., 2001.

2 Se t.ex. Wrethander/Bliding, 2004; 2007; Gini, 2006; Horton, 2011; 2016; Schott, 2014.

empirin. Analysen visar dock att modeller som utgår från ett strukturellt perspektiv är särskilt relevanta.

Individuella perspektiv

Enligt Olweus (1993; 2007) många enkätstudier ligger förklaringarna hos individerna i mobbningsituationen. Mobbare, enligt Olweus, är impulsiva individer som har en positiv inställning till våld och brister i empati för den han eller hon utsätter. Olweus (2011) konstaterar i en registerstudie att unga som mobbat under skoltiden är överrepresenterade i kriminella register som vuxna. Uppvisad aggressivitet, menar Olweus (2007), bottnar i brister i barnets uppfostran och Smith (2014) skriver i sin forskningsöversikt att mobbare kan komma från problematiska familjeförhållanden och ha häftigt temperament. Cook et al. (2010) konstaterar i en metastudie att problematiska familjeförhållanden, utåtagerande beteende samt problematik i skolan och socialt var framträdande i analysen av mobbare. Utsatta för mobbning beskriver Olweus (1993) som passiva, svaga, osäkra och oroliga individer. Mobbning sker således enligt Olweus när två personlighetstyper, den impulsiva och den passiva, möts. Enligt Olweus (2007) kan mobbning ses som ett gruppfenomen där gruppen följer mobbaren. Individuella perspektiv är relevanta i den här studiens analys i förhållande till de unga placerades beskrivningar av vad mobbning är, samt till viss del i analysen av de ungas förståelse om vem som mobbar.

Strukturella perspektiv

Studier med strukturellt perspektiv har växt fram ur en livlig debatt om hur mobbning som fenomen ska förstås och förklaras där forskare från discipliner som exempelvis pedagogik och sociologi men även socialpsykologi ifrågasatt det dominerande individualpsykologiska perspektivet och närmat sig problematiken strukturellt. Horton (2011; 2016), till exempel, har i granskningar av teorier kring mobbning kritiserat synen på mobbning som ett individuellt problem och efterlyser studier om social och moralisk ordning i skolmiljön, maktstrukturer och människors formande av sociala relationer för att applicera ett makroperspektiv på arbetet mot mobbning (Horton, 2016).

Wrethander/Bliding (2004; 2007) framför, utifrån sina fältstudier, inneslutning och uteslutning som viktiga begrepp och pekar på vikten av att se skolmiljön i sin helhet "som en arena för barns relationsarbete" (Wrethander, 2007, s. 109). Wrethander menar att rådande förklaringsmodeller utifrån individuella egenskaper begränsar förståelsen av mobbning. Enligt henne finns risken att mobbning som tar sig uttryck i uteslutning förbises eller ignoreras.

Gini (2006) har i en enkätstudie studerat hur elevers upplevelse av grupptillhörighet och deras uppfattning av lärare och skolmiljö påverkas i en fiktiv mobbningsepisod med två grupper involverade. I studien ingick respondenterna i den ena fiktiva gruppen. I mobbningsberättelsen presenterades olika scenarion där den egna gruppen antingen blev

mobbad av den andra gruppen eller mobbade den andra gruppen. Gini fann en stark bias hos eleverna för sin egen grupp när den gruppen blev utsatt för mobbning och en något mindre men närvarande bias när elevens grupp var de som mobbade. Ginis slutsats är att ungas grupptillhörighet är av stor betydelse för att genom den tillhörigheten undvika en "ute"-position.

Schotts förklaringsmodeller av mobbning

Filosofen Schott (2014) har i en kritisk granskning av i huvudsak modeller med individuellt perspektiv formulerat förklaringsmodellen "Mobbning som socialt koncept" (a.a., s. 27, min översättning). Modellen ges stort utrymme i analysen då den visat sig vara högst relevant för att öka förståelsen av mobbning bland HVB-placerade unga. Schott grupperar tidigare förklaringsmodeller i:

1. mobbning som ett uttryck för individuell aggression,
 2. mobbning som ett uttryck för socialt våld samt
 3. mobbning som ett uttryck för dysfunktionella gruppdynamiker
- (Schott, 2014, s. 27, min översättning).

Gentemot de tre första modellerna *mobbning som uttryck för individuell aggression*, *mobbning som uttryck för socialt våld* och *mobbning som uttryck för dysfunktionella gruppdynamiker* framför Schott kritik då hon menar att dessa förklaringsmodeller placerar problemet utanför klassrummet och att fokus läggs på individers personlighet snarare än kontexten där mobbning sker (modell 1 och 2). Modellen *dysfunktionella gruppdynamiker* (modell 3) centrerar, enligt Schott, kring skolklassens interna dynamik och maktaspekter. Dock menar Schott (2014) att när forskare inom denna modell, som Rigby (2008) och Rigby och Slee (1991) använder begrepp som förtryck och makt utgår de från ett normativt tänkande där socialt våld och individuell aggression blir den bäst passande ramen för att förstå och tolka mobbning (Schott, 2014).

Mobbning som socialt koncept

Schotts (2014) fjärde egna modell stämmer till viss del överens med teorier som framförts i italiensk och svensk forskning (Gini, 2006; Bliding, 2004). Modellen *mobbning som socialt koncept* utgår från fyra hypoteser om sociala processer. De säger att sociala system styrs av makt som fördelas mellan individer i gruppen. I alla sociala relationer uppstår konflikter. En grupp definieras av vilka som inkluderas respektive exkluderas. "Relationer skapas av sociala institutioner och symboliska representationer som språk och normer" (Schott, 2014, s. 39, min översättning).

Utifrån hypoteserna formulerar Schott följande definition:

Bullying occurs in relation to formal institutions, such as the school, where individuals cannot easily leave the group. The ongoing process of constituting informal groups through mechanisms of inclusion and exclusion provides a social context for bullying. Changes in position are dangerous to group order, becoming a source of fear and anxiety since all members of the group risk being excluded. Bullying occurs when groups respond to this anxiety by projecting the threat to group order onto particular individuals; these individuals become systematically excluded as the 'other'. (2014, s 39)

Schott talar om uteslutningsprocesser av "den andre" utifrån individers behov att säkra gruppordningen. Formella institutioner, som skolan, utgör arenor för mobbning. Förändringar i gruppkonstellationer och ångest och osäkerhet över gruppordningen gör grupper särskilt känsliga för mobbning och uteslutning.

Schotts modell 2 och 3 har inte visat sig relevanta för analysen av den här studiens empiri och kommer därför inte att behandlas vidare. Modell 1 baseras i huvudsak på Dan Olweus forskning och som tidigare nämnts används delar av hans forskning i analysen av studiens empiri då jag ser vinster med att kombinera Olweus teorier med Schotts fjärde modell, något jag återkommer till i artikelns diskussion.

Metod

Studiens empiri kommer från intervjuer med tio ungdomar i åldern 16–18 år (fem flickor och fem pojkar) placerade på sex olika HVB i två olika län i Mellansverige. Samtliga unga hade vid intervjutillfället varit placerade vid nuvarande HVB i minst tre månader. Två ungdomar hade fyllt 18 år, resterande var 16 eller 17 år gamla.

Etiska överväganden

Studien har en känslig karaktär och generellt är det mycket svårt att nå unga placerade i dygnsvård för intervjuer då de också av goda anledningar ofta är omgivna av så kallade gatekeepers (Sallnäs, Wiklund & Lagerlöf, 2010). Med grund i detta har studien inte specifikt riktats till individer som själva utsatt eller varit utsatta för mobbning eftersom mobbning är ett känsligt ämne att samtala om. Unga i övre tonåren valdes eftersom de har en relativt lång erfarenhet av skolgång och därmed bredare referensramar och sannolikt lättare för att prata om mobbning. Studien har prövats och godkänts i etisk kommitté. Morrow (2008) skriver: "theories, methods and research ethics are interconnected, and ethics questions weave their way throughout research" (a.a., s. 52). Stor hänsyn har tagits till de placerade unga vid genomförandet, se vidare under rubriken Datainsamling. Frivilligheten, anonymiteten samt rätten att avbryta intervjun har poängterats vid intervjufrågan, i samtyckesbrev samt vid intervjuerna. Information och inbjudan att delta har förmedlats via sociala medier samt via kontakter med HVB i de aktuella länen.

I intervjuerna har initialt inga frågor ställts om personliga erfarenheter av mobbning. Flera unga har själva valt att delge erfarenheter. I de fall detta skett har ungdomarna fått styra samtalet så att de enbart delat sådant de känt sig bekväma med att dela. Några citat i texten beskriver de ungas egna erfarenheter.

Datainsamling

Nationella HVB-registret användes initialt för att etablera kontakt med HVB. Från registret selekterades samtliga HVB i två mellansvenska län som, enligt registret, bedriver vård och behandling för unga. Enheter som bedriver verksamhet för ensamkommande flyktingbarn har uteslutits utifrån tanken att dessa unga har begränsad erfarenhet av placering och skolgång i Sverige vilket kan försvåra möjligheten att svara på frågor.

Efter lottdragning kontaktades 24 HVB. HVB-personal på de 24 hemmen ombads tillfråga placerade unga om att delta i studien. 18 tillfrågade HVB avböjde att delta. De huvudsakliga skälen till nekande var, enligt personalen, att de unga inte mådde bra och personalen ansåg att deltagande skulle vara negativt för den unges behandling.

Intervjuerna pågick 20–45 minuter i rum på respektive ungdoms HVB som intervjuerpersonerna själva fick välja och har tagit formen av semistrukturerade intervjuer med fyra olika teman utifrån en intervjuguide (Silverman, 2011). Teman som behandlades var: 1. beskrivningar av mobbning, 2. orsaker till mobbning, 3. arbete mot mobbning i HVB och skola samt 4. förslag på åtgärder. I den här studien behandlas förståelse av mobbning i enlighet med tema 1 och 2. Förslag på åtgärder och hur HVB arbetar med mobbning kommer att behandlas i kommande artiklar.

Databearbetning och analys

Samtliga intervjuer transkriberades. Vid transkriberingen utelämnades hummanden och ord som "liksom" och "alltså". Varje intervju lästes igenom vid flertalet tillfällen och studerades utifrån artikelns frågeställningar med fokus på de ungas förståelse av mobbning. Intervjumaterialet har bearbetats med en tematisk analys utifrån Braun och Clarkes (2006) sex faser: 1. lära känna materialet (transkribering), 2. initial kodning, 3. sökande efter teman, 4. genomgång av teman i förhållande till kodat material, 5. definition och benämning av teman, 6. skriftlig presentation av resultat (a.a., s. 87, min översättning). I enlighet med Braun och Clarke har analysprocessen skett rekursivt snarare än linjärt, vilket innebär att forskaren rör sig fram och tillbaka i materialet snarare än går från en fas till en annan för att finna essensen i materialet. I vissa fall har, till exempel, ett senare funnet tema bidragit till att förtydliga ett tidigare identifierat tema. I analysprocessen har förklaringsmodellerna av mobbning som presenterats ovan varit vägledande i förståelse och uppdelning av empirin. Under analysprocessen har Schotts (2014) fjärde förklaringsmodell visat sig särskilt användbar för att förstå unga HVB-placerades beskrivningar och förståelse av mobbning.

I val av citat har stor vikt lagts vid att röster både från pojkar och flickor framträder i ana-

lysen för att visa på variationen i de ungas förståelse av mobbning. Artikeln presenterar fyra teman som framträtt i analysen: 1. stigmatiserande kränkningar, 2. rädsla för uteslutning, 3. känslan av utanförskap och 4. "här är vi speciella".

Resultat och analys

Stigmatiserande kränkningar

Samtliga intervjupersoner fick frågan: *Vad tycker du om mobbning är?* I svaren framträder mobbningens uttryckssätt i form av trakasserier via sms och sociala medier, utsagda ord, slag, knuffar och sparkar. I de första spontana beskrivningarna nämner några av pojkarna fysiskt agerande: "om en blir slagen varje dag i skolan", "man kan slå någon", medan flickorna spontant talar om att "kalla någon för saker", "avslöja hemligheter som personen sen kan bli mobbad för" och att "bli lämnad utanför". Resultaten överensstämmer med tidigare forskning (se t.ex. Olweus, 2007; Baldry & Farrington, 1999; Rigby & Slee, 1991) som säger att mobbning med fysiska inslag är vanligare bland pojkar än flickor. Samtidigt bör nämnas att pojkarna i studien även beskriver kränkningar med ord.

I citaten framkommer också vad jag tolkar som stigmatiserande kränkningar i enlighet med Ridge och Millar (2000) och Emond (2014) där unga upplever stigmatisering och mobbning på grund av sin placering i vård. Några av pojkarna beskriver mobbning på följande sätt:

Om en blir slagen varje dag i skolan, retad för någonting. Går ut över familjen. "Din mamma är en hora, din pappa säljer knark". Man vågar inte gå till skolan, man är rädd för att man ska bli utnyttjad och lite så där. Eller bli kallad för nåt. (Pojke 16 år)

Just i och med att man bor på behandlingshemmet kan folk mobba en för att man bor på behandlingshem så det blir ju en större risk ... eftersom det finns en sak till man kan bli mobbad för. (Pojke 17 år)

Man gör sig rolig på någon annans bekostnad dag in och dag ut. (Pojke 18 år)

I mitt fall så blev jag ... fysiskt misshandlad, skulle man till och med kunna kalla det, så gott som varje skoldag, Det kanske inte är den vanligaste typen av mobbning, rent fysisk mobbning, men det är ju en form av det i alla fall. Utfrysning, att man blir kränkt. (Pojke 17 år)

Pojkarna beskriver fysiska och psykiska aspekter där personer i skolan säger saker om den utsattes familj, att en utsatt person kan riskera att bli utnyttjad, att någon gör sig rolig på någon annans bekostnad eller att en person kan bli fysiskt misshandlad. Stigmatiseringen

blir enligt min tolkning speciellt tydlig i de två första citaten. I det första citatet beskriver pojken mobbning som tar sig uttryck i att kränkningen utgår från en negativ föreställning om den utsattes familj. I det andra citatet beskriver pojken att mobbning sker just utifrån att den utsatte bor på behandlingshem.

Rädsla för uteslutning

Bland intervjupersonerna fanns en konsensus att orsakerna till mobbning snarare ligger hos den som mobbar än den utsatte. Två intervjuцитat av svar på frågorna *Vad tror du det är som gör att någon blir mobbad?* och *Vad tror du det är som gör att någon börjar mobba?* belyser det tydligt:

Jag tror inte att det har att göra med personen som blir mobbad. Enligt mig så mobbar inte en normal människa en person. Normal, då menar jag en som mår bra själv, som lever ett helt vanligt liv och som har lite sunt förnuft. (Flicka 16 år)

Jag tror inte att det beror på personen som blir mobbad, jag tror det är dom som mobbar, att det är dom som, antingen vill bevisa någonting för folk som är där, att dom ska vara lite "Allan-Ballan" och så där ... man kan gå på någon som inte alls är självsäker och då kanske dom andra ser att "ah, shit vilken kille". Fast det egentligen inte är så alls. (Pojke 18 år)

Citaten tolkar jag å ena sidan i anslutning till Olweus (2007) tanke om mobbare som impulsiva, självsäkra individer som mobbar för att trycka ner andra. Å andra sidan kan citaten tolkas utifrån tanken att mobbning uppstår om mobbaren upplever sin plats i gruppen hotad. De ungas utsagor kan sägas illustrera rädslan för att bli utesluten som "den Andre" som framkommer i Schotts (2014) fjärde modell och i Wrethander/Blidings (2007; 2004) teorier om inneslutning och uteslutning. Följande tre citat menar jag vidare belyser rädslan för att bli "den andre" och tanken om exklusion och inklusion:

Jag tror att personen som utsätter folk för sårande saker, jag tror den har saker inom sig ... jag tror att dom är ganska osäkra på sig själv. (Flicka 18 år)

Det är för att dom inte riktigt kommit in i en grupp eller kommit in i skolan riktigt. (Flicka 17 år)

Om vi säger att det finns tre steg. Först är det en svag kille och sen är det en mittenstark och sen är det en stark kille. Den i mitten blir mobbad av den starka killen ... dom som är svaga dom väljer personen att trycka ner. Man är rädd så man trycker ner dom man kan. (Pojke 17 år)

Samtliga citat talar enligt min tolkning för uppfattningen att mobbningen sker som en reaktion på upplevelsen att vara utanför ett sammanhang och riskera att bli exkluderad.

Känsla av utanförskap

I min studie av unga placerades levnadsförhållanden (Lagerlöf, 2012) konstaterades att unga på HVB uppgav större utsatthet för mobbning än hemmaboende unga. Flera intervjufrågor berörde vad det kan bero på. Bland svaren framträder vad jag väljer att benämna en känsla av utanförskap som uppstår i interaktion med unga som inte är placerade.

Dom kanske tycker, å vad är det där för nånting, gud vad konstigt. Vi mobbar den personen bara för att vi tycker det är konstigt. Medan i ett vanligt hem då, man vet inte vad som finns bakom stängda dörrar ... på grund av att dom har inte dörren öppen så jag vet inte. (Flicka 18 år)

Jag tror definitivt att risken är högre att bli utsatt för mobbning om man bor i någon form av placering. Och det måste ju inte bero på själva placeringen utan det tyder på att man har det svårt någon annanstans i livet vilket ju ofta reflekteras i skolgången. (Pojke 17 år)

Flickans berättelse ger i min tolkning uttryck för den speciella miljö en ung person placerad vid en institution lever i. En upplevelse av att leva med öppna dörrar, medan dörren "i ett vanligt hem" är stängd. Enbart vetskapen hos de andra unga i skolan om att flickan är placerad verkar enligt citatet kunna ge grund för mobbning och utanförskap. Det stämmer överens med Emonds (2014) resultat, som visade på att de unga placerade uttryckte en upplevelse av stigma på basis av sin placering och att stigmat upplevdes som särskilt påtagligt i interaktion med skolkamrater. Pojken i citatet ovan menar dock att den högre utsattheten för mobbning inte beror på placeringen i sig utan snarare på de svårigheter som en person erfarit som lett fram till placeringen i vård. Även Emonds (2014) konstaterande att unga placerade ofta upplever svårigheter att förhålla sig till sin egen livshistoria och hur de ska hantera den i mötet med skolkamrater ansluter till pojkens citat. En av flickorna i min studie tänker jag beskriver svårigheten med att ha en livshistoria som kan skapa förutfattade meningar och fördomar hos jämnåriga som kan leda till mobbning och utanförskap:

Jag tror att det är för att folk tror att man är psykiskt sjuk bara för att man bor på HVB. Men det är ju inte så, man kanske bara inte mår tillräckligt bra för att bo hemma. (Flicka 17 år)

Den specifika komplexiteten i mobbning mot unga placerade är tydlig. Unga personer som utifrån vuxnas svek eller egen problematik blivit tilltufsade av livet och som upplevs som annorlunda av sina klasskamrater kan tänkas löpa en högre risk för att i enlighet med Schott

(2014) bli "de Andra" som exkluderas från gemenskapen i skolan samtidigt som de genom sin placering kan uppleva en exkludering från samhället. Nedanstående citat lyfter i min mening flera aspekter av de unga placerades dubbla utsatthet och utanförskap.

Dom [klasskamrater i skolan, min anm.] har ju inte varit med om det jag varit med om genom min uppväxt så jag tror inte dom vet så mycket om det. Jag tror bara dom vet att det sårar personen ... till exempel, om mobbaren säger att jag har en ful tröja och den här tröjan kanske betyder väldigt mycket för mig, då kanske det gör att jag utsätter mig själv för vissa saker som sårar mig både psykiskt och fysiskt. (Flicka 18 år)

Flickan beskriver en situation där mobbning kretsar runt en betydelsefull tröja. I citatet framgår inte varför tröjan är betydelsefull men en möjlig tanke kan vara att tröjan är förknippad med viktiga minnen av till exempel en förälder eller tiden före placeringen. Unrau, Seita och Putney (2008) beskriver utifrån intervjuer med unga placerade att personliga ägodelar har extra stor betydelse för unga i vård. Unrau et al. (2008) beskriver de ungas förluster av personliga ägodelar i samband med placeringsbyten med orden "losing physical items seem to have the effect of losing a part of oneself" (a.a., s. 1260). Ser vi på flickans citat om att bli mobbad för tröjan utifrån kunskapen ovan om personliga ägodelar blir kränkningen inte enbart en utsatthet för mobbning utan även en händelse som påminner om förluster i och med placeringen i vård. En kränkning som enligt flickan kan resultera i att hon skadar sig själv fysiskt eller psykiskt, sannolikt utifrån en problematik som kan ha föranlett placeringen.

Andra intervjupersoner belyser okunskap hos klasskamrater om vad en placering i HVB innebär. En okunskap som tar sig uttryck i uppfattningar om att de som bor på HVB är brottslingar som tar droger och som sitter inlåsta all tid de inte är i skolan. Mötet med okunskapen kombinerat med rädslan för att bli utsatt får de unga att inte vilja berätta i skolan att de är placerade:

Det kan hända ... till exempel om man går i skolan och dom får veta att man bor på ett HVB ... då kan man få en massa sms om man givit ut sitt nummer. Eller om man blir mobbad i skolan och nån skriker att man bor på HVB och att man är störd i huvudet. (Flicka 17 år)

En flicka berättar att hon skulle välja att undanhålla att hon är placerad vid ett HVB av rädsla för att bli utsatt för mobbning:

Det beror på vad man ger ut, vad man ger ut för information om sig själv till folk i skolan eller till sina kompisar över huvud taget. Om man träffar en kompis för första gången och den inte vet att man bor i ett familjehem eller HVB då kan man ju säga att: "Jag bor hemma, fast jag bor med andra ungdomar som har flyttat dit för vi är fosterhemsfamilj." Man kan dra det som en vit lögn. Det skulle jag ha gjort. (Flicka 17 år)

Intervjupersonerna beskriver att andra elever har föreställningar om hur HVB-placerade ska vara och att det kan ligga till grund för att placerade unga blir utsatta för mobbning i skolmiljön. De uttrycker vaksamhet på vad de delar med andra elever i skolan och om att de inte vill synas med personal från det HVB där de är placerade då det kan leda till frågor de inte vill svara på. Emond (2014) påtalar utifrån hennes liknande resultat behovet av att unga placerade får support från vårdmiljön i hur de ska förhålla sig till sin egen historia och vad de ska berätta för sina klasskamrater.

Kopplingar till tankar om mobbning i förhållande till Schotts (2014) och Wrethander/Blidings (2007; 2004) förståelse av inklusion och exklusion återfinns i flera av de ungas beskrivningar. I resultatpresentationens inledande citat blir exkluderingen tydlig då ungdomen talar om "Går ut över familjen. Din mamma är en hora, din pappa säljer knark." Mobbningen uttrycks med exkluderande språkbruk. För någon vars placering i vård kan grunda sig i att hen kommer från problematiska familjeförhållanden (Socialstyrelsen, 2006; 2010; Franzén et al. 2008) kan upplevelsen av utanförskap sannolikt förstärkas ytterligare när mobbning uttrycks på detta sätt.

"Här är vi speciella"

De unga fick frågan om mobbning kan förekomma i HVB-miljön. Svaren skilde sig åt i stor utsträckning. Några menade att mobbning på HVB inte förekom för att personalen ständigt är närvarande och att det därmed inte finns utrymme för mobbning. De beskrev vidare att som placerad utsätter de inte andra för mobbning utifrån respekt för allas svåra erfarenheter och olika bakgrund. En respekt några av de intervjuade menade saknas i skolmiljön.

Jag tror inte det händer så ofta på ett HVB-hem. För folk har respekt, dom vet att folk kommer från olika ställen och dom vet inte vad folk varit med om och så där. (Pojke 16 år)
Här är vi speciella. Alla är speciella på sitt sätt. Jag tror inte någon skulle utsätta någon annan för mobbning. På grund av att vi alla är speciella och den personen som skulle mobba då också är speciell men vi mobbar inte den personen på grund av det. Vi ser att han har haft det svårt, det är därför han bor här. Så vi är alla speciella på ett eller annat sätt. (Flicka 18 år)

Några andra intervjupersoner menade att ett HVB kan vara en plats där mobbning förekommer. Att någon särskiljer sig i beteende, utseende, hudfärg eller bakgrund från andra placerade kan utgöra grund för mobbning. Några unga talade även om gängbildning när flera unga bor tillsammans på ett HVB:

Jag tror att man kan bli mobbad mera på såna här ställen än om man är hemma. För här bor man ju ändå med flera andra ungdomar hela tiden. (Pojke 18 år)

Ofta på ett sånt här ställe [HVB, min anm.] blir det små grupper. Två som är med varandra, tre som hänger och då blir det alltid en som blir lämnad utanför som ingen vill vara med, det tycker jag också är mobbning. (Flicka 17 år)

Första citatet bekräftar Emonds (2014) slutsats att unga placerade behöver förhålla sig till flera gruppkonstellationer både i skolan och i HVB-miljön. Utifrån Schotts (2014) och även Blidings (2004) idé om gruppkonstellationer som potentiella kontexter där mobbning kan uppstå gör HVB-placerade unga till en extra utsatt grupp. Schott (2014) understryker risken för mobbning när individer inte kan välja att lämna gruppen. En skolklass eller en grupp unga på ett HVB är båda grupper en ungdom inte själv kan lämna. Kommer gruppen (skolklassen eller HVB-gruppen) in i ett exkluderande beteende riskerar någon således att bli "den Andre". Det andra citatet belyser just en sådan exkludering när flickan talar om gruppbildningar på ett HVB och att någon person blir lämnad utanför. Här reflekterar jag kring Schotts (2014) konstaterande att alla typer av förändringar i gruppkonstellationen utgör risksituationer som kan leda till att mobbning uppstår eller ökar i frekvens. Gruppkonstellationer på HVB ändras ständigt på grund av placeringsförändringar. Det är rimligt att tro att det sker betydligt fler förändringar i en grupp av HVB-placerade unga än i en skolklass under till exempel en termin. Frekventa förändringar i gruppkonstellationen kan utifrån modellen om mobbning som socialt koncept utgöra en påtaglig riskfaktor för mobbning i både skolmiljön och den HVB-placerade gruppen.

Schott (2014) talar om att konflikter uppstår när människor samlas och att de är oundvikliga samt att konflikterna kan vara grogrund för mobbning. En av ungdomarna berör just konflikter i sin intervju:

Konflikter uppstår ju oavsett om man spenderar så gott som varje dag i skolan eller på ett sånt här hem, då kommer det uppstå konflikter och då kommer någonting negativt att hända och om det är en enskild händelse så tycker inte jag att det kan klassas som mobbning men om det är upprepat och systematiskt ... (Pojke 17 år)

I sammanhanget är kopplingen lätt att göra till att en del unga placeras just på grund av beteendeproblem där aggressivitet kan vara en komponent i det problematiska beteendet. Här kan paralleller dras till Olweus (2007) tankar om individuell aggression för att förstå en placerad ungdoms mobbningsbeteende. I kontrast till detta talar Schott (2014) i sin tredje hypotes om att konflikterna uppstår i mötet mellan människor där någon riskerar att exkluderas, att konflikternas grund enligt Schott inte är något personerna bär med sig från början. Sammanför jag Olweus (2007) och Schotts (2014) perspektiv blir det rimligt att göra tolkningen att risken kan vara högre att placerade unga utsätter andra för mobbning. Något min egen tidigare studie (Lagerlöf, 2012) visat är fallet.

Sammanfattande diskussion

Artikeln har behandlat tre frågeställningar: Vilka beskrivningar ger HVB-placerade unga av begreppet mobbning? Vilka insikter kan de ungas beskrivningar av mobbning som fenomen ge till den högre förekomsten av mobbning bland HVB-placerade unga? Hur kan de ungas beskrivningar av mobbning förstås i förhållande till olika förklaringsmodeller av problematiken? I analysen framträdde fyra övergripande teman: 1. stigmatiserande kränkningar, 2. rädsla för uteslutning, 3. känslan av utanförskap och 4. "här är vi speciella". Studiens huvudsakliga kunskapsbidrag är den dubbla utsatthet och utanförskap som de unga intervjuade ger uttryck för samt att inklusions-/exklusionsbegreppen är särskilt användbara i förståelsen av mobbning bland placerade unga. Studien har visat att de unga placerade i vård anser sig ställas inför exkluderande situationer dagligen. Det kan leda till upplevelsen att de måste hemlighålla stora delar av sitt liv och därmed får ytterligare svårigheter att hantera. Studien har visat att mobbningen, enligt de unga, tar stigmatiserande uttryck där kränkningarna grundas i de ungas placering, något som sannolikt kan förstärka stigmatiseringen ytterligare och bidra till att de unga upplever ett dubbelt utanförskap. Resultaten visar även att de placerade unga förklarar mobbning utifrån en rädsla för att bli uteslutna ur gruppsammanhang.

En viktig aspekt att diskutera utifrån artikelns resultat är att många unga på HVB har en psykosocial problematik, något som kan påverka gruppdynamiken som uppstår när de unga lever tillsammans i ett HVB. En sådan analys hade dock krävt fler intervjufrågor om de ungas samspel sinsemellan, något tidigare internationell forskning även visat på (Emond, 2014; Farmer et al., 2013; Ridge & Millar, 2000). Utifrån artikelns resultat och utifrån den kunskap som finns om unga i HVB-vård bör frågan om hur utsattheten för mobbning och dubbelt utanförskap kan minska prioriteras. Unga placerade i HVB byter, ofta på grund av placeringsförändringar, gruppkonstellationer i skolmiljön och HVB-miljön. En viktig åtgärd för att minska utsattheten torde alltså, i enlighet med Schotts (2014) teori om förändringar i gruppkonstellationer som en riskfaktor för mobbning, vara att minimera förändringar i de ungas gruppkonstellationer, med andra ord minimera antalet placeringsförändringar.

Okunskapen om vad placeringar i samhällsvård innebär och vad ett HVB är hos klasskamrater och skolpersonal talar för ett akut behov att utbilda elever och skolpersonal i frågor som rör samhällsvård av barn. Olweus (2007) teorier om att personliga rekvisit hos mobbare och utsatta kan utgöra riskfaktorer för att mobbning uppstår är viktiga i sammanhanget. HVB-miljöers förutsättningar att bedriva individuellt riktat behandlingsarbete liksom deras möjligheter att på kontinuerlig basis jobba med värdegrunden i gruppen placerade framträder som viktiga.

Studiens analys och resultatet synliggör behovet av multipla perspektiv och förståelsemodeller för att minska utsattheten hos placerade unga. Det är en nödvändighet att unga placerades utsatthet för mobbning diskuteras med individuellt perspektiv för att ge adekvat hjälp till inblandade individer. Samtidigt är strukturella perspektiv nödvändiga för att

förstå den specifika komplexitet som placerade unga ställs inför när de ska navigera både genom tillvaron som institutionsplacerad och att vara en "vanlig" skolelev med relationer och interaktioner i skolan. Artikeln understryker nödvändigheten att starkt adressera de placerade ungdomarnas upplevelse av utanförskap i både skolmiljön och i HVB-miljön.

Referenser

- Almquist, Y. (2009) Peer status in school and adult risk. A 30-year follow-up study of disease-specific morbidity in a Stockholm cohort. *Journal of Epidemiol Community health*, 63: 1028–1034.
- Almquist, Y., Modin, B. & Östberg, V. (2010) Childhood social status in society and school. Implications for the transition to higher levels of education. *British Journal of Sociology of Education*, 31(1): 31–45.
- Andersson, G. (2001) Barns vardag i familjehem. I: M. Bäck-Wiklund & T. Lundström (red.) *Barns vardag i det senmoderna samhället*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Baldry, A. & Farrington, D.P. (1999) Brief report: Types of bullying among Italian school children. *Journal of Adolescence*, 22(3): 423–426.
- Barter, C. (2011) Peer violence in residential children's homes. I C.P. Monks & I. Coyne (red.) *Bullying in different contexts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Barter, C., Renold, E., Berridge, D. & Cawson, P. (2004) *Peer violence in children's residential care*. New York: Palgrave-Macmillan.
- Bliding, M. (2004) *Inneslutandets och uteslutandets praktik. En studie av barns relationsarbete i skolan*. Akademisk avhandling. Göteborg: Institutionen för pedagogik och didaktik, Göteborgs universitet.
- Braun, V. & Clarke, V. (2006) Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2): 77–101.
- Christensen, P. & James, A. (red.) (2008) *Research with children perspectives and practices*. 2 uppl. Oxon: Falmer Press.
- Cook, C.R., Williams, K.R., Guerra, N.G., Kim, T.E. & Sadek, S. (2010) Predictors of bullying and victimization in childhood and adolescence. A meta-analytic investigation. *School Psychology Quarterly*, 25(2): 65–83.
- Egelund, T., Andersen, D., Hestbaek, A.-D., Lausten, M., Knudsen, L., Fuglsang-Olsen, R. & Gerstoft, F. (2008) *Anbragte børns udvikling og vilkår. Resultater fra SFI's forløbsundersøgelser af årgang 1995*. København: SFI (Det nationale forskningscenter for valfærd) 08:23.
- Emond, R. (2002) *Learning from their Lesson. A study of young people in residential care and experiences of education*. Dublin: The Children's Research Center.
- Emond, R. (2014) Longing to belong: Children in residential care and their experiences of peer relationships at school and in the children's home. *Child & Family Social Work*, 19(2): 194–202.
- Farmer, E., Selwyn, J. & Meakings, S. (2013) 'Other children say you're not normal because you don't live with your parents'. Children's views of living with informal kinship carers. Social networks, stigma and attachment to careers. *Child & Family Social Work*, 18(1): 25–34.
- Franzén, E., Vinnerljung, B. & Hjern, A. (2008) The epidemiology of out-of home care for children and youth. A national cohort study. *British Journal of Social Work*, 38(6): 1043–1059.
- Friends (2016) *Friendsrapporten 2016*. Stockholm: Friends.
- Frånberg, G.-M. & Wrethander, M. (2011) *Mobbning. En social konstruktion?* Lund: Studentlitteratur.
- Gibbs, I. & Sinclair, I. (2000) Bullying, sexual harassment and happiness in residential children's homes. *Child Abuse Review*, 9(4): 247–256.

- Gini, G. (2006) Bullying as a social process. The role of group membership in student's perception of inter-group aggression at school. *Journal of School Psychology*, 44(1): 51–65.
- Haynie, D.L., Nansel, T., Eitel, P., Crump, A.D., Saylor, K., Yu, K. & Simons-Morton, B. (2001) Bullies, victims and bully/victims. Distinct groups of at-risk youth. *Journal of Early Adolescence*, 21(1): 29–49.
- Hedin, L. (2012) *Foster youth's sense of belonging in kinship, network and traditional foster families. An interactive perspective on foster youth's everyday life*. Akademisk avhandling. Örebro: Örebro universitet.
- Horton, P. (2011) School bullying and social and moral orders. *Children and Society*, 25(4): 268–277.
- Horton, P. (2016) Portraying monsters. Framing school bullying through a macro lens. *Discourse: Studies in the Cultural Politics of Education*, 37(2): 204–214.
- Jernbro, C., & Janson, S. (2017) *Väld mot barn 2016. En nationell kartläggning*. Stockholm: Stiftelsen Allmänna Barnhuset.
- Lagerlöf, H. (2012) *Samhällsvård och välfärdsresurser. En studie av skolgång, fritid och kamratrelationer bland unga i familjehem och institutioner*. Akademisk avhandling. Stockholm: Institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet.
- Lagerlöf, H. (2017) Mobbning i skolan. Om perspektiv och förståelsemodeller. I: Å. Backlund, Y. Weitz & S. Högdin (2017) Skolsocialt arbete. *Skolan som plats för och del i det sociala arbetet*. Malmö: Gleerups.
- Lambert, E. & Wiebel, W. (1990) Identifying and gaining access to hidden populations. I: E. Lambert (red.) (1990) *The collection and interpretation of data from hidden populations*. NIDA Research Monograph 98. Rockville: National Institute of Drug Abuse.
- Lausten, M., Fredriksen, S., Fuglsang Olsen, R., Albaek Nielsen, A., & Torbenfeldt Bengtsson, T. (2015) *Anbragte 15-åriges hverdagsliv og udfordringer. Rapport fra tredje dataindsamling af forlobsundersogelsen af anbragte born fodt i 1995*. København: SFI (Det nationale forskningscenter for valfærd) 15:42.
- Lereya, S.T., Copeland, W.E., Costello, E. J. & Wolke, D. (2015) Adult mental health consequences of peer bullying and maltreatment in childhood. Two cohorts in two countries. *Lancet Psychiatry*, publicerad online april 2015.
- Monks, C.P. & Smith, P.K. (2006) Definitions of bullying: Age differences in understanding of the term, and the role of experience. *British Journal of Developmental Psychology*, 24: 801–821.
- Morrow, V. (2008) Ethical dilemmas in research with children and young people about their social environments. *Children's Geographies*, 6(1): 49–61.
- Olweus, D. (1973) *Hackkycklingar och översittare. Forskning om skolmobbning*. Stockholm: Almqvist & Wiksell.
- Olweus, D. (1993) *Bullying at school. What we know and what we can do*. Oxford: Blackwell.
- Olweus, D. (2007) Mobbning i skolan. Fakta och åtgärder. I: C. Thors (red.) *Utstött. En bok om mobbning*. Stockholm: Lärarförbundets förlag.
- Olweus, D. (2011) Bullying at school and later criminality. Findings from three Swedish community samples of males. *Criminal Behaviour and Mental Health*, 21(2): 151–156.
- O'Moore, M. & Kirkham, C. (2001) Self-esteem and its relationships to bullying behavior. *Aggressive Behaviour*, 27(4): 269–283.
- Qvotrup, J., Corsaro, W.A. & Honig, M.-S. (red.) (2009) *The Palgrave handbook of childhood studies*. Hampshire: Palgrave, Macmillan.
- Ridge, T. & Millar, J. (2000) Excluding children. Autonomy, friendship and the experience of the care system. *Social Policy and Administration*, 34(2): 160–175.
- Rigby, K. & Slee, P. (1991) Bullying among Australian school children. Reported behavior and attitudes toward victims. *Journal of Social Psychology*, 131(5): 615–627.

- Rigby, K. (2008) *Children and bullying: How parents and educators can reduce bullying at school*. Malden, Oxford, Victoria: Blackwell Publishing.
- Sallnäs, M., Wiklund, S. & Lagerlöf, H. (2010) Samhällsvårdade barn, gate-keeping och forskning. *Socialvetenskaplig tidskrift*, 17(2): 116–133.
- Salmivalli, C. (1999). Participant role approach to school bullying. Implications for interventions. *Journal of Adolescence*, 22(4): 453–459.
- Salmivalli, C. (2010) Bullying and the peer group: A review. *Aggression and Violent Behavior*, 15(2): 112–120.
- Salmivalli, C. (2014) Participants roles in bullying. How can peer bystanders be utilized in interventions? *Theory Into Practice*, 53(4): 286–292.
- SCB (2018) Barn-ULF, Statistikdatabasen. Stockholm: Statistiska Centralbyrån [www.scb.se].
- Schott, R.M. (2014) The social concept of bullying. Philosophical reflections on definitions. I: R.M. Schott & D.M. Sondergaard *School bullying. New theories in context*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Silverman, D. (red.) (2011) *Qualitative research theory, method and practice*. London: Sage.
- Skolverket (2011) *Utvärdering av metoder mot mobbning*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2012) *Attityder till skolan 2012*. Stockholm: Skolverket.
- Smith, P.K. (2011) Bullying in schools. Thirty years of research. I: C.P. Monks & I. Coyne (red.) *Bullying in different contexts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Smith, P.K (2014) *Understanding school Bullying, It's nature & prevention strategies*. London: Sage.
- Socialstyrelsen (2006) *Social rapport 2006*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2008) *Hem för vård eller boende för barn och unga. Lägesavstämning från en nationell tillsyn 2006–2007*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen (2010) *Social rapport 2010*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Solberg, M.E. & Olweus, D. (2003) Prevalence estimation of school bullying with the Olweus bully/victim questionnaire. *Aggressive Behaviour*, 29: 239–268.
- SOU 2009:99. *Vanvård i social barnavård under 1900-talet*. Stockholm: Fritzes.
- Statens institutionsstyrelse (2017) *Årsrapport ADAD 16. Ungdomar intagna på särskilda ungdomshem under år 2016. En tabellsammanställning av ADAD inskrivningsintervju*. Institutionsvård i fokus 2017:11. Stockholm: Statens institutionsstyrelse.
- Unrau, Y.A., Seita, J.R. & Putney, K.S. (2008) Former foster youth remember multiple placement moves. A journey of loss and hope. *Children and Youth Services Review*, 30(11): 1256–1266.
- Wolke, D. et al. (2013) Impact of bullying in childhood on adult health, wealth, crime, and social outcomes. *Psychological Science*. 24(10): 1958–1970.
- Wrethander, M. (2007) Uteslutandets komplexitet och skapandet av kamratkulturer. I: C. Thors (red.) (2007) *Utstöt. En bok om mobbning*. Stockholm: Lärarförbundets förlag.

Tack

Projektet ”Mobbning och utanförskap bland unga i samhällsvård” är finansierat av Allmänna Barnhuset.

Varmt tack till de unga som generöst delat med sig av sina erfarenheter.

Mona Franséhn, Helena Johansson & Therése Wissö

Höga förväntningar på kontaktpersoner?

En studie av föräldrapraktiker och insatsen kontaktperson för ungdomar inom socialtjänsten

High expectations of contact persons? A study of parental practices and the contact person intervention for young people in social services

A contact person for teenagers, an intervention offered by the social services, is discussed in this article on the basis of a qualitative study accomplished in 2010–2014. It is based on focus groups, documents and interviews with teenagers, parents, contact persons and social workers. Research dealing with the contact person intervention takes partly contradictory views. In qualitative studies the contact person system has been described as a positive intervention of all categories involved. During the last few years it has been questioned, especially in a comprehensive quantitative study, indicating that the intervention even seemed to increase the risk of being placed in out-of-home care in the future. In this article we present a deepened picture of the teenagers in the study with a focus on their backgrounds and life situations. The background factors we have discovered, often invisible in a register study, point to the very complex situations the social services have to handle. Another part deals with how the intervention can be understood in relation to parenting and specifically which dimensions of parenting the social services judge as inadequate. In the analysis of the contact persons' assignments it is obvious that the social services plan the intervention based on the parents' inability to guide and support their teenagers. The contact person is often supposed to act as a "compensating" parent.

Mona Franséhn är socionom, fil.dr i socialt arbete och universitetslektor (f.d.) vid Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet.

Helena Johansson är socionom, fil.dr doktor i socialt arbete och universitetslektor vid Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet.

Therése Wissö är socionom, fil.dr i socialt arbete och universitetslektor vid Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet.

Kontakt: mona.fransehn@socwork.gu.se

Inledning och bakgrund

”Samhället som tonårsförälder”¹ är ett forskningsprojekt som genomfördes under 2010–2014 i syfte att undersöka socialtjänstens insats kontaktperson för ungdomar. Resultaten av studiens frågeställningar har tidigare avrapporterats (Franséhn, 2012; 2015) och har främst behandlat insatsens innehåll och utformning, professionalisering av rollen som kontaktperson samt erfarenheter och uppfattningar om insatsen. I den här artikeln vill vi återvända till rubriken och temat för projektet, det vill säga samhället som tonårsförälder. På vilket sätt kan insatsen kontaktperson förstås som en insats där samhället ska kompensera för brister inom olika dimensioner av föräldraskap? Är det möjligt för samhället, i form av en enskild kontaktperson, att möta (några av) de behov ungdomarna har?

Insatsen kontaktperson/-familj infördes som en ny form av bistånd i socialtjänstlagen (SoL), som trädde i kraft 1982². Begreppen *kaktperson* och *kaktfamilj* introducerades för första gången i propositionen ”Om Socialtjänsten” (1979/1980:1). I propositionen betonades vikten av att bygga upp en medmänsklig kontakt och att vidga stödmottagarens sociala kontakter, vilket också kom att bli lagens intentioner (Andersson, 1992; Andersson & Bangura Arvidsson, 2001). Tidigare studier har visat att insatsen ansetts vara en positiv och enkel åtgärd för att stödja ungdomar med behov av vuxenstöd på grund av olika sociala svårigheter (Franséhn, 2004; Teng, 2010). Behovet av vuxna, ofta manliga, förebilder och gemensamma aktiviteter i syfte att bygga upp en positiv relation mellan kontaktperson och ungdom har varit centralt i uppdragen. Studier har också pekat på att kontaktpersoner och/eller kontaktfamiljer i viss mån anses kunna kompensera frånvarande eller otillräckliga föräldrar (Regnér, 2006). Insatsen är populär och 2013 hade 19 000 barn och ungdomar i Sverige insatsen kontaktperson eller kontaktfamilj³. Under 2010-talet har emellertid socialtjänstens användning av kontaktperson kommit att ifrågasättas då registerstudier som undersökt utfallet av insatsen konstaterat att den gör liten eller ingen nytta (Vinnerljung, Brännström & Hjern, 2011). De här studierna har rönt uppmärksamhet, inte minst bland yrkesverksamma socionomer inom den sociala barnvården. Registerstudier kan dock inte kontrollera för data som inte finns i register, som familjerelationer, omsorgsbrist, övergrepp, genetiska faktorer och beteendeproblem hos den unge. Det finns alltså ytterligare faktorer och omständigheter som kan påverka villkoren och möjligheterna för insatsen kontaktperson, villkor som kan skilja sig mellan individer.

1 Studien ”Samhället som tonårsförälder – om insatsen kontaktperson inom socialtjänsten” genomfördes 2010–2014 och finansierades av Forte. Den innehöll *fokusgrupper*, *dokumentstudier* och *fallstudier* i tre kommuner i Västra Götaland. Kommunerna valdes i samråd med Länsstyrelsen.

2 SFS 1980:620, senare SFS 2001:453

3 I statistiken sammanförs kontaktfamilj och kontaktperson. Av dem som får insatsen är ca 40 procent tonåringar och i den åldersgruppen är kontaktperson vanligast.

Syftet med artikeln är tvådelat. För det första vill vi utifrån aktstudier och intervjuer ge en mer mångfasetterad bild av ungdomar som får insatsen kontaktperson. Genom det empiriska materialet vill vi kritiskt granska och komplettera resultat från tidigare gjorda registerstudier. För det andra vill vi analysera vilka delar av föräldraskapet som socialtjänsten försöker kompensera för med hjälp av insatsen kontaktperson, och huruvida det svarar mot de behov som ungdomarna anses ha. Följande frågeställningar är i fokus:

- Hur kan ungdomar som får insatsen kontaktperson beskrivas, avseende såväl individuella, familjemässiga som strukturella bakgrundsfaktorer?
- Hur beskrivs kontaktpersonsuppdragen av ungdomar, socialsekreterare, föräldrar respektive kontaktpersoner?
- Hur kan uppdragets funktion förstås i relation till olika föräldrapraktiker som kontaktpersonen förväntas kompensera?

Genom att använda ett kvalitativt material bestående av aktmaterial och intervjuer söker vi en fördjupad bild av ungdomarnas bakgrund, men också hur själva insatsen kan förstås i relation till olika föräldrapraktiker.

Kontaktperson – en del av den sociala barn- och ungdomsvården

För att förstå insatsen kontaktperson i relation till "samhället som tonårsförälder" vill vi placera den inom ramen för socialtjänstens arbete med familjer. Den sociala barn- och ungdomsvården är ett omfattande fält som sträcker sig från oro över de nyfödda barnen och deras hemförhållanden, till ungdomar som gränsar till vuxenlivet, vars beteenden skapar oro. Insatsen kontaktperson regleras i socialtjänstlagen och är en av få insatser som kommunerna ska erbjuda. För att få insatsen kontaktperson måste socialtjänsten ha genomfört en utredning där familjens och den unges behov av stöd bedöms. Socialstyrelsen rekommenderar i dag att socialtjänstens utredningar ska ske med hjälp av handläggnings- och dokumentationssystemet BBIC (Socialstyrelsen, 2015). Tanken med BBIC är att tydliggöra det enskilda barnet/ungdomens situation och utvecklingsbehov, föräldrarnas förmåga att tillgodose behoven samt hur den omgivande sociala och fysiska miljön påverkar utvecklingen och behovet av stöd. Att det är de enskilda föräldrarna som bär ansvaret för omsorgen om barnen, oavsett om det gäller basal omsorg, emotionellt stöd, vägledning, säkerhet eller försörjning står klart. Samtidigt framkommer i grundboken för BBIC att utredningar av barn och ungas situation ska präglas av en helhetssyn och ett utvecklingsekologiskt perspektiv vilket understryker betydelsen av den kulturella och socioekonomiska miljön för att förstå de faktorer som påverkar utvecklingen och behovet av stöd.

I SoL 3 kap. 6 b § beskrivs insatsen kontaktperson på följande sätt:

Socialnämnden får utse en särskild person (kontaktperson) eller en familj (kontaktfamilj) med uppgift att hjälpa den enskilde och hans eller hennes närmaste i personliga angelägenheter, om den enskilde begär eller samtycker till det. För barn som inte har fyllt 15 år får kontaktperson utses endast om barnets vårdnadshavare begär eller samtycker till det. Har barnet fyllt 15 år får kontaktperson utses endast om barnet självt begär eller samtycker till det.

I kontaktpersonsuppdraget ingår i allmänhet inte någon kontroll eller skyldighet att rapportera till socialtjänsten. Det är en frivillig insats och kontaktperson kan inte tillsättas mot en persons vilja. Inför den reviderade socialtjänstlag som trädde i kraft den 1 januari 2002 (SFS 2001:453) diskuterade Socialtjänstkommittén insatsens användning, men det ledde inte till några förändringar i de tidigare bestämmelserna. Däremot påpekades att det fanns ytterligare behov av utvärdering och metodutveckling. En nyhet lanserades 2007 då det genom ett tillägg i socialtjänstlagens tredje kapitel blev möjligt att tillsätta en *särskilt kvalificerad kontaktperson* med särskilda befogenheter. Observera att artikeln inte alls kommer att behandla den särskilt kvalificerade kontaktpersonen.

Tidigare forskning om kontaktpersoner

Genomgången av tidigare forskning om kontaktperson/-familj bekräftar att det är en populär insats som ofta omnämns i positiva ordalag. I studier som handlat om upplevelse av och tilltro till kontaktpersonsinsatsen har både de unga själva liksom deras föräldrar varit genomgående positiva (Andersson & Bangura Arvidsson, 2001). Även socialsekreterare och kontaktpersoner har beskrivit insatsen som en positiv och enkel åtgärd för att stödja ungdomar som i sina livssituationer har behov av ett vuxenstöd med anledning av diverse problematik (Franséhn, 2004; Teng, 2010). I fokus står behovet av vuxna, ofta manliga, förebilder och gemensamma aktiviteter i syfte att bygga upp en positiv relation. I flera av de studier som nämns ovan diskuteras även normering avseende familj och kön. Det handlar till exempel om att kompensera en frånvarande fader med hjälp av en kontaktperson, normering av maskulinitet hos unga pojkar genom gruppverksamheter samt att lära ut gott föräldraskap genom att betrakta kontaktfamiljen som en idealfamilj (Franséhn, 2004; Johansson, 2006; Regné, 2006). Franséhn (2015) konstaterar att insatsen kontaktperson i dag har ett mycket varierat innehåll och att socialtjänsterna använder insatsen på ett flexibelt sätt. Det har också skett en professionalisering av kontaktpersonsrollen. Från att vara en "vanlig" person, en medmänniska med stort intresse av att hjälpa och stödja, har kontaktpersonerna kommit att bli något av en semiprofessionell aktör som ska klara av att hantera den komplexa situation som ungdomarna kan befinna sig i.

Genom registerstudier har Vinnerljung et al. (2011) studerat hur det har gått för barn och ungdomar som haft insatsen kontaktperson och kontaktfamilj genom att följa upp två grup-

per: dels barn som påbörjade en kontaktfamiljsinsats när de var 2–5 år (födda 1980–1990), dels barn som påbörjade en kontaktfamiljs- eller kontaktpersonsinsats när de var 10–13 år (födda 1973–1984). Inget av barnen i undersökningsgrupperna hade tidigare varit placerade i dygnsvård. Resultaten visar emellertid att *insatsen kontaktfamilj och kontaktperson* ökar risk för placering i dygnsvård. Barn som fått insatsen kontaktperson har dubbelt så hög risk att placeras i dygnsvård jämfört med barn med liknande bakgrund som inte fått insatsen. Författarna påvisar även en högre risk för ogynnsam utveckling för kontaktpersonsgruppen jämfört med barn som inte fått insatsen, trots att båda grupperna har liknande bakgrund. Som underlag för jämförelsen använder författarna ett antal bakgrundsvariabler för att isolera effekten av insatsen. Variablerna handlar i första hand om faktorer hos föräldrarna, som påvisad psykisk ohälsa, kriminalitet, civilstånd, ålder. När det gäller barnen används endast bakgrunds faktorerna ålder, kön och geografisk uppväxtmiljö. Studiens författare konstaterar att vissa bakgrunds faktorer ökar risken för ogynnsamma utfall: att mamman hade låg utbildning, att mamman var socialbidragsberoende när barnet var 17 år och att mamman hade indikationer på begynnande kriminalitet. I studien poängterar författarna att viss information saknas i socialstyrelsens register, till exempel skäl till insatsen, information om familjerelationer, stödnätverk, faderns delaktighet, hälsotillstånd (fysiskt och psykiskt), skol-situation med mera. Frånvaron av dessa uppgifter i registerstudien visar på nödvändigheten av fördjupad kunskap för att förstå barnens situation, vilket vår studie avser att bidra till.

Internationell utblick

Även om kontaktperson är en unik svensk insats, finns det en del liknande åtgärder och projekt utomlands. I Finland använder man sig inom barnvården av stödpersoner på ett likartat sätt men med den skillnaden att de här personerna tillhör frivilliga organisationer som kontrakteras för ett år i taget (Alanen, Kiili & Moilanen, 2014). Det finns också en uppsjö av interventionsstudier som undersökt olika mentorsprogram för ungdomar. Många av de studier som finns publicerade i vetenskapliga tidskrifter baseras på kvalitativa studier där man frågat om subjektiva erfarenheter från deltagande ungdomar och deras mentorer. Brittiska forskare har noterat en allt större tilltro till mentorsprogram och personliga rådgivare och dess möjligheter att stödja ungdomar i transitionen till vuxenlivet (Garett, 2002; Sheehy, Kumrai & Woodhead, 2011). Ungdomarna beskrivs vara i behov av en förtroendefull relation till en vuxen person, någon de enkelt kan vända sig till för att få råd och stöd. Precis som insatsen kontaktperson handlar dessa insatser om stöd på individuell nivå, och huruvida stödet är framgångsrikt eller inte anses många gånger bero på hur väl man lyckas matcha ihop ungdom och mentor. Även om programmets utfall ibland diskuteras i kritiska termer, lyfts ofta programmen fram som flexibla och effektiva och att det är lättare för ungdomar att få förtroende för volontärer och mentorer, till skillnad från professionella socialarbetare. Andershed och Söderholm Carpelan (2010) har genomfört metaanalyser av mentorsprogram, företrädesvis från USA. Resultatet visar att mentorskapsprogram mins-

kar risken för unga att utveckla ett antisocialt beteende. Likaså minskar återfallsfrekvensen i brott för ungdomar med antisocialt beteende men författarna påpekar att effekten av insatsen i båda fallen är liten.

Teoretiska utgångspunkter

Vi har tidigare nämnt att socialtjänstens utredningar som rör barn och unga ska baseras på ett utvecklingsekologiskt perspektiv och en helhetssyn på den unges livssituation. Bronfenbrenners (1979) utvecklingsekologiska modell utgår från att individen påverkas av olika system och sammanhang, som *mikrosystem* (närmiljöer, familj och kamratrelationer), *mesosystem* (kopplingar och förhållanden mellan mikrosystemen), *exosystem* (system som individen inte direkt är delaktig i men ändå påverkas av), *makrosystem* (välfärdssystem, normer, kultur). Vi kommer i vår analys bland annat att uppmärksamma hur de nivåerna framträder i akter och intervjuer, det vill säga vad socialtjänsten identifierar som relevant i förhållande till bedömningen av den unge och behovet av kontaktperson.

Den andra delen av analysen tar avstamp i teorier om föräldraskap. Vad en förälder förväntas göra i relation till sitt barn skiljer sig åt mellan olika kulturer. Barnkonventionens femte artikel handlar om det ansvar och de rättigheter och skyldigheter som tillkommer föräldrar, skyldigheter som i Sverige och många västländer tillskrivits de biologiska föräldrarna (Barnkonventionen, UNICEF Sverige, 2009).

Analysen utgår från en teoretisk modell där föräldraskap förstås som praktiker, det vill säga något som görs. Vi rör oss alltså inom det familjeteoretiska fältet som uppmärksammar praktiker (t.ex. Morgan, 2011; Cheal, 2002; Lewis & Welsh, 2005; Douglas, 2014). Familjepraktiker förstås i de sammanhangen som vardagliga praktiker som direkt och indirekt relateras till andra familjemedlemmar. Fördelarna med praktikbegreppet är att det kan användas för att beskriva såväl konkreta handlingar som tankar och värderingar relaterade till dem. Det inbegriper både reella och diskursiva element av föräldraskapet. En konkret utgångspunkt i vårt analysarbete har varit den modell som Lewis och Welsh (2005) använt för att analysera faders involvering i barnens liv, där de urskiljer olika dimensioner av *fathering practices*. Modellen har använts i svensk forskning, till exempel i Röbbäcks (2012) analys av verkställighetsbeslut i vårdnadsärenden.

Lewis och Welsh urskiljer fyra olika dimensioner av föräldraskap:

Aktiviteter: att göra saker tillsammans med barnet. Aktiviteterna kan handla om att göra saker tillsammans med barnet, men även att skjutsa och följa med barnet till olika aktiviteter. Vidare kan man också skilja mellan aktiviteter som initierats av föräldern, ibland emot barnets vilja, respektive aktiviteter där barnet varit den styrande aktören. Vissa aktiviteter kan vara ett resultat av något som både föräldern och barnet vill och kommit överens om att göra.

Makroansvar (övergripande ansvar): att försörja, leda och styra barnet. Den dimensionen består av att sörja för såväl barnens materiella som moraliska fostran, vilket förutsätter ekonomiska resurser, men också mer subtila resurser som kan kopplas till etik, moral och värderingar.

Mikroansvar: att planera vardagen och olika aktiviteter; vardagens olika bestyr med mat, kläder och hygien. I den dimensionen ingår vardagens alla praktiska bestyr, men också pedagogiska aktiviteter som att hjälpa till med läxor, vara medveten om vilka vänner barnet umgås med, organisera lek och umgänge med kamrater.

Kognitiv och känslomässig involvering: Den här dimensionen handlar om att känna och förstå barnet, att tala med barnet och lyssna till barnet, närhet till barnet. Dimensionen innefattar också att tänka på barnet, även då föräldern inte är fysiskt närvarande.

Modellen skiljer sig till viss del från andra sätt att kategorisera föräldrapraktiker, till exempel den rad av aktiviteter som föräldrar rapporterar att de ägnar sig åt i SCB:s tidsanvändningsstudier. Inom dimensionen makroansvar talar till exempel föräldrar i Lewis och Welsh studie om vikten av att i vardagens aktiviteter "imposing a moral code and imparting values" (Lewis & Welsh, 2005). Dimensionerna påminner om de fyra delområden av föräldraförmågan som ingår i BBIC: grundläggande omsorg, stimulans och vägledning, känslomässig tillgänglighet och säkerhet (Socialstyrelsen, 2015).

Studiens design och genomförande

Det empiriska materialet som analyseras i artikeln består av

- dokumentstudier av 36 akter⁴ i tre västsvenska kommuner där insatsen kontaktperson har beviljats till tonåringar under 2009
- nio fallstudier där socialsekreterare, kontaktperson, ungdom och förälder intervjuades var för sig, således totalt 35⁵ intervjuer.

Dokumentstudien ger kunskap om vilka ungdomar som får insatsen kontaktperson men också om hur socialtjänsten motiverar sina beslut utifrån ungdomarnas livssituation. Här framträder de bakgrundsfaktorer vi söker (frågeställning 1). Fallstudierna baseras på ett strategiskt urval utifrån ålder, kön och etnicitet men även insatsens innehåll och utformning. Urvalet gjordes

4 I studien ingår samtliga akter med beslut om KP under det första halvåret 2009 i de tre kommunerna. I en kommun inkluderades hela 2009 pga. för litet antal KP-beslut under första halvåret.

5 I ett fall fanns inte möjlighet att intervjua förälder.

utifrån ovan nämnda kriterier efter genomläsning av akterna. Syftet var att ge en bild av den variation som finns inom gruppen ungdomar med insatsen kontaktperson men också variationer på insatsens användning i de tre kommunerna. Intervjuerna visar hur informanterna upplever och beskriver insatsen (frågeställning 2) men även i vilken grad uppdragen kan relateras till olika föräldrapraktiker som kontaktpersonen förväntas kompensera (frågeställning 3).

Materialet har samlats in i tre västsvenska kommuner vilka valdes i samråd med Länsstyrelsen i syfte att få en variation beträffande storlek och befolkningssammansättning. Ungdomarna i studien var i åldrarna 12–18 år (19 pojkar/17 flickor). Efter samråd med aktuella socialsekreterare informerades ungdomar och föräldrar om studien. Intervjuerna genomfördes på olika platser då ungdomar och föräldrar själva fick välja lämpligt ställe. Ofta blev hemmet och socialkontoret de platser som valdes men även intervjuarens kontor eller den unges praktikplats användes i några fall. Socialsekreterare och kontaktpersoner intervjuades främst på socialkontoret.⁶

Dokumentstudien och fallstudierna baserades på ett strategiskt urval utifrån ålder, kön och etnicitet men även insatsens innehåll och utformning. Urvalet gjordes utifrån ovan nämnda kriterier efter genomläsning av akterna. Efter samråd med aktuella socialsekreterare informerades ungdomar och föräldrar om studien. Materialet har samlats in i tre västsvenska kommuner som valdes i samråd med Länsstyrelsen i syfte att få en variation i storlek och befolkningssammansättning. Ungdomarna i studien var i åldrarna 12–18 år (19 pojkar/17 flickor).

Att använda akter som empiriskt material har sina begränsningar. De utredningar och den dokumentation vi studerat skiljer sig åt vad gäller grad av struktur och innehåll, variationer som förekommer både över tid och mellan kommuner. Vissa akter innehåller till exempel utredningar gjorda enligt BBIC medan andra inte gör det. Vår studie har inte närmare granskat kvaliteten eller strukturen i akterna. Däremot kan vi konstatera att flera akter gav ofullständig information om familjesituationen och i vissa fall även motivering till beslutet att bevilja insatsen kontaktfamilj (jmf IVO 2014:27). En annan begränsning är att akten enbart innehåller det som handläggaren har valt att dokumentera, och att det finns en risk att den som ansvarat för att ta fram akterna har selekterat urvalet (Ahlgren, 2007). Bristfälliga eller kortfattade utredningar kan alltså påverka studiens validitet, då vi inte kan vara säkra på att all relevant information för vår studie finns i akten. Intervjuer med flera av de berörda aktörerna, ungdomen själv, föräldrar, socialsekreterare och kontaktperson, har varit viktiga för att höja validiteten i materialet, eftersom det gått att ställa frågor om sådant som saknas i akten. Intervjuerna har också fördelen att andra informanter än socialtjänstens personal har fått komma till tals: ungdomarna själva, föräldrar samt kontaktpersoner. När det gäller frågan om insat-

6 Vi har inte undersökt andra typer av ärenden där kontaktpersoner används, som inom funktionshinderområdet, psykiatri, äldreården eller i ärenden som rör vårdnads- och umgängestvister.

sens innehåll har vi genom den här metoden kunnat se skillnader mellan olika informan-
ters uppfattning om uppdragets inriktning.

Analysen av empirin har skett i flera steg och kännetecknas av en kvalitativ innehållsana-
lys. Den inledande analysen av det empiriska materialet hade en induktiv ansats där vi låtit
informationen i akterna och intervjuerna forma kategorier och teman om insatsens innehåll
och funktion men också kontaktpersonens kompetens och frivilliga engagemang. Bristande
föräldraskap var ett tema som återkom i såväl akter som intervjuer, brister som socialtjän-
sten, helt eller delvis avser att kompensera genom insatsen kontaktperson. Det ledde oss fram
till en andra analys där fokus riktades mot de aspekter av bristande föräldraskap som social-
tjänsten uppmärksammar, och huruvida dessa korresponderar med innehållet i de uppdrag
som åläggs kontaktpersonerna. Den här analysen av materialet skedde genom ytterligare
genomläsningar av allt material där vi kategoriserat ungdomarnas bakgrund och livssitua-
tion. Här har vi delvis arbetat deduktivt och sökt efter bakgrundsfaktorer som Vinnerljung
et al. (2011) använder sig av i registerstudien.

Vissa delar av akterna har varit föremål för särskilt noggrann genomläsning och analys.
Det gäller till exempel beslutsmotiveringar till insatsen kontaktperson. Hur uppdragen
utformats har däremot främst synliggjorts i intervjuer med samtliga informanter (socialse-
kreterare, kontaktpersoner, ungdomar och föräldrar). För att öka analysens reliabilitet har
två personer läst akter och intervjuer och gjort kategoriseringen av materialet oberoende av
varandra. Analyserna har sedan diskuterats i forskargruppen där vi jämfört sättet att kate-
gorisera för att hitta samstämmighet.

När det gäller möjligheten att generalisera resultaten från vår studie finns ett antal
begränsningar. Vårt material är relativt litet och syftet med analysen har framför allt varit
att få en fördjupad bild av insatsen kontaktperson, både vad gäller bakgrund, motiv och
utformning. Man bör också hålla i minnet att de utredningar som studerats genomfördes
under 2009 även om intervjuerna gjordes senare (2010–2014). Det är rimligt att anta att
socialtjänstens utredningar i dag ser annorlunda ut på grund av ökade krav på systematisering
och enhetliga bedömningar.

Resultat och analys

Vilka ungdomar får insatsen kontaktperson?

Den första av artikelns frågeställningar handlar om att utifrån det empiriska materialet
beskriva ungdomar som får insatsen kontaktperson. Utifrån vårt material kan vi konstatera
att såväl utredningar som intervjupersoner identifierar ett flertal riskfaktorer på individu-
ell nivå hos den unge, riskfaktorer i föräldraförmågan samt riskfaktorer i miljön och den
sociala omgivningen. I kommande avsnitt vill vi illustrera hur livssituationen för barn och
unga som beviljats insatsen kan se ut i syfte att visa på komplexiteten i både problembild

och behov. Vi kommer i vår analys att först redogöra för riskfaktorer hos den unge, följt av faktorer hos föräldrarna. Ofta är det en kombination av faktorer som anges som skäl för insatsen i akterna och i intervjuerna. Hur problemen och behovet av kontaktperson framställs är delvis beroende av vem som tagit initiativ till ansökan om kontaktfamilj. I många fall är det föräldrarna som tagit kontakt med socialtjänsten då de upplever att de inte klarar av att hantera sin tonåring. I andra fall är det skolan som kontaktat socialtjänsten på grund av problem i skolsituationen och/eller riskbeteende hos den unge.

Den unges behov och svårigheter

I vårt material finns sju ungdomar med en neuropsykiatrisk diagnos och några är under pågående neuropsykiatrisk utredning. Förutom neuropsykiatriska diagnoser och besvär har flera ungdomar också psykiska problem, ibland i kombination med missbruk av narkotika.

X har nyss fått Aspergerdiagnos, systemen har lättare utvecklingsstörning, fadern har enligt modern förmodligen Asperger men är inte diagnostiserad. Modern själv har kontaktperson för att orka med sin situation. (Ur akten för pojke 12 år)

Ja, han har ju ADHD, och sen faller han in på autismspektrat, och sen har han inlärningssvårigheter också. (Intervju mamma till pojke 14 år)

BUP i X ger diagnos ADHD, uppmärksamhetsstörningar och hyperaktivitet. Misstankar om autistiska drag. Misstankar om grov anknytningsproblematik. Hon ser också tecken till depression. (Ur akten för pojke 13 år)

En annan återkommande faktor är skolproblem. Sex av ungdomarna anges i akten ha allvarliga skolproblem, vilket bland annat visar sig genom omfattande frånvaro, skolvägran och mobbning. Det här är också något som ungdomarna själva berättar om i intervjuerna:

Intervjuare: Var du borta mycket från skolan då eller?

X: Nej, inte i lågstadiet, men sen när jag kom till 7:an, gick det väl bra första året, sen gick det åt helvete. Jag blev så jävla sur, för jag fattade ingenting, jag klarade inte det. Och då gav jag upp. Från, jag fick ingen hjälp. Och varför skulle man jobba när jag inte fattade ändå.

Intervjuare: Så du struntade i att gå dit?

X: Nej, jag gick dit, men jag var aldrig på lektionerna.

(Intervju pojke 17 år)

Pojken ovan gick alltså till skolan men deltog inte på lektionerna. Andra ungdomar i materialet har under långa perioder helt avstått från att gå till skolan. Flickan nedan berättar under

intervjun om en lång tids frånvaro innan något gjordes åt skolsituationen i samband med att hon också erbjöds insatsen kontaktperson:

Ja, det är ju inte enbart 9:an det har varit jobbigt, det är ungefär hela min tonårstid har varit väldigt jobbigt. Jag var ganska retad när jag gick i 7:an, på, såhär, vanlig klass då. Det fungerade inte, då var det så att man började vara hemma flera dagar i veckan och... Men sen blev det bara mer och mer. Så sen var jag ju inte i skolan halva 7:an, inte 8:an, och sen var det då i 9:an jag fick så här, specialklassen då, som förslag. (Intervju flicka 16 år)

I sju av de 36 akterna kan ungdomarnas sociala problematik betecknas som mycket allvarlig. Här finner vi ungdomar som varit utsatta för upprepade sexuella övergrepp, ungdomar som bedömts ha grava anknytningsstörningar och allvarligt missbruk. Några är under eftervård från hem för vård och boende. När socialsekreterarna i intervjuer ska beskriva ungdomarnas situation framkommer att de ser stora behov och svårigheter. Nedan följer några exempel:

Hans behov var ju jättestora, han skolkade ju jättemycket, och han har en pappa som inte klarar eller lyckas rodde det hela, en psykiskt sjuk mamma som inte heller klarar att stötta. Ett tungt belastat område som gör att man har kompisar som påverkar negativt. Han upplevde sig själv ha ADHD, som inte är utredd. Det fanns ju väldigt många komponenter som var svåra för M. (Intervju socialsekreterare för pojke 15 år)

I augusti 2008 bytte X skola då hon var utsatt för mobbing på X-gymnasiet. Ny skola var X. X stal niotusen kronor från mammas konto för att betala gamla och nya drogskulder. När X var 13 år utsattes hon för en våldtäkt som hon ännu inte bearbetat. Hon säger själv att det inte går en dag utan att hon tänker på våldtäkten. X har också en ätstörning och självvälter sig. Mamma beskriver X som personlighetsförändrad med svåra aggression-sutbrott. (Ur akten flicka 18 år)

En av socialsekreterarna säger att på hennes arbetsplats beviljas insatsen kontaktperson till ungdomar med omfattande problematik.

De ärenden som man har på kontaktperson, det är ju ärenden med stor problematik. Det är ju bara det nu, för annars får man ingen kontaktperson. [...] Det är verkligen inte vem som helst som får detta bistånd, det är ju hårt prövning på det. Det går alltid genom utredning, det gör det alltid. Det är barn eller ungdomar med mycket stora behov.

Sammantaget kan vi se att flertalet aktörer vittnar om relativt allvarlig social problematik och att de problemen beskrivs på en i huvudsak individuell nivå, det vill säga hos ungdo-

men själv. Problembeskrivningarna inkluderar neuropsykiatriska funktionsnedsättningar, skolproblem och kriminalitet, vilket indikerar att ungdomen har behov av insatser från olika myndigheter, inte bara från socialtjänsten.

Familj /föräldrars livssituation

I de flesta fall där det finns problem och svårigheter hos den enskilde ungdomen finns det också bekymmer i familjen och föräldrarnas livssituation. Materialet visar att neuropsykiatriska funktionsnedsättningar, fysisk och psykisk ohälsa ofta förekommer hos föräldrarna. Även relationsproblem i familjen efter svåra separationer förekommer i flera av ärendena.

När det gäller föräldrarnas livssituation kan vi i likhet med Vinnerljung et al. (2011) se att många av ungdomarna i materialet, 32 av 36 ungdomar, lever med en ensamstående mamma. Samma mönster har även framträtt i andra studier, men där författarna understryker att det sannolikt inte är det ensamma mödrskapet per se som utgör indikator för en problematisk situation (Gustafsson, Österberg & Katz, 2013). Snarare är det förhållanden som följer med det ensamma föräldrskapet, till exempel ekonomisk utsatthet och svagt nätverk, som bidrar till svårigheterna. Det här är också något som föräldrar också vittnar om i våra intervjuer.

Vi har ett svagt socialt kontaktnät, jag har inga föräldrar i livet kvar, de har ingen farmor, farfar så, runt omkring sig eller nåt, och mina systrar har aldrig varit involverade i mina barn heller, så vi har inga. (Intervju mamma till pojke 12 år)

Ekonomisk knapphet till följd av arbetslöshet och sjukdom är också vanligt förekommande i akterna vilket illustreras nedan:

Vidare har det framkommit under utredningen att X:s föräldrar har en mycket ansträngd ekonomisk situation sedan hans pappa förlorat sitt arbete i höstas. Modern har en begränsad och otrygg anställning som timvikarie inom omsorgen. X:s föräldrar försökte länge klara sig på egen hand trots att de med sina egna inkomster troligen inte har nått upp till den nivå som motsvarar existensminimum. [...] Under utredningen har det blivit allt tydligare att familjens problematik överstiger vad som kan anses ankomma på individens egna ansvar. Bland annat har (faderns) ohälsa medfört konsekvenser på familjens situation i ekonomiskt och socialt hänseende men troligen även hans föräldraförmåga. (Ur akten pojke 15 år)

Modern berättar att hon har det tungt ekonomiskt. Inkomsterna hon har att röra sig med är sjukbidrag till 75 %, vårdnadsbidrag för (funktionsnedsatt barn) barnbidrag för XX, bidragsförskott samt bostadsbidrag. (Ur akten pojke 13 år)

Flera av de ungdomar som figurerar i vårt material vittnar om konsekvenserna av familjens dåliga ekonomi, något som präglar deras liv och bland annat innebär att inte kunna klä sig som kamraterna i skolan, delta i fritidsaktiviteter eller ta hem vänner. I citaten ovan kan man se att socialsekreteraren noterar hur faktorer i barnens exosystem, det vill säga system som den unga inte är direkt involverad i, som förhållanden och villkor som rör föräldrarnas arbete, påverkar ungdomen. När det gäller övriga faktorer som uppmärksammas i socialtjänstens utredningar och i intervjuerna hittar vi dem främst på mikronivåerna, framför allt skolan och hemmet. Makronivåer diskuteras sällan i akter eller intervjuer.

Hur kan kontaktpersonen kompensera bristande föräldrapraktiker?

Vi har hittills i artikeln uppehållit oss kring den första frågeställningen, det vill säga att beskriva den unges och familjens omständigheter. Nu rör vi oss i stället mot den andra och tredje frågeställningen för att diskutera huruvida ungdomarnas behov av stöd ska tillgodoses genom insatsen kontaktperson. I propositionen som föregick den nya socialtjänstlagen anges att kontaktpersonen ska bidra med ”medmänsklig kontakt och att vidga stödmottagarens sociala kontakter”. För att få en översikt av hur det ser ut har vi i analysen använt en matris som utgår från Lewis och Welsh fyra föräldrapraktiker (se s. 7). Genom att använda den åskådliggörs vilka dimensioner som inkluderas i uppdraget och eventuell diskrepans mellan informanterna beträffande uppfattningen om stödets inriktning. I matrisen redogör vi för dimensionerna aktiviteter, makroansvar, mikroansvar samt kognitivt och känslomässigt ansvar, vilket ger en god översikt av de olika informanternas syn på uppdragets innehåll.

Aktiviteter är den dimension av föräldrapraktikerna som handlar om att göra saker tillsammans med barnet/den unga och/eller skjutsa barnet till olika aktiviteter. I vårt material kan vi se att aktiviteter är huvudfokus i en majoritet av socialtjänstens beslutsmotiveringar för kontaktpersonens insats. I det skedet är uppdraget ännu inte utformat men det uttalade behovet av aktiviteter anger riktningen på uppdraget. Några exempel från akterna:

X har behov av en vuxen person som kan stötta henne till en positiv och aktiv fritid och också vara en extra vuxenkontakt. (Ur akten flicka 16 år)

Kontaktpersonen skall också framgent kunna fungera som en länk till en mer organiserad fritidsverksamhet när X är tillräckligt rustad och trygg för det. (Ur akten pojke 13 år)

Uppdraget handlar främst om att få in den unge i mer konstruktiva fritidsaktiviteter och ibland även om att bryta en social isolering. Precis som i Lewis och Welsh studie (2005) handlar det i grunden om att undvika att ungdomarna hamnar i drogmissbruk eller kriminella gäng. Men också om att få i gång de passiva ungdomarna i någon form av intressen för att minska isolering. Några exempel från intervjuerna:

Hon behöver hjälp att komma igång med en fungerande och konstruktiv fritid och få alternativ till umgänge i riskmiljöer med droger. (Intervju socialsekreterare för flicka 16 år)

Jag skulle vara med henne alltså, vi fikade, åkte till High Chaparral, spelade tennis och bowlade. (Intervju kontaktperson för flicka 15 år)

Ibland finns ett uttalat uppdrag om en speciell aktivitet, men det kan sedan utvecklas åt olika håll, vilket följande uttalande från en kontaktperson vittnar om:

Först hade vi ett specifikt mål, att X skulle lära sig att simma. Sedan har vi gjort allt möjligt, såsom go-kart, lagat mat och tränat på olika saker. (Intervju kontaktperson för pojke 15 år)

Socialtjänstens betoning av aktivering och engagemang i den unges fritid kan tolkas som att man ser att föräldern brister inom den dimensionen av föräldraskapet, det vill säga att föräldern inte klarar av att tillgodose behovet av egen kraft. Denna tes bekräftas även av de intervjuade mödrarna. De säger att de inte lyckas påverka sina ungdomar att göra något konstruktivt eller annorlunda på fritiden och ser då stödet från en kontaktperson som positivt. Erbjudanden om aktiviteter är något som i de flesta fall även har haft en positiv innebörd för ungdomarna och de har sällan motsatt sig socialtjänstens förslag om kontaktperson. Att kontaktpersonen ges vissa ekonomiska resurser för att kunna betala biobiljetter, inträden eller kortare resor upplevs som lockande för ungdomarna och fungerar för socialtjänsten som ett sätt att upparbeta en positiv kontakt med den aktuella familjen.

Att ha *makroansvar* handlar om försörjning, ledning och styrning på en övergripande nivå. I Lewis och Welsh studie (2005) ser fäderna sig som huvudförsörjare trots att mödrarna i vissa fall hade den högsta inkomsten. I vår studie finns många ensamstående mödrar med svag ekonomi vilket påverkar och begränsar möjligheten att påverka eller styra barnen i en viss riktning, till exempel att inte ha råd att betala medlemskap/avgifter för att delta i föreningar och utrustning för vissa intressen. En kontaktperson till en yngre tonårskille uttrycker sig enligt följande:

Det är inte ofta man går på bio eller go-cart, för det kostar pengar, eller bowla. Och det uppfyller också ett syfte i den mening att vi öppnar för det. Han hade inget träningskort någonstans och inga pengar. (Intervju kontaktperson för pojke 14 år)

I Lewis och Welsh studie (2005) diskuteras även värderingsfrågor och den guidning som föräldrar ska ge sina barn genom att vara en övergripande vägledare och normsättare. I tidigare studier om kontaktperson har ensamstående mödrar till söner betonat betydelsen av

manliga förebilder och den saknad de upplever av att inte ha fadern med i den vardagliga uppfostran som normgivare och förebilder (se Franséhn, 2004; Johansson, 2006). Även socialsekreterare har i intervjuer uttalat att ensamstående mödrar inte alltid har tillräcklig auktoritet och därför behöver någon utomstående som kan komplettera, och ibland ersätta, den frånvarande fadern. Begreppet guide/vägvisare återkommer ofta i kontaktpersonsuppdragen och stämmer väl med den funktion kontaktpersonerna själva lyfter fram som en av de viktigaste. Några exempel från akter och intervjuer:

en vuxen förebild som kan vägleda henne till att åter påbörja sin skolgång och därmed få struktur i sitt liv (Ur akten flicka 15 år)

behov av en kontaktperson vilket kan stötta och påverka X gynnsamt på sin väg ut i vuxenlivet (Intervju socialsekreterare för pojke 15 år)

att vägleda och förbereda till ett självständigt liv (Intervju kontaktperson för flicka 16 år)

Exemplen ovan visar att socialtjänsten har höga förväntningar på en enskild person, och att kontaktpersonen tilldelas en viktig roll i ungdomens väg mot ett fungerande vuxenliv. Vi kan se att det här påminner om de förväntningar som finns på mentorer inom de mentorsprogram som är vanligt förekommande i andra länder och som har likheter med den svenska insatsen kontaktperson. Forskare som studerat de programmen lyfter fram betydelsen av att mentorerna ska vara särskilt lämpliga och att det är en god matchning mellan ungdom och mentor (Garett, 2002; Sheehy, Kumrai & Woodhead, 2011).

Mikroansvaret inkluderar den dagliga omvårdnaden som till exempel planering av aktiviteter och skolgång, olika praktiska åtaganden, läxläsning och utrymme för att umgås med kamrater. Det handlar om den vardagliga strukturen och behovet av en fungerande fritid. I de flesta fall har uppgifter av mikroansvarskaraktär inte specificerats i uppdragen men flera kontaktpersoner beskriver att de är delaktiga, speciellt vad gäller läxläsningen. Det krävs en kommunikation mellan kontaktperson och förälder i den typen av frågor och kontaktpersoner upplever sig i många fall som rådgivare även till föräldern för att skapa bra vardagsstrukturer. Några exempel från intervjuerna:

Mer precis handlar uppdraget om att stödja pojken att hitta bostad, arbete och att ta ansvar för ekonomin. (Intervju kontaktperson för pojke 18 år)

Kontaktpersonen ska hjälpa till med läxläsning och träffarna har nu utökats till 2 ggr per vecka. (Intervju socialsekreterare för flicka 15 år)

Kognitivt och känslomässigt ansvar är en dimension som ofta finns med som en del i kontaktpersonsuppdraget. Det finns en stor tilltro inom socialtjänsten till att en utomstående vuxen person ska kunna skapa en förtroendefull relation för den unge. När pappan är frånvarande och mamman inte orkar med eller känner sig osäker i relationen till sonen/dottern är även mödrarna positiva till en utomstående stödperson (se Franséhn, 2004). Kontaktpersonen ska vara någon som den unge kan dryfta känsliga frågor med; vara någon utanför familjen som kan tillföra nya tankar och idéer. Det gäller alla men i synnerhet betonas behovet för unga flickor som oftast får en kvinnlig kontaktperson som man hoppas hon ska kunna bli "förtrolig" med. Ofta kopplas även tanken om "god förebild" till relationen.

I intervjuerna finns många exempel:

Hon behöver en vuxenkontakt, någon som hon kan samtala med och vända sig till vid behov. (Intervju socialsekreterare för flicka 15 år)

Det är fortfarande en infekterad relation till fadern. Har behov att ha någon vuxen att prata med utanför familjen. (Intervju kontaktperson för pojke 13 år)

Hon behöver en vuxen att prata med och som kan fånga upp henne om hon mår dåligt eller befinner sig i riskzonen för att komma i kontakt med kriminalitet eller droger. (Intervju socialsekreterare för flicka 15 år)

Han behöver stöd av en vuxen i att hitta och hålla ut i positiva aktiviteter och som kan ge honom den extra uppmärksamhet han behöver. (Intervju socialsekreterare för pojke 14 år)

I analysen har vi även försökt få en bild av samstämmigheten mellan de olika informanternas beskrivningar kring uppdragets fokus och innehåll. I de nio fall där vi intervjuat socialsekreterare, kontaktperson, den unge och förälder har vi gått igenom varje intervju utifrån matrisens olika dimensioner och hur dessa är synliga i deras beskrivning av uppdraget. På så sätt har vi fått en enkel översikt där det är möjligt att göra vissa jämförelser av synen på uppdragets innehåll och fokus.

Tabell 1. Föräldradsdimensioner som ingår i kontaktpersonsuppdraget enligt informanternas beskrivning.

	Socialsekr	Kontaktperson	Ungdom	Förälder	Summa
Aktiviteter	5	9	5	6	25
Makroansvar	4	1	1	4	10
Mikroansvar	4	4	1	4	13
Kognitivt/emotionellt	5	6	7	2	20

Sifforna anger antalet fall där informanten uppger att uppdraget innehåller angiven dimension (N = 9)⁷. Observera att flera dimensioner kan identifieras av aktörerna i varje enskilt fall.

Som framgår av tabellen ovan är samtliga dimensioner av föräldrapraktikerna närvarande i kontaktpersonsuppdragen. Aktiviteter och kognitivt/emotionellt ansvar är de två dimensioner som är vanligast förekommande. Samtliga nio kontaktpersoner uppger att uppdraget har fokus på aktiviteter, men även föräldrar, ungdomar och socialsekreterare ger uttryck för att det är en viktig del av uppdraget. Däremot verkar inte föräldrarna betona behovet av emotionellt och kognitivt stöd i samma utsträckning som andra informanter, endast två föräldrar ser den dimensionen som viktig. Det kan tolkas som att just den kognitiva och emotionella dimensionen är den som föräldrar anser vara "den sista utposten i föräldraskapet", dimensioner som man inte gärna överlämnar till någon annan.

Ur ett utvecklings ekologiskt perspektiv kan vi se att insatsen kontaktperson främst diskuteras i relation till de mikrosystem som ungdomen är involverad i. När det gäller behovsbeskrivningarna framträder exonivåerna, det vill säga länknings mellan händelser och relationer i de olika mikromiljöerna, i några av akterna. Hur makrosystemen påverkar den enskilde ungdomen diskuteras sällan i akterna. Här finns ett glapp mellan behovsbeskrivning och de dimensioner som det är rimligt att anta att en enskild person, i det här fallet en kontaktperson, ska kunna fylla. Vi kan till exempel konstatera att när det gäller föräldrapraktikerna läggs stor tilltro till att kontaktpersonen ska hjälpa den unge att anpassa sig till samhällets normer och strukturer.

Sammanfattande resultat

Det empiriska material som analyserats i artikeln består av aktmaterial samt intervjuer med personer som upplevt insatsen kontaktperson från olika positioner: ungdomar, föräldrar, kontaktpersoner och socialsekreterare. Våra resultat belyser omfattningen av social problematik och ohälsa som ungdomar med insatsen kontaktperson brottas med, både på mikro-nivå, mesonivå och makronivå. Det är något som tidigare gjorda registerstudier inte lyckats fånga. De ungdomar som får insatsen har individuella svårigheter, som neuropsykiatriska funktionsnedsättningar, psykisk ohälsa, missbruk och kriminalitet, och många av deras för-

⁷ Åtta föräldrar har intervjuats eftersom det i ett fall inte var möjligt att intervjua en förälder.

äldrar har liknande svårigheter. I sju av akterna påtalas allvarliga sociala problem hos ungdomen: upprepade sexuella övergrepp, anknytningsstörning och allvarligt missbruk. Därtill ser vi att fattigdom och social exkludering har en negativ inverkan i de här familjernas vardagsliv. Majoriteten omfattas av flera samhällseliga stödinsatser samtidigt där kontaktperson kan ses som ett komplement till övriga insatser.

Våra resultat visar på *komplexiteten i insatsen* kontaktperson. Både föräldrar, kontaktpersoner och socialtjänst vittnar om subjektiva *upplevelser av positiva förändringar* i ungdomarnas liv, vilket de kopplar samman med insatsen kontaktperson. Man menar att kontaktpersonen har varit ett stöd i vardagen som motvikt till relationer vilka kan ha en mer negativ inverkan, som vissa kamrater och ibland föräldrar med allvarliga problem och missbruk.

Insatsen kontaktperson riktar sig till den unga men även föräldrarna har blivit nagelfarna och *föräldraförmågan* är något som diskuteras i socialtjänstens utredningar. Både akter och intervjuer med socialsekreterare visar att socialtjänsten uppfattar att föräldrarna brister i förmågan att vägleda och stödja sina ungdomar, och det är utifrån föräldrarnas brister som socialsekreterarna planerar och utformar insatsen kontaktperson. Olika dimensioner av föräldraskap involveras i uppdragen och säger något om hur socialtjänsten bedömer föräldrarnas förmåga.

Avslutande diskussion

I likhet med tidigare kvalitativa studier om insatsen kontaktperson visar vår analys att inblandade aktörer uttrycker sig i positiva ordalag. Här vill vi poängtera att det är oklart huruvida det är insatsen man är nöjd med, det verkar snarare vara den *personliga relationen* till kontaktpersonen som framhålls som den positiva kraften, något som också tydligt framkommer i tidigare analys av resultaten (se Franséhn, 2015). Det här fenomenet kan vi se även i annan behandlingsforskning, där relationella aspekter ofta lyfts fram som avgörande för att individer ska uppleva att behandlingen ger effekt (Howe, 1998). I några fall där insatsen har upphört har ungdomarna behållit kontakten med kontaktpersonen, och på det sättet har denne bidragit till att det sociala nätverket utökats och blivit ett stöd för hela familjen.

Eftersom många ungdomar i vår studie har andra stödinsatser samtidigt som kontaktpersonen blir det emellertid svårt att bedöma i vilken grad just kontaktpersonsinsatsen påverkat situationen för ungdomarna. Eftersom även föräldrarna erhållit stöd av olika slag, som stödsamtal och terapi, kan det också ha viss inverkan om man ser den unge i ett helhetsperspektiv. Positiva förändringar kanske snarare kan betraktas som resultatet av *lyckade kombinationer av stödinsatser*. En slutsats av vår analys är att effekten av insatsen kontaktperson blir svår att mäta genom registerstudier, eftersom hänsyn måste tas till det enskilda fallet och de olika insatser som pågår.

Vår analys har också uppmärksammat hur kontaktpersonen, i högre eller lägre grad, för-

väntas *komplettera och kompensera* föräldern inom olika områden. Genom att identifiera olika föräldrapraktiker har vi fått en bild av de förväntningar som samhället, här representerat av socialtjänsten, har på föräldrar. Olika dimensioner av föräldraskap involveras i uppdragen både implicit och explicit och säger något om hur socialtjänsten bedömer föräldrarnas förmåga. Ibland ska kontaktpersonen kompensera en förälder, till exempel en frånvarande pappa eller dålig relation till mamman, genom att skapa en god relation till en annan vuxen man/kvinna. Vid andra tillfällen vill socialtjänsten använda kontaktpersonen i syfte att påverka värderingar och attityder eller stimulera till aktiviteter som kan leda till nya kontakter, nya sammanhang och ökad mognad. Universalverktyget för dessa önskvärda förändringar är den "goda relationen" som man hoppas ska uppstå mellan kontaktpersonen och ungdomen.

Vår analys visar även på diskrepans mellan hur socialsekreterare, kontaktpersoner, föräldrar och ungdomar beskriver uppdraget och vilka praktiker som kontaktpersonen ska kompensera. Här vill vi särskilt påtala att för ungdomarna är de kognitiva och emotionella aspekterna väsentliga, medan det inte uppmärksammas av deras föräldrar i samma utsträckning. Socialtjänsten och föräldrarna sätter dock större tilltro till att *kaktpersonen ska kompensera för praktiker på makronivå*, det vill säga ta ett övergripande ansvar för den unges fostran och vägledning. Det är anmärkningsvärt att ett sådant ansvar tilldelas kontaktpersonen, särskilt med tanke på att vare sig kontaktpersoner eller ungdomar själva fäster vikt vid den dimensionen.

För att insatsen kontaktperson ska svara mot de behov som socialtjänsten uppmärksammar i sina utredningar behöver kontaktpersonsuppdragen tydligare förankras hos de inblandade aktörerna samt diskuteras utifrån vad som är rimligt att förvänta sig från en kontaktperson. Ytterligare en slutsats är att föräldrapraktiker, det vill säga vad en förälder förväntas göra, inte är något givet, utan måste förhandlas fram och diskuteras, både inom socialtjänsten och i mötet mellan socialsekreterare och brukare. I fallet kontaktperson är givetvis just de aktörerna också viktiga i samtalet för att utforma insatsen.

Avslutningsvis kan vi konstatera att insatsen kontaktperson i dag används på ett annat sätt än den förebyggande insats som lagstiftaren avsåg. I stället för att vara en tidig insats används den till ungdomar och familjer med svår och långvarig social problematik och vår analys pekar på att insatsen många gånger är otillräcklig. Den unges livssituation är komplex och ibland också svårfångad, med en blandning av psykisk ohälsa, dåliga familjerelationer och problematisk skolsituation. Ibland finns kriminalitet och missbruk med i bilden. Trots att en kontaktperson kan utgöra en tillfällig lindring i den unges liv bara genom att finnas som en vuxen resurs, har ungdomarna och familjerna större behov. Med andra ord, själva *relationen till kontaktpersonen fungerar bra men situationen kräver mer*. Beaktat den svåra sociala problematik som ungdomarna har kan man ifrågasätta huruvida "ytterligare en förälder" är tillräcklig. När samhället träder in för att kompensera föräldrars brister är det viktigt att socialtjänsten i utrednings- och uppföljningsarbete tydliggör vilka dimensioner

som behöver kompenseras och hur det ska gå till. Med tanke på att problemen finns på olika nivåer, behövs mer divergerande insatser. I många av de ärenden vi tagit del av finns behov av kvalificerat stöd och behandling från skola, barn- och ungdomspsykiatri och socialtjänst. Det är också värt att reflektera över vilka insatser som står till buds på en mer strukturell nivå.

Om insatsen kontaktperson ska framstå som en trovärdig insats bör lagstiftning och riktlinjer förtydliga *insatsens syften*. Ska kontaktperson renodlat vara en tidig och förebyggande insats, eller kan den också vara en insats som fungerar som stöd och avlastning för familjer som lever med svår social problematik, något som våra resultat indikerar. Även om registerstudierna inte kan påvisa en positiv utveckling på sikt för ungdomar på aggregerad nivå, visar våra resultat alltså att insatsen kontaktperson har ett stort värde för de berörda ungdomarna och deras familjer.

Referenser

- Ahlgren, T. (2007) *Ungdomsbehandling. Hemmaplanslösning som idé och praktik*. Växjö: Växjö universitet, Institutionen för vårdvetenskap och socialt arbete.
- Alanen, L., Kiili, J. & Moilanen, J. (2014) The practice of using support persons in the Finnish child welfare field. Towards a relational analysis. I: T. Harrikari, P.-L. Rauhala & E. Virokannas (red.) *Social change and social work. The changing societal conditions of social work in time and place*. Farnham: Ashgate.
- Andershed, H., Andershed A.-K. & Söderholm Carpelan, K. (2010) *Ungdomar som begår brott. Vilka insatser fungerar?* Stockholm: Gothia förlag.
- Andersson, G. (1992) *Stöd och avlastning. Om insatsen kontaktperson/-familj*. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Andersson, G. & Bangura Arvidsson, M. (2001) *Vad vet vi om insatsen kontaktperson/-familj? En kunskapsöversikt*. Meddelanden från Socialhögskolan nr 1. Lund: Lunds universitet.
- Barnkonventionen: *FN:s konvention om barnets rättigheter*. (2009) Stockholm: UNICEF Sverige.
- Bronfenbrenner, U. (1979) *The ecology of human development. Experiments by nature and design*. Cambridge: Harvard University Press.
- Cheal, D. (2002) *Sociology of family*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Douglas, G. (2014) Family provision and family practices. The discretionary regime of the inheritance act of England and Wales. *Onati Socio-Legal Series*, 4(2): 222–242.
- Franséhn, M. (2004) *Den dolda triaden: om ensamstående mödrar med söner och deras behov av stöd inom socialtjänsten*. Akademisk avhandling. Göteborg: Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet.
- Franséhn, M. (2012) *Den hedervärda medborgaren. Att fostra familjen – en grundbok om styrning, föräldraskap och socialtjänst*. I: H. Johansson & M. Bäck-Wiklund (red.) *Att fostra familjen: en grundbok om styrning, föräldraskap och socialtjänst*. Malmö: Liber.
- Franséhn, M. (2015) *Laypersons or Professionals? Ambivalence about Voluntary Contact Persons in Social Services in Sweden*. *Nordic Social Work Research* 6(2): 102–113.
- Garett, P.M. (2002) Encounters in the new welfare domains of the third way. Social work, the connexions agency and personal advisers. *Critical Social Policy*, 22(4): 596–618.
- Gustafsson, B., Österberg, T. & Katz, K. (2013) Boendesegregation, bakgrund och barnfattigdom. I: D. Rauhut (red.) *Barnfattigdom*. Lund: Studentlitteratur.

- Howe, D. (1998) Relationship-based thinking and practice in social work, *Journal of Social Work Practice*, 12(1): 45–56.
- Johansson, H. (2006) *Brist på manliga förebilder – dekonstruktion av en föreställning och dess praktik*. Akademisk avhandling. Göteborg: Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet.
- Lewis, J. & Welsh, E. (2005) Fathering practices in twenty-six intact families and the implications for child contact. *International Journal of Law in Context*, 1(1): 81–99.
- Morgan, D. (2011) *Rethinking family practices*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Proposition 1979/80:1 *Om socialtjänsten*. Sveriges riksdag.
- Regnér, M. (2006) *Familjebilder. Om klientfamiljer, kontaktfamiljer och idealfamiljer*. Akademisk avhandling. Göteborg: Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet.
- Röbäck, K. (2012) När lagen reglerar barnets familj efter föräldrarnas separation. I: H. Johansson & M. Bäck-Wiklund (red.) *Att fostra familjen. En grundbok om styrning, föräldraskap och socialtjänst*. Malmö: Liber.
- Sheehy, K., Kumrai, R. & Woodhead, M. (2011) Young people's experiences of personal advisors and the Connexions service. Equality, Diversity and Inclusion: *An International Journal*, 30(3): 168–182.
- Socialstyrelsen (2015) *Grundbok: BBIC – Barns behov i centrum*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Socialstyrelsen. (2015) *Metodstöd för BBIC: Barns behov i centrum*. Stockholm: Socialstyrelsen
- SOU 2001:453 Socialtjänstlag. Stockholm: Fritzes.
- Teng, S. (2010) *Kontaktpersoner för ungdomar genom socialtjänsten. En studie om hur dessa insatser avslutas*. FoU-Södertörns skriftserie nr 89/10.
- Vinnerljung, B., Brännström, L. & Hjern, A. (2011) *Kontaktfamilj/-person för barn. Uppföljning och utvärdering med registerdata*. Rapport till Stockholms stad. Stockholm: Institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet.

Nya avhandlingar

Palle Storm (2018) *Betydelsen av kön och hudfärg i äldreboendets vardag under olika organisatoriska villkor*. Akademisk avhandling, rapport i socialt arbete 151. Stockholm: Institutionen för socialt arbete, Stockholms universitet.

Andelen utrikesfödda kvinnor och män som arbetar i svensk äldreomsorg ökar, särskilt i storstäder. Tidigare har en problembild av dessa anställda förmedlats som bland annat rör språkförbistringar och kommunikationssvårigheter, såväl som äldre som vägrar hjälp från utländsk personal, särskilt från utrikesfödda män. Ett uppmärksammat dilemma som framträder här är då att äldres valfrihet och inflytande ställs mot organisationers och samhällets mål om icke-diskriminering. Men vad vet vi egentligen om de anställdas egna erfarenheter av att exempelvis bli bortvald utifrån kön och hudfärg eller att utsättas för hot och tillmälen i omsorgsarbetet?

Syftet med Palle Storms avhandling är att utifrån personalens perspektiv undersöka betydelse av kön och hudfärg i äldreboendets vardag i Sverige och Kanada. Utifrån ett organisatoriskt perspektiv studeras hur skilda organisatoriska villkor i omsorgens vardag bidrar till att skapa, upprätthålla och utmana föreställningar om kön och hudfärg. Eftersom tidigare studier har övervikt på hemtjänstens arena, riktas här fokus på äldreboenden. Denna sammanläggningsavhandling består av en kappa och fyra delstudier där två av dem är publicerade internationellt och en nationellt. Delstudie ett och fyra tar utgångspunkt i svensk kontext, delstudie två i kanadensisk kontext och delstudie tre i jämförelse mellan Sverige och Kanada. Även om avhandlingen inte avser att inta ett jämförande perspektiv mellan länderna, ger de två kontexterna intressanta perspektiv på både migrations- och omsorgsregimer som återspeglas i de fyra delstudierna.

Båda länderna har en förhållandevis generös migrationspolitik med hög andel födda i länder från Afrika, Asien och Latinamerika, en högre andel bosatta i storstäder, samtidigt som det innebär svårigheter för vissa grupper att etablera sig på arbetsmarknaden, vilket samspelar med hudfärg. Då det gäller omsorgsregimer framträder skillnaderna som större än likheterna. Sverige har en väl utbyggd offentlig äldreomsorg med relativt hög bemanning och goda arbetsvillkor i jämförelse med Kanada, trots att Sverige genomgått stor nedrustning av äldreomsorgen där var fjärde plats på äldreboenden försvunnit sedan millennie-

skiftet. Andelen offentliga kostnader för äldreomsorgen utifrån BNP är tre gånger högre i Sverige, jämfört med Kanada, vilket tydliggör skillnader i välfärdsambitioner. En slående skillnad är också förutsättningarna för äldre att få en plats på äldreboende, som i Kanada innebär att man måste ha behov av omsorg dygnet runt såväl som att den enskildes ekonomi styr vilken typ av boendeplats som är möjlig att få, med alternativ i flerbäddsrum och delad toalett. Andelen privata boenden är större i Kanada. En annan tydlig skillnad är Kanadas hierarki mellan yrkesgrupper och att omsorgsarbetet är uppgiftsorienterat med en strikt arbetsdelning där varje yrkesgrupp sköter sitt. I Sverige återfinns en låg grad av arbetsdelning utifrån utbildningsnivå och man premierar kontinuitet och ett relationellt arbetssätt. Det är dock viktigt att ha i åtanke, menar Storm, att det finns stora variationer mellan boenden, såväl som regionala skillnader, både i Sverige och i Kanada.

I forskningsgenomgången av äldreboenden skisseras en bred bild av forskningen som fylld av stereotypier och brister, både internationellt och historiskt, där äldreboenden har betraktats som dålig miljö för äldre. Våld mot äldre har också uppmärksammats internationellt där framför allt manlig personal har beskrivits som kriminella och homosexuella. Vidare anses personalen ha bristande engagemang för de äldre, där de boende får underordna sig personalens och organisationens rutiner. Även om man i Sverige gått mot en mer personcentrerad omsorg med hemlika boenden framstår rutinuppgifterna överordnade de äldres önskemål. Det senaste decenniet har personalens arbetsvillkor försämrats överlag i svensk äldreomsorg och frågan om personalens handlingsutrymme och flexibilitet i omsorgsarbetet blir åter relevant att ställa, konstaterar Storm.

I tidigare forskning om kön och etnicitet i äldreomsorgen, blir det särskilt tydligt att Storms avhandling utgör ett originellt bidrag till fältet. Tidigare forskning som har lyft män i kvinnodominerade yrken har framför allt fokuserat yrkesgrupper som sjuksköterskor och förskolelärare – inte omsorgsarbetare. De studier som har anlagt ett könsperspektiv väger sällan in etnicitet eller hudfärg, och de studier som lyfter hudfärg undersöker oftast inte samspelet med kön. I den forskning som har lyft etnicitet och hudfärg i äldreomsorgen har framför allt de äldre invandrarna stått i fokus och hur personalen bäst kan möta den gruppen. Det saknas med andra ord forskning om personalen med invandrabakgrund och hur deras erfarenheter av arbetsituationen ter sig, inte minst för mörkhyade män och den rasism som återfinns i omsorgens vardag.

Kön och hudfärg – de två centrala begreppen för avhandlingen betraktas som socialt konstruerade kategorier som får betydelse i vardaglig interaktion. Då det gäller kön utgår Storm från att det både är en struktur och en levd erfarenhet där kroppsliga erfarenheter av att vara kvinna eller man formar vår egen och andras uppfattningar om oss, vilket innebär att omgivande strukturer och normer också bidrar till att forma våra levda erfarenheter. Med fokus på kroppen som medium förmedlas föreställningar om kön, hudfärg och andra särskiljande ordningar. Med teoretisk skärpa visar Storm både hur kön och hudfärg angränsar till tidigare tolkningar och begreppsutveckling, liksom rådande schismer och hur de också

är historiskt och kulturellt förmedlade. Det innebär att kön används i de svenskspråkiga artiklarna, medan *gender* används i de engelskspråkiga artiklarna. Hudfärg framstår som än mer minerat. Det finns en rad inomvetenskapliga diskussioner om hudfärg och angränsande begrepp som etnicitet, ras och rasialisering såväl som hur rasism ska tolkas och förstås, konstaterar han. Med klarsynt medvetenhet om äldreomsorgens vardagliga praktik riktar han fokus på "vardagsrasism", ett perspektiv som tar hänsyn till rasism som både struktur och personlig erfarenhet. Omsorgsarbetet är ett kroppsarbete som utförs av kroppar riktade mot andras kroppar där kön och hudfärg oundvikligen har betydelse.

Avhandlingen bygger på tre materialinsamlingar av lite olika karaktär. Det första materialet, som består av intervjuer och observationer, samlades in inom ramen för Storms masteruppsats men som nu har annat analytiskt och teoretiskt fokus, dock lite oklart på vilket sätt, och ligger till grund för den första artikeln. Det andra materialet är insamlat inom ramen för ett internationellt samarbetsprojekt där det kanadensiska och det svenska materialet utgör grund för artikel två och tre. Materialet är mycket omfattande och bygger på en intensiv och tidsavgränsad datainsamling i grupp, *rapid ethnography* med observationer och intervjuer från olika länder och disciplinär tillhörighet. Det tredje datamaterialet bygger på intervjuer med män som definierat sig som icke-vita och ligger till grund för artikel fyra.

Samtliga kvalitativa material redogörs för mer ingående och i relation till förtjänster och utmaningar i metodavsnittet. Här diskuteras forskarens position i forskningsprocessen, betydelser av kön och hudfärg liksom forskarens egna erfarenheters betydelse för kunskapsproduktionen. Som Storm poängterar, är det viktigt att reflektera över sin egen position såväl som att hitta en balans mellan närhet och distans i forskningen. De erfarenheter av 25 års arbete och utbildning i äldreomsorgen som han själv har, liksom av att vara man och adopterad från Sri Lanka innebär också personliga erfarenheter av det studerade fältet vilket påverkar. Det kan både berika och skymma sikten för forskningsprocessen, men han går in i forskningsfältet med ett kritiskt förhållningssätt och medvetenhet om att kvalitativ forskning alltid är en tolkande verksamhet. Andra relevanta metodologiska reflektioner han lyfter är bland annat vad det innebär att analysera andras material och inte ha fullt inflytande över datainsamlingen, eller att samla in material som ska analyseras av andra forskare. Vilka möjligheter och utmaningar följer av det internationella samverkansprojektet egentligen med ett flertal disciplinära hemvister? Vilket ansvar har den enskilde forskaren för det kollektiva arbetet i relation till det egna forskningsintresset? Det är många frågor som väcks men där det inte finns några givna svar. En annan reflektion hade kunnat vara vilka etiskt känsliga situationer som har uppstått i projektets fältarbete och i relation till forskaren själv.

I delstudie ett analyseras hur föreställningar om kön i samspel med etnicitet/hudfärg och sexualitet kommer till uttryck i tal och handling bland omsorgsarbetare och äldre på ett svenskt äldreboende. Här lyfts olikhet i förhållningssätt till omsorg mellan manliga och kvinnliga omsorgsarbetare. Inte helt oväntat framträder här stereotyper av både män

(starka och tekniska) och kvinnor som tycks betrakta omsorg som en inneboende egenskap (hos kvinnor). Äldre vill inte ha hjälp av mörkhyade omsorgsarbetare, och utlandsfödda mörkhyade män fick arbeta hårdast för ett erkännande som dugliga omsorgsarbetare, medan svenska anställda män implicit uppfattades som homosexuella.

I delstudie två undersöks hur maskulinitet diskuteras och hanteras avseende kön och hudfärg i två organisationsmodeller i Kanada, den rigida och den relationella omsorgsmodellen. Resultaten pekar mot skillnader mellan de två där den rigida beskriver maskulinitet som ett problem, medan män i den relationella modellen sågs som en tillgång, oavsett hudfärg, genom deras fysiska styrka och förmåga att hantera aggressiva hjälpmottagare. De olika organisatoriska villkoren pekar mot att handlingsutrymmet framträder som centralt för både omsorgens kvalitet och för att hantera mångfald i organisationen.

Den tredje delstudien undersöker betydelsen av hudfärg och språkproblem i svenska och kanadensiska äldreboenden och hur omsorgsarbetarna förhåller sig till rasism och språkproblem i relation till organisatoriska villkor. Resultaten visar att mörk hudfärg har betydelse i mötet med de äldre. Rasistiska uttryck förekom bland dem i båda länderna då de mörkhyade omsorgsarbetarna sågs som mindre tillförlitliga, och ibland till och med som smutsiga. I uppkomna situationer använde sig omsorgsarbetarna av strategier som bortförklarade och accepterade rasistiska uttryck med hänvisning till de äldres kognitiva svikt och begränsade erfarenheter av invandrare. Möjligheten att omorganisera arbetet för att undvika de här mötena var däremot inte lika stor på boenden i Kanada som i Sverige. De olika organisatoriska villkor som återfanns mellan länderna bidrog till exempel till att språket inte var lika viktigt i Kanada som i Sverige, vilket avspeglar omsorgsarbetet här som mer relationellt och med låg grad av arbetsdelning. Ett större handlingsutrymme och kontinuitet kan bidra till ökat förtroende i mötet mellan äldre och personal, konstaterar Storm. Oroväckande nog framstår rasism i äldreomsorgen som mindre allvarligt än inom andra områden, vilket gör det svårt att lyfta fram vardagsrasism som en struktur. Personalen med minst handlingsutrymme får i stället finna sina egna lösningar.

I delstudie fyra tas utgångspunkt i den normativa bilden av svenska omsorgsarbetare, det vill säga vit kvinna med rötter i arbetarklass. Även om den stereotypen är i förändring med ökad andel utrikesfödda kvinnor och män i äldreomsorgen, är kunskap, särskilt om utrikesfödda mäns erfarenheter och situation låg. Tolv män som arbetar på äldreboenden är intervjuade där ett kriterium var att de är födda utanför Europa och ett annat var att de definierar sig som icke-vita. Urvalet av de olika nationaliteterna väckte dock frågan hos mig om hur kategorin "icke-vit" uppfattades av männen, med tanke på att män från Irak såg sig som icke-vita. Med inspiration av en fenomenologisk ansats lyfts kroppen som situation in och vad det innebär att ha en kropp som avviker från normen, för att studera männens erfarenheter av arbetet på äldreboende. Deras erfarenheter tyder på att de balanserade mellan feminint kodade arbetsuppgifter och att upprätthålla normer om maskulinitet. Som mörkhyade positionerade de sig som en annan sorts man som klarade av omsorgsarbetet

och som bärare av en annan form av invandramaskulinitet som tog avstånd från den patriarkala invandramannen. Även här blev rasism från äldre synligt men där många av männen bagatelliserade det, kanske för att de var så vana vid det.

Övergripande resultat och slutsatser pekar mot betydelsen av att fokusera personalens perspektiv i studier av äldreomsorgen. Trots att andelen personal med invandrarbakgrund ökar i omsorgsarbetet på äldreboenden, saknas det tidigare studier om hur dessa kvinnor och män upplever arbetet, och avhandlingen fyller en viktig kunskapslucka. Det är med stor behållning som jag tagit del av den välskrivna avhandlingen. Den har för mig väckt både igenkänning och förvåning, men också upprördhet. Igenkänning i att det inte tycks ha hänt särskilt mycket de senaste decennierna då det gäller talet om män i omsorgen. Förvåning och leda över de sega strukturer som finns och lever kvar i äldreomsorgen än i dag. Upprördhet över den vardagsrasism som återfinns och som personal måste hantera själva. Sammanfattningsvis utgör Palle Storms avhandling ett viktigt bidrag genom att den lyfter den vardagliga mångfaldens komplexitet till ytan vilket utgör ett viktigt bidrag mot förändringsresistens.

Katarina Andersson

Fakultetsopponent, Institutionen för socialt arbete
Umeå universitet

Nya böcker

***Marginalitet, sårbarhet, mestring. Metodiske utfordringer i praksisnær forskning.* Berg, Berit, Haugen, Gry Mette D., Elvegård, Kurt & Kermit, Patrick (red.). Oslo: Universitetsforlaget, 2018.**

I den nya boken *Marginalitet, sårbarhet, mestring. Metodiske utfordringer i praksisnær forskning* har de fyra redaktörerna Berit Berg, Gry Mette D. Haugen, Kurt Elvegård och Patrick Kermit sammanställt kunskap och erfarenheter av bland annat sårbarhetsforskning i socialt arbete i Norge. Boken, som inte är en metodbok, riktar sig till forskare, studerande och till praktiker. Den innehåller totalt 12 kapitel som är författade av 13 forskare som alla är verksamma vid NTNU Samfunnsforskning i Trondheim, Norge. De olika författarna har skilda ämnesbakgrunder och förståelser inom områdena marginalitet, *sårbarhet och mestring* (bemästring). Förutom ämnet socialt arbete har forskarna ämnesbakgrunder inom hälsovetenskap, filosofi, pedagogik, sociologi och psykologi. Fokus i boken är den praxisnära forskningen. Denna typ av forskning definieras i bokens inledande avsnitt på följande vis: "Med praksisnær menar vi tema og problemstillinger som er tett på hverdagslivet og som formidler erfaringer til enkelt – mennesker og grupper" (s. 13). I bokens förord förtydligar redaktörerna innebörden av forskningen. De skriver: "Vi har valgt å kalle det praksisnær forskning for å understreke at vårt fokus i første rekke er på politikkers konsekvenser. Vi er opptatt av hvordan grupper som opplever utenforskap, beskriver sinn livssituasjon og sitt hverdagsliv. Ved å understreke det praksisnære retter vi blikket mot politikkers konsekvenser for den enkelte. Eller sagt på en annen måte: Vi er opptatt av hvordan politikken treffer bakken" (s. 11).

Vid en genomläsning av boken märks det tydligt att den är skriven av seniora forskare med lång erfarenhet av socialt arbete och forskning i socialt arbete. De ger exempel på egna forskningsprojekt i Norge som genomförts under senare år. I boken beskrivs hur marginalisering drabbar många olika grupper i samhället och hur en del personer blir dubbelt utsatta. Exempelvis beskrivs hur personer med funktionsnedsättningar som har en etnisk minoritetsbakgrund kan uppleva olika typer av barriärer i samhället. Som exempel nämns språkliga och kulturella barriärer. Två begrepp som är centrala i framställningen är begreppen *marginalitet och mestring* (bemästring). Det första begreppet beskrivs utifrån riskfaktorn. Författarna skriver: "Marginalitet representerer en risikofaktor for utvikling av sosiale problemer, men en risikofaktor er ikke det samme som at alle som befinner seg i en marginal

situasjon, får problemer. Forskning på sosiale problemer handler i stor grad om å undersøke hvordan enkeltpersoner og grupper mestrer ulike livshendelser” (s. 13). Det andre begreppet som fortydliges for läsaren i boken är begreppet mestring. De skriver: ”Mestringsbegrepet bidrar til å rette søkelyset mot mennesker som aktivt handlende – ikke ofre for livshendelser. Det er derfor et nyttig begrep i studier av både sosiale problemer og sosial samhandling, men også for å forstå hvordan samfunnsmessige forhold påvirker enkeltpersoners handlinger” (s. 13). I boken beskriver författarna olika teman som deras egen forskning fokuserat på. Det handlar om viktiga och intressanta teman som har en central roll inom välfärdsforskningen. På individnivå omfattar temana frågor om exempelvis hur personer har upplevt den egna livssituationen och att växa upp i livet med en funktionsnedsättning. Men det kan också handla om hur en asylsökande person bemästrar den egna situationen, exempelvis då det är en lång väntetid vid asylmottagning. Ett annat tema omfattar frågan hur en våldsutsatt person hanterar och bemästrar sin livssituation efter att ha blivit utsatt för våld i samhället. I boken får läsaren också flera intressanta frågor om forskningsprocesser och metodologiska överväganden. Bland annat uppmärksammar forskarna olika etiska dilemman och hur de hanterat dem som yrkesverksamma forskare i Norge. Likaså beskrivs i boken hur forskare kan påverkas av olika etiska dilemman och situationer som de kan komma in i under forskningens framskridande, särskilt inom det praxisnära fältet.

Boken är mycket välskriven och intressant att läsa eftersom den innehåller flera olika områden inom socialt arbete och visar på såväl svårigheter som möjligheter att bedriva forskning inom ämnet. Det är särskilt glädjande att läsa boken då författarna generöst delar med sig av sina erfarenheter och kunskap efter en lång tid av forskning bakom sig. Det finns mycket att lära sig av bokens innehåll och riktning.

På ett förtjänstfullt sätt lyfter de olika författarna i boken upp olika metoder. Samtal och intervjuer med barn beskrivs. Likaså beskrivs skillnaden mellan vad som i litteraturen benämns *photo voice* och *photo elicitation*. Photo voice-metoden beskrivs som en metod då forskaren exempelvis kan ge en kamera till en person så att han eller hon kan få en röst och möjlighet att beskriva sådant som kan vara svårt att sätta ord på. Men forskaren kan också använda bilder (fotografier) där det inte ställs något krav på vem som egentligen är upphovsman till själva bilden utan att bilden blir ett stimulumaterial för en fortsatt diskussion (photo elicitation). Att använda sig av visuella verktyg i forskningen beskrivs i boken av Veronika Paulsen och Anna Kittelsaa. I sitt kapitel beskriver de båda ingående hur visuella verktyg kan användas i samband med kvalitativa intervjuer med barn. De beskriver möjligheterna som uppstår när en digital kamera överlämnas till barnet. Paulsen och Kittelsaa beskriver sina erfarenheter i boken: ”Vi regnet med at barn helt nede i småskolealder ville beherske et digitalt kamera, og dessuten at det å ta bilder for mange ville være en interessant og morsom oppgave. Vi håpet også at barna ville se det som viktig å kunne hjelpe både oss forskere med prosjektet og seg selv og familien med å bidra til utvikling av bomiljøet. Ved å benytte barnas egne bilder ønsket

vi også å få et innblikk i barnas egen opplevelse av hjemmet og nærmiljøet. Når barn tok bilder av steder i nærmiljøet som de selv valgte ut, mente vi at vi ville komme nærmere en forståelse av hva som var viktig for dem” (s. 51). I boken beskriver de også vilka etiska hänsynstaganden som måste göras, vilken maktposition som forskarna har och även den definitions-makt som föräldrar har som också måste samtycka till studierna. I boken finns det flera färgbilder som är publicerade som illustrerar användandet av visuella verktyg i forskningen. I boken beskrivs också situationer när barn och unga deltar i forskningen, förväntningar som kan finnas och betydelsen av tillit och trygghet. Bokens förtjänster är många. En stor förtjänst är när forskarna beskriver barns rättigheter i samhället men också barns rätt vid deltagande i forskningsstudier.

Ett annat viktigt område som beskrivs i boken handlar om brukarmedverkan i forskningen. De tre forskarna Melina Røe, Kurt Elvegård och Thomas Hugaas Molden beskriver brukarmedverkan på följande vis i sitt kapitel: ”Gjennom at de får en stemme og blir hørt, kan medvirkningen i så måte sees som motsatsen til umyndiggjøring. Ofte er medvirkning fra brukere praktisk begrunnet, da det simpelthen handler om at de som selv har første-hånds kjennskap til hvordan det er å være vanskeligstilt eller marginalisert, forventes å sitte inne med kunnskap og kompetanse som andre aktører nødvendigvis ikke har, og som kan tilføre en sak nye momenter eller perspektiver. Derfor kan brukerkompetansen supplere fagkompetansen og tilføre kunnskap til nytte for videreutvikling og kompetanseheving” (s. 175). Brukarmedverkan i forskning är inte någon ny företeelse vare sig i Norge eller i Sverige. Under senare år har den nya forskningspolitiken i Sverige poängterat nödvändigheten av en ökad samverkan mellan akademi och det omgivande samhället. Här ingår även att utveckla brukarmedverkan i forskningen. Erfarenheterna av brukarmedverkan i forskningen i Norge är värdefull att ta del av och beskrivs också i boken.

Boken *Marginalitet, sårbarhet, mestring. Metodiske utfordringer i praksisnær forskning* beskriver också positioneringar i forskningsstudier, forskning om minoritetsfamiljer med funktionsnedsatta barn, användande av tolk, inifrånperspektiv och reflektioner. Bokens sista kapitel fokuserar på exempel från forskning om funktionsnedsättningar och om ideal och realiteter. De båda forskarna Jan Tøssebro och Christian Wendelborg skriver utifrån sina erfarenheter från forskning om familjer med funktionsnedsatta barn och ger en historisk återblick om olika perspektiv och kritisk samhällsvetenskaplig forskning på området och till exempel skilda erfarenheter av hjälpapparaten i samhället.

De kapitel som jag beskrivit i boken utgör endast några få av de tolv kapitlen. För läsaren är hela boken en intressant resa där man bemöter olika perspektiv på marginalitet, sårbarhet och mestring. Efter att ha läst boken slås man av vilken stor kunskap som finns samlad hos författarna och redaktörerna till boken. Varje kapitel avslutas med en referenslista vilket är utomordentligt bra då läsaren får förslag på vidare läsning inom de olika områdena. Boken innehåller totalt 316 referenser som omfattar litteratur och forskningsartiklar på flera olika språk: engelska, svenska och norska. Boken saknar ett sakregister men å andra

sidan är innehållsförteckningen och strukturen i boken så tydlig och bra att läsaren inte får några problem med att orientera sig i den.

Det här är en bok som är efterlängtd inom socialt arbete. Till exempel inom funktionshinderområdet ger boken flera förtjänster genom att flera perspektiv som etnicitet, dubbel utsatthet och familjeperspektiv lyfts fram. Boken skulle med stor fördel kunna användas som kursbok inom Socionomprogrammet i Sverige likväl som den kan användas i samtliga våra grannländer. Marginalitet, sårbarhet, mestring. Metodiske utfordringar i praksisnær forskning vänder sig till forskare, studerande och praktiker. En mycket välskriven och angelägen bok som varmt rekommenderas för läsning och användande på flera olika kurser inom Socionomprogrammet. Det är en bok som är nödvändig att diskutera vidare inom bland annat socialt arbete för att kunna stärka utbildningen, forskningen men också samverka med det omgivande samhället. Studerande, lärare, forskare och praktiker skulle med fördel kunna använda boken för att också diskutera och relatera till behovet av en utvecklad brukarmedverkan i samhället. Boken ger definitivt goda förutsättningar för sådana samtal.

Jörgen Lundälv

Docent i socialt arbete, Institutionen för socialt arbete, Göteborgs universitet

Kontakt: jorgen.lundalv@socwork.gu.se

Vägledning till författarna

Socialvetenskaplig Tidskrift publicerar artiklar, forumartiklar, debattinlägg, bokrecensioner, presentation av aktuella avhandlingar och andra nyheter inom forskningen.

Redaktionen välkomnar manuskript från alla områden inom det socialvetenskapliga forskningsfältet. Manuskripten ska vara skrivna på svenska.

Såväl originalartiklar som forumartiklar refereebedöms av två oberoende personer med hög vetenskaplig kompetens.

Originalartiklarna ska vara teoretiska eller empiriska originalarbeten eller översiktsartiklar av något socialvetenskapligt intresseområde. Dessa artiklar ska innehålla ett svenskt och ett engelskt abstract (max 300 ord vardera) samt en engelsk titel. Artiklarna ska inte överskrida 7800 ord inklusive engelskt abstract, fotnoter och referenser. Den svenska sammanfattningen inkluderas inte i dessa sidor då den enbart används i förhållande till referees.

Forumartiklar: Utöver mer traditionella vetenskapliga artiklar, välkomnar SVT välargumenterade och kritiska/reflekterande essäer och kommentarer kring aktuell forskning, politik, teori och metoder som är relevanta för tidskriftens läsare. Artiklar som publiceras i Forum genomgår samma granskningsförfarande som övriga artiklar, men formen kan vara friare. Texten ska inte överskrida 5000 ord.

Debattinlägg kan gälla teoretiska och metodologiska frågor eller behandla kontroverser inom forskningsfältet, forskningspolitiska frågor m.m. Debattinlägg ska inte överskrida 2500 ord.

Bokrecensioner och presentationer av avhandlingar publiceras vanligen efter överenskommelse med redaktionen. Dessa texter ska inte vara längre än 2000 ord.

Manuskripten ska sändas in i Word-format med e-post till den korresponderande redaktören torbjorn.hjort@soch.lu.se.

Följebrevet ska beröra följande frågor:

- Författarnamn med titel och institutions-tillhörighet
- Kontaktuppgifter till korresponderande författare
- Om projektet är etikprövat
- Om liknande manus publicerats eller är under bedömning för annan tidskrift eller förlag
- Kommentarer om huruvida den gjorda anonymiseringen kan försvåra bedömningen av manuskriptets kvalitet

För ytterligare anvisningar om utformning av manuskripten se:

<http://www.soch.lu.se/socialvetenskaplig-tidskrift/forfattaranvisningar>

Redaktionen påtar sig inte ansvar för manuskripten.

Artiklarna publiceras både i tidskriften och senare elektroniskt.

B**PP****Sverige, Port Payé**

SOCIALVETENSKAPLIG TIDSKRIFT utges av FORSA (Förbundet för forskning i socialt arbete). Tidskriften kommer ut med fyra nummer per år och speglar den vetenskapliga utvecklingen och diskussionen inom hela det sociala området. I tidskriftens redaktion och redaktionsråd ingår kvalificerade forskare från discipliner som socialt arbete, sociologi, psykologi, juridik, statsvetenskap, etnologi, historia och samhällsmedicin. Tidskriften vänder sig såväl till aktiva forskare som till dem som är intresserade av utveckling och kunskapsförmedling inom sociala verksamheter, t.ex. kommuner, landsting eller statliga verksamheter.

FORSA
FÖRBUNDET FÖR FORSKNING I SOCIALT ARBETE

ISSN 1104-1420